

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»
ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

РОКСОЛЯНА ЗОЗУЛЯК-СЛУЧИК

**ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**для студентів спеціальності
6.040200 – соціальна робота**

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
«НАІР»
2015**

УДК 316. 61
ББК 74. 66
З 78

Рецензенти:

Михайлишин Г. Й., доктор філософ. наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Ковбас Б. І., кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Зозуляк-Случик Р. В.

З 78 Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Р. В. Зозуляк-Случик. – Івано-Франківськ : НАІР, 2015. – 218 с.

У навчальному посібнику висвітлено погляди вітчизняних і зарубіжних науковців на проблеми соціалізації особистості. Окреслене питання подано з позиції суб'єкт-суб'єктного підходу. Розкрито суть і універсальні характеристики процесу соціалізації; охарактеризовано вплив різних факторів на соціалізацію особистості.

У виданні вміщено ряд додатків та інформаційний матеріал, який поглиблює знання, отримані під час вивчення навчальної дисципліни.

Посібник підготовлений згідно з вимогами модульно-рейтингової системи навчання й містить матеріали, призначені для студентів – майбутніх соціальних працівників.

*Друкується відповідно до рішення вченої ради
Педагогічного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника» від 26. 02. 2015 року (протокол № 7)*

ЗМІСТ

Вступ	5
Організація курсу	8
Структура навчальної дисципліни.....	10
Навчально-тематичний план курсу	12
Розподіл тем навчально-тематичного плану курсу за модулями	13
Розділ I. Зміст і джерельна база лекцій.....	15
Навчальний модуль I	
Модуль 1. Концептуальні засади процесу соціалізації людини.....	15
Тема 1. Розвиток соціалізації як науки.....	15
Тема 2. Процес соціалізації як соціально-педагогічне явище	23
Тема 3. Соціалізація як складова формування особистості	44
Тема 4. Концепція критичних періодів і криз у розвитку особистості	51
<i>Теоретичний матеріал для самостійного опрацювання</i>	
Тема 5. Сучасні теоретичні підходи до соціалізуючого процесу.....	69
Тема 6. Особливості вікових етапів соціалізації.....	69
Модуль 2. Механізми практичної реалізації процесу соціалізації.....	70
Тема 7. Мікрофактори соціалізації.....	70
Тема 8. Мезофактори процесу соціалізації.....	83
Тема 9. Соціалізуючі макро- і мегафактори.....	94
<i>Теоретичний матеріал для аудиторного вивчення</i>	
Тема 10. Вплив несприятливих чинників на процес соціалізації особистості.....	109
Тема 11. Окремі моделі процесу соціалізації особистості	109
Тема 12. Народні традиції та сучасність у контексті соціалізації і національного самовизначення	110
Навчальний модуль II	
Розділ II. Плани семінарських і практичних занять	111
Розділ III. Зміст завдань для самостійної роботи студентів.....	122
Індивідуально-дослідницькі завдання	131
Розділ IV. Форми і варіанти підсумкового контролю	133
Контрольні завдання з курсу «Основи соціалізації особистості»	133
Тестові завдання для підсумкового контролю з модуля «Основи соціалізації особистості».....	138
Програмові вимоги до підсумкового контролю з курсу «Основи соціалізації особистості».....	143
Додатки.....	146
<i>Додаток А. Проблемні завдання .....</i>	<i>146</i>
<i>Додаток Б. Діагностика адаптивних здібностей до стресу.....</i>	<i>148</i>
<i>Додаток В. Десять заповідей спокою .....</i>	<i>156</i>

<i>Додаток Д.</i>	157
<i>Додаток Е.</i> Казка для натхнення	158
<i>Додаток Ж.</i> Методика визначення мотивації до успіху і уникнення невдач (А. Реана)	159
<i>Додаток З.</i> Діагностика рівня конфліктості особистості.....	160
<i>Додаток И.</i> Оцінка врівноваженості в конфліктах і схильності до нервових зривів.....	162
<i>Додаток К.</i> Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»	165
<i>Додаток Л.</i> Етичні кодекси	174
<i>Додаток М.</i> Перелік нормативно-правової документації соціального працівника	182
<i>Додаток Н.</i> Тест «Визначення емпатійних здібностей особистості».....	189
<i>Додаток П.</i> Проблемні ситуації	193
<i>Додаток Р.</i> Орієнтовні моральні норми в поведінці соціального	195
Короткий термінологічний словник	196
Рекомендована література.....	205

ВСТУП

Демократичні процеси в Україні та перехід до ринкових економічних відносин зумовили потребу в підготовці у вищих навчальних закладах фахівців із ряду нових професій, до яких належить і професія соціального працівника. Водночас забезпеченість навчально-методичною літературою студентів спеціальності 6.040200 «Соціальна робота» ще недостатня. Вирішення цієї проблеми уможлиблюється при запровадженні інноваційних технологій, які надають пріоритет особистісно-суб'єктному фактору, і, водночас, оновлення навчально-методичної літератури, укладення програм курсів відповідно до нових вимог. Саме одне із таких завдань спробувала вирішити автор наукового посібника «Основи соціалізації особистості».

Адже на сучасному етапі в українській державі відбуваються перетворення, які неоднозначно впливають на соціальний розвиток особистості, провокують втрату колишніх життєвих орієнтирів і появу нового ціннісного сенсу життя людини. Стрімкі зміни проходять на наших очах. Ми стаємо активними учасникам творення історії України. Про це засвідчують події кінця 2013– початку 2014 років.

Разом із тим, упродовж життя практично одного покоління у світі відбулась науково-технічна, технологічна, «зелена» та навіть сексуальна революції.

Зміни соціокультурних та суспільно-економічних реалій відобразилися як на житті суспільства в цілому, так і кожної особи зокрема.

Людина стає не тільки свідком, а і учасником таких перемін. Вона більшою чи меншою мірою її творець і жертва, бо не завжди успіває за сучасними перетвореннями. Особа не може змінюватися так швидко тому, що несе в собі багаж прожитих років, який перетворює її на громадянина одночасно – сьогодення та минулих днів.

Тому дорослі, навіть розуміючи, що в нових умовах потрібно змінювати свої переконання, спосіб життя, професію, стиль мислення, далеко не завжди у змозі це зробити.

Водночас підростаюче покоління сприймає суспільні події як реалії життя, інших воно не знає. Тому органічно вписується в сучасність, живе в ній. Для нього іншого не дано.

Така протизага у пристосуванні до соціуму дорослих молоді зумовлена тим, що їх розвиток і становлення відбувалися в різні епохи. Іншими словами, розвиток людини залежить від умов її життєдіяльності, що, відповідно до ситуації в навколишньому світі.

Процес розвитку людини у взаємодії зі світом, що оточує його, отримав назву «соціалізація». Суспільні зміни знаходять відображення й у процесі соціалізації особистості. Вони безпосередньо впливають на формування пріоритетів як у її духовних і матеріальних цінностях, так суспільства. Зазначені умови активізують сам процес соціалізації в науковій сфері України.

У Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті вказано, що першочерговим завданням державної освітньо-соціальної політики є формування особистості, котра буде жити в гармонії з природою, соціальним середовищем, тобто стане позитивно соціалізованою в суспільстві.

Для соціальної роботи як системи професійної діяльності соціалізація особистості є надважливим завданням. Дану категорію розглядають як процес соціального навчання, як результат соціальної взаємодії людей, або як процес рольового тренування.

Соціалізація – розвиток (виховання) і самореалізація людини впродовж усього життя у процесі засвоєння й відтворення культури суспільства.

Іншими словами – це двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає як її включення у систему суспільних відносин шляхом засвоєння соціального досвіду, так і самостійне відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна, неповторна особистість. Саме перед соціальними працівниками покладені завдання сприяти дітям і молоді, зріми особам самореалізовуватися та успішно входити у соціум.

Як навчальний предмет «Основи соціалізації особистості» інтегрується в систему освіти на її початковому етапі та базується на знаннях, отриманих студентами в процесі вивчення курсів «Вступ до спеціальності», «Соціальна робота» та інших.

Опанування даного курсу передбачається здійснювати в різних формах: лекції, семінарські, практичні, індивідуальні заняття, самостійна робота, підготовка наукових статей тощо.

Мета навчального курсу – ознайомити студентів і дати їм можливість проаналізувати та зрозуміти складний процес входження людини в соціальний організм суспільства, поступового перетворення на особистість задля формування умінь і навичок із сприяння її соціалізації.

Навчальна дисципліна «Основи соціалізації особистості» спрямована на розв’язання таких завдань:

- поглибити у студентів знання, пов’язані з особливостями формування і розвитку особистості, віковими періодами становлення людини, її самоствердженням, самореалізацією;
- ознайомити з провідними категоріями процесу соціалізації;
- розкрити зміст понять «соціалізація», «соціальне виховання», «соціальний розвиток», «адаптація»;
- обґрунтувати основні принципи та механізми соціалізуючого процесу;
- розкрити складові компоненти факторів процесу соціалізації;
- ознайомити з особливостями гендерної соціалізації особистості;
- охарактеризувати найважливіші концепції розвитку особистості;
- формувати цілісну модель процесу соціалізації особистості впродовж усього життя.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати**:

- основні вікові періоди становлення людини;
- сутність формування й розвитку особистості;
- основи змістового аспекту соціалізуючого процесу;

- складові, механізми і фактори процесу соціалізації особистості;
- найсуттєвіші концепції і теорії розвитку особистості;
- основні негативні соціалізаційні впливи середовища, що створюють передумови для віктимізації населення;
- основні методи соціальної діяльності задля сприяння соціалізації особистості.

Завершуючи вивчення навчальної дисципліни, студенти повинні **вміти:**

- характеризувати вікові особливості становлення особистості;
- виокремлювати й аналізувати змістовий аспект соціалізуючого процесу;
- конкретизувати та систематизувати механізми соціалізації;
- виявляти та зіставляти вплив біологічного й соціального на соціальне становлення особистості;
- здійснювати аналіз умов, що детермінують поведінку людини;
- виокремлювати роль факторів у процесі соціалізації особистості;
- визначати та аналізувати роль культури, релігії, народних звичаїв та традицій (етнічних надбань) у процесі соціалізації особистості;
- застосовувати на практиці методи та основи концепцій і теорій розвитку особистості, що сприяють її адаптації до соціуму.

Навчальна дисципліна «Основи соціалізації особистості» забезпечує вивчення навчальних дисциплін: «Теорії соціальної роботи», «Соціальна профілактика».

Організація курсу

Курс «Основи соціалізації особистості» розраховано на 108 годин (2 кредити): 72 год – на самостійну, 36 год – аудиторну роботу. Аудиторний час розподілений таким чином: 18 годин лекційних, 18 години семінарських занять: 14 – семінарських, 4 – практичних заняття.

Прикінцева форма контролю – залік.

Курс складається з двох змістових модулів, які висвітлюють основні теоретико-методологічні та прикладні аспекти процесу соціалізації особистості. Кожен модуль передбачає виконання творчих завдань з окремих тем, роботу на семінарських, практичних заняттях, що проводяться в тому числі й у формі дискусій, тренінгів, тестувань тощо.

Оцінювання знань студентів здійснюється на основі результатів поточного та підсумкового контролю з використанням різних його форм, зокрема проведення поточного контролю на семінарських та практичних заняттях (виступи і доповіді, участь у дискусіях, рольових іграх тощо), тестового контролю.

Кількість балів за виконану роботу

№ з/п	Види робіт	Кількість балів
1	Доповідь (із представленням основного тексту, а також підготовчих матеріалів і конспектів)	4
2	Реферат (із представленням основного тексту та підготовчих матеріалів і конспектів)	2
3	Реферативний огляд фахового часопису	1–3
4	Окреме теоретичне повідомлення за 2–3 джерелами	2
5	Доповідь на практичному занятті	3
6	Формування інформаційного блоку (на підставі теоретичного повідомлення, доповіді, реферату й т. ін.)	2
7	Активна участь у роботі на практичному занятті (за семестр)	1
8	Виконання практичного завдання	5
9	Участь у рольовій грі, диспуті, тренінгу	5
10	Виконання завдань для самостійної роботи	2–4
11	Підготовка статті до наукової конференції, що відбудеться у ВНЗ	10

Розподіл балів за виконані завдання відповідно до модулів

Навчальний модуль I	Навчальний модуль II	Контрольні роботи	Індивідуальні завдання
Змістовий модуль I	Змістовий модуль II		5
Тема I	Тема I		
Тема II	Тема II		
Тема III	Тема III		
Тема IV	Тема IV		
Тема V	Тема V		
Тема VI	Тема VI		
45		50	
Усього за курс		100	

Шкала оцінювання:

90–100 балів – відмінно (A).

80–89 балів – дуже добре (B).

70–79 балів – добре (C).

65–69 балів – задовільно (D).

50–59 балів – задовільно (E).

26–49 балів – незадовільно з можливістю повторного складання (FX).

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	Ус- ьо- го	Утому числі					Усьо- го	У тому числі				
		л	п	лаб	ін д	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1												
«Теоретичні аспекти процесу соціалізації особистості»												
Тема 1. Процес соціалізації як соціальне явище	12	4	2			6	10	2	2			6
Тема 2. Розвиток соціалізації як науки	6	2				4	6					6
Тема 3. Соціалізація як складова формування особистості	10	2				8	8	2				6
Тема 4. Концепція критичних періодів і криз у розвитку особистості	10	2	2			6	8	2				6
Тема 5. Сучасні теоретичні підходи до соціалізуючого процесу	6					6	6					6
Тема 6. Особливості вікових етапів соціалізації	12		2		6	4	16		2		6	8
Разом за змістовим модулем 1	56	10	6		6	32	54	6	4		6	38
Змістовий модуль 2												
«Механізми практичної реалізації соціалізуючого процесу»												
Тема 1. Мікрофактори соціалізації	12	4	2			6	12	2	2			8
Тема 2. Мезофактори процесу соціалізації	10	2	2			6	10					10
Тема 3. Соціалізуючі макро- і мегафактори	10	2	2			6	8					8
Тема 4. Вплив несприятливих чинників на процес соціалізації особистості	8		2			6	10					10
Тема 5. Окремі моделі процесу	12		4		6	4	14				6	8

соціалізації особистості												
Разом за змістовим модулем 2	52	8	12		6	28	54	2	2		6	44
Усього годин	108	18	18		12	60	108	8	6		12	82

**Навчально-тематичний план курсу
«Основи соціалізації особистості»**

№ з/п	Тема	К-сть годин
<i>Лекції</i>		
1	Процес соціалізації як соціальне явище	4
2	Розвиток соціалізації як науки	2
3	Соціалізація як складова формування особистості	2
4	Концепції критичних періодів і криз у розвитку особистості	2
5	Мікрофактори процесу соціалізації особистості	4
6	Мезофактори процесу соціалізації особистості	2
7	Соціалізуючі макро- і мегафактори	2
<i>Семінарські заняття</i>		
1	Складові компоненти процесу соціалізації особистості	2
2	Світоглядно-філософські концепції процесу соціалізації у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників	2
3	Особливості соціалізації представників різних вікових груп	2
4	Вплив мікрочинників на процес соціалізації особистості	2
5	Вплив мезофакторів на процес соціалізації особистості	2
6	Соціалізація особистості шляхом впливу мега- і макрофакторів	2
7	Вплив несприятливих чинників на процес соціалізації особистості	2
<i>Практичні заняття</i>		
1	Модель програми соціалізації особистості (у соціальних проектах)	4
Усього:		36

**Розподіл навчально-тематичного плану курсу
«Основи соціалізації особистості»**

№ з/п	Тема	Форма навчання
Модуль I		
Концептуальні засади процесу соціалізації людини		
1	Розвиток соціалізації як науки	Лекція
2	Процес соціалізації як соціальне явище	Лекція
3	Складові компоненти процесу соціалізації особистості	Семінарське заняття
4	Соціалізація як складова формування особистості	Лекція
5	Концепції критичних періодів і криз у розвитку особистості	Лекція
6	Світоглядно-філософські концепції процесу соціалізації у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників	Семінарське заняття
7	Особливості соціалізації представників різних вікових груп	Семінарське заняття
Модуль II		
Механізми практичної реалізації процесу соціалізації		
1	Мікрофактори процесу соціалізації особистості	Лекція
2	Вплив мікрочинників на процес соціалізації особистості	Семінарське заняття
3	Мезофактори процесу соціалізації особистості	Лекція
4	Вплив мезофакторів на соціалізацію особистості	Семінарське заняття
5	Соціалізуючі макро- і мегафактори	Лекція
	Соціалізація особистості шляхом впливу макро-	Семінарське

6	і мегафакторів	заняття
7	Вплив несприятливих чинників на процес соціалізації особистості	Семінарське заняття
8	Соціалізація людей різних вікових груп у соціальних проектах	Практичне заняття

Розділ I
ЗМІСТ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЛЕКЦІЙ
Модуль I
Концептуальні засади процесу соціалізації людини

Тема 1. РОЗВИТОК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК НАУКИ

План

1. *Розвиток соціалізації як науки в історичному аспекті.*
2. *Основні підходи до процесу соціалізації.*
3. *Місце курсу в системі педагогічної освіти та його зв'язок з іншими начальними дисциплінами.*

Ключові поняття та терміни

● <i>соціалізація</i> ● <i>людина</i> ● <i>суспільство</i>	● <i>інтеріоризація</i> ● <i>виховання</i> ● <i>соціологія</i>

У процесі діяльності, спілкування та у взаємодії з іншими особами людина стає людиною, тобто в процесі соціалізації формується особистість.

Термін «соціалізація» прийшов із політекономії, де його першочерговим значенням було «усупільнення» землі, засобів виробництва тощо у гуманітарні науки.

В американській та французькій соціології це поняття з'явилося наприкінці XIX століття і пов'язане з іменами американського соціолога Ф. Г. Гіддінгса (1855–1931) та французького соціолога Г. Тарда (1843–1904).

Габріель Тард суспільство порівнював з мозком, а основним його елементом вважав свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуальними відомостями існуючих вірувань, переконань, розуміння бажань та намірів інших і взаємодія на цьому підґрунті породжують суспільство, що є основою соціального життя. У центрі його – ставлення особистого «Я» до інших «Я», їх невинний (хоча часто непомітний) взаємний вплив. «У цій дії одного духу на інший і слід вбачати елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя, хоча соціальна дійсність й виходить далеко за межі розумового світу...». Основним механізмом такої взаємодії стає соціалізація, яка розглядалася як

наслідування, регульоване суспільством через соціальні інститути – систему освіти й виховання, сім'ю, громадську думку та інших.

У такий спосіб суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій.

Заслуга Г. Тарда полягає у спробі розглянути соціалізацію не лише як стабілізуючий суспільний механізм, а й побачити в ній можливість забезпечення розвитку суспільства. Винаходи, що виникають в індивідуальній свідомості як акт творчості й поширюються в процесі взаємодії людей, сприяють розвиткові різних сфер соціального життя і суспільства загалом. Освіта і виховання мають створювати передумови та умови для такої творчості.

Виключно важливою для розуміння педагогічних можливостей соціалізації є спроба Г. Тарда описати процес інтеріоризації (процес перетворення зовнішніх реальних дій, соціальних форм спілкування в стійкі внутрішні якості особистості через засвоєння індивідом вироблених у суспільстві норм, цінностей, вірувань, установок, уявлень) норм поведінки через соціальну взаємодію людей. Типовим соціальним утворенням він виголосив взаємини «вчитель – учень». Відтворення їх на різних рівнях соціального життя й дає змогу, з точки зору Г. Тарда, забезпечити реалізацію принципу наслідування і на цьому підґрунті – збереження й розвитку суспільства.

Вплив поглядів Г. Тарда позначився на розумінні соціалізації видатним американським соціологом Франкліном Генрі Гіддінгсом, який, на думку деяких авторів, уперше ввів у науковий обіг поняття «соціалізація». Він у 1887 році у книзі «Теорія соціалізації» вжив його у значенні, близькому до сучасного.

Розглядаючи суспільство як фізико-психічний, особливим способом побудований організм, основним елементом суспільного життя якого є «усвідомлення роду», Г. Гіддінгс вважав, що соціалізація як процес «розвитку соціальної природи чи характеру» людини відбувається як у результаті стихійного впливу оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно із «свідомим планом». Такі впливи, що виходять від сім'ї, школи та інших елементів суспільного організму, мають виховну спрямованість і покликані

формувати в індивідів сукупні реакції, адекватні впливам соціального середовища. Підсумком соціалізації повинна бути «плюралістична поведінка», що забезпечує взаєморозуміння та комунікацію людей і відповідає «соціальному розуму» (що розглядається як суспільна свідомість).

Як бачимо, ті, хто «дали життя» поняттю «соціалізація», чітко зафіксували зв'язок процесу із вихованням. Останнє в їх розумінні є важливим засобом соціалізації індивідів. Крім того, суспільство в особі соціальних інститутів, а також через різноманітні сторони соціального життя, різні форми суспільної свідомості чинить коригуючий вплив на процес виховання. Ці ідеї в подальшому відбилися на розвитку американської та французької соціології ХХ століття. Таке проблема стала однією з провідних у соціології особистості [4, с. 8].

Водночас французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917), розглядаючи процес соціалізації, вважав, що активним тут є суспільство і саме воно виступає суб'єктом соціалізації. «Суспільство, – писав він, може вижити тільки тоді, коли між його членами існує значна ступінь однорідності». Тому воно прагне сформувати людину «за своєю подобою». Теорія Е. Дюркгейма доводить пріоритет суспільства у процесі соціалізації людини.

Погляди вченого стали основою розробленої американським соціологом Талкоттом Парсонсом (1902–1979) розгорнутої соціологічної теорії функціонування суспільства, що описала в тому числі і процеси інтеграції людини в соціальну систему.

Т. Парсонс визначав соціалізацію як «інтеріоризацію культури суспільства, у якому народилася дитина», як «освоєння реквізиту орієнтацій для задовільного функціонування в ролі». Універсальне завдання соціалізації – сформувати у «новачків», що вступають у суспільство, як мінімум, почуття лояльності і, як максимум, почуття відданості стосовно соціальної системи. Згідно з його поглядами, людина «вбирає» у себе загальні цінності у процесі спілкування із «значущими іншими». У результаті цього наслідування загальноприйнятих нормативних стандартів стає частиною її мотиваційної структури, її потребою.

Теорії Е. Дюркгейма та Т. Парсонса завжди справляють великий вплив на багатьох дослідників соціалізації.

Дослідження науковців знайшли відображення і в розробках американського соціального психолога Чарльза Кулі (1864–1929). Автор теорії «дзеркального Я» і теорії малих груп вважав, що індивідуальне «Я» набуває соціальних якостей в комунікаціях, в міжособистісному спілкуванні всередині первинної групи сім'ї, групи ровесників, сусідської групи, тобто в процесі взаємодії індивідуальних та групових суб'єктів.

У цьому руслі працювали й американський соціальний психолог Уільям Томас (1843–1947) та польсько-американський філософ, соціолог Флоріан Знанецький (1882–1958), які висунули положення про те, що соціальні явища і процеси необхідно трактувати як результат свідомої діяльності людей, що, вивчаючи ті чи інші соціальні ситуації, необхідно враховувати не тільки соціальні обставини, але й точку зору індивідів, включених у ці ситуації, тобто розглядати їх як суб'єктів соціального життя.

Американський філософ Джордж Герберт Мід (1863–1931), розробляючи напрям, що отримав назву символічного інтераакціонізму, центральним поняттям соціальної психології вважав «міжіндивідуальну взаємодію». Сукупність процесів взаємодії, відповідно до Міда, конструє (умовно – формує) суспільство і соціального індивіда. З одного боку, багатство і своєрідність наявних у того чи іншого індивідуального «Я» реакцій та способів дій залежать від різноманітності та широти системи взаємодії, у яких «Я» бере участь, а з іншого – соціальний індивід є джерелом руху і розвитку суспільства [5, с. 20–22].

С. Й. Гессен (1887–1950), відомий педагог початку ХХ ст., в основу усієї педагогічної науки поставив особистість дитини, її індивідуальність. Процес соціалізації особистості він розглядав як послідовний перебіг трьох ступенів.

Перший ступінь – дошкільний період, період мимовільного існування дитини, у якому переважає ігрова діяльність.

Друга ступінь – період активного пізнання дитиною навколишнього життя, його законів та вимог. Тут важливо, у якій школі проходить цей етап розвитку дитини, наскільки зачіпають її соціальні процеси суспільства, які знання вводять людину у світ культури.

Третя ступінь розвитку особистості, на думку С. Гессена, – етап завершення її формування, – це процес самоосвіти, позашкільної та університетської освіти.

Особистість, пізнавши навколишню природу та суспільство, удосконалює своє «Я», формується її світогляд [5, с. 53].

За висловом одного з американських фахівців з теорії соціалізації, питання про те, яким чином людина стає компетентним членом суспільства, «старе, як Біблія». Воно завжди було в центрі уваги філософів, письменників, авторів мемуарів, а в останній третині ХІХ ст. почало інтенсивно досліджуватися соціологами і соціальними психологами.

До утвердження теорії соціалізації як самостійної галузі відповідні дослідження відбувалися в рамках інших, традиційних проблем людинознавства (завдання виховання, формування і розвиток особи й суспільства, форми наступності в культурі та ін.). З появою в науковому обігу поняття «соціалізація» сталася переорієнтація цих робіт у нове русло, і до середини ХХ ст. соціалізація перетворилася в самостійну міждисциплінарну галузь досліджень.

Треба зауважити, що аж до 60-х рр., говорячи про соціалізацію, учені, зазвичай, мали на увазі розвиток людини в дитинстві, отрочстві та юності. Лише в останні десятиріччя дослідники наблизилися до явищ соціалізації, характерних для дорослого віку і навіть старості.

Аналіз численних концепцій соціалізації свідчить, що всі вони так чи інакше тяжіють до одного з розумінь ролі самої людини в цьому процесі (хоча, звичайно, таке розмежування дуже умовне).

Перший підхід утверджує або передбачає пасивну позицію людини в процесі соціалізації, а саму соціалізацію подає як процес адаптації особи до суспільства, яке формує кожного свого члена відповідно до притаманної йому

культури. Цей підхід може бути названий суб'єкт-об'єктним (суспільство – суб'єкт впливу, а людина – його об'єкт). Біля його джерел стояли французький учений Еміль Дюркгейм і американський – Талкот Парсонс.

Прихильники другого підходу виходять із того, що людина активно бере участь у процесі соціалізації і не лише адаптується до суспільства, а й впливає на життя, що її оточує, виявляє творчу ініціативу. Цей підхід можна визначити як суб'єкт-суб'єктний. Його основоположниками вважаються американці Чарльз Кулі і Джордж Герберт Мід.

Ґрунтуючись на суб'єкт-суб'єктному підході, соціалізацію можна трактувати як розвиток і самозмінювання людини в процесі засвоєння й відтворення культури, що відбувається у взаємодії людини із стихійними, дещо спрямовуваними і цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх вікових етапах.

Вивчення процесів соціалізації в наш час зводиться до широкого й вузького розуміння поняття. У такому випадку розумінні – це визначення походження й формування родової природи людини. Ідеться про історичний процес розвитку людства, філогенез. Соціалізація у вузькому смислі – це процес залучення людини до соціального життя шляхом активного засвоєння його норм, цінностей та ідеалів. Виходячи із тлумачення соціалізації як результату засвоєння людиною умов соціального життя й активного відтворення нею соціального досвіду, її можна розглядати як типовий та одиничний процеси. Перший визначається соціальними умовами, залежить від класових, етнічних, культурних та інших відмінностей і пов'язаний із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки. Соціалізація як одиничний процес пов'язана з індивідуалізацією особистості, виробленням нею власної лінії поведінки, набуттям особистого життєвого досвіду і, як результат, – становленням індивідуальності.

Сьогодні у зв'язку з активним розвитком соціальної роботи науковці та практики дедалі більше акцентують увагу на соціалізації особистості як на невід'ємній складовій її існування у суспільстві. Відомими сучасними

науковцями, які розглядають у своїх теоретичних та практичних дослідженнях таку проблему, є Анатолій Мудрик, Алла Капська, Ірина Зверева, Мінненур Галагузова, Наталія Лавриченко, Людмила Міщик та багато інших.

Скільки б певна галузь наукового знання не досліджувала феномен соціалізації, у ньому постійно розкривають нові якості, що лише підкреслює багатоаспектність даного поняття, а не означає щораз нове його тлумачення. Адже будь-яка наука, що вивчає даний процес, подає тільки ті його сторони, які належать до предмета її вивчення. Сказане дає змогу виокремити філософський, соціологічний, психологічний, соціально-психологічний, психолого-педагогічний аспекти соціалізації. З погляду соціально-психологічного підходу, соціалізація полягає у формуванні соціального досвіду індивіда, що здійснюється в процесі його взаємодії із своїм найближчим середовищем та оточенням. Принагідно слід зазначити, що найбільш повну й об'єктивну характеристику соціалізації можна отримати лише внаслідок міждисциплінарного дослідження процесу, проведення якого потребує дотримання основних методологічних принципів:

- соціальної детермінації (соціально-економічний розвиток суспільства детермінує умови існування найближчого оточення і впливає на процес соціалізації);
- самодетермінації (індивід у процесі соціалізації розглядається як активне начало в перетворенні матеріальних і духовних цінностей);
- діяльного опосередкування (основним способом засвоєння індивідом соціального досвіду є його активна взаємодія зі своїм найближчим оточенням, що здійснюється в процесі спілкування та діяльності);
- двостороннього процесу соціалізації – входження індивіда в систему міжособистісних стосунків і одночасне відтворення цих відносин, що реалізується в структурі сімейних, шкільних, товариських та інших зв'язків. [3, с. 103]

Міждисциплінарний підхід до вивчення процесу соціалізації передбачає виокремлення й розмежування в ньому двох взаємопов'язаних напрямів:

змістового та функціонального, де перший представлений особистісними надбаннями й утвореннями, а другий характеризує те, як і під дією яких соціально-психологічних механізмів відбувається їх формування.

Соціологія трактує процеси соціалізації в макросистемі суспільства; їх співвідношення з його соціальною структурою, способом виробництва матеріальних благ, системою суспільних відносин, політичним устроєм.

Соціальна психологія виявляє соціалізуючі функції безпосереднього оточення людини: особливості різних груп їх субкультури; міжособисті стосунки однолітків однієї і різних статей, представників різних поколінь і етнічних груп; внутрішньогрупові міжгрупові взаємостосунки.

Психологія розвитку дає великий матеріал для вивчення соціалізації, досліджуючи когнітивні процеси, сприйняття, емоційні реакції, комунікативні якості, захисні механізми, психосексуальний розвиток на різних вікових етапах людини.

Етнологія займається монографічним і порівняльним вивченням процесів дорослішання й соціалізації в різних суспільствах і культурах, виявляючи етнічні варіації розвитку індивідуальних і особистих характеристик людини, їх залежність від соціокультурних чинників, історії суспільства, еволюції соціальних інститутів, стилю засобів соціалізації.

Педагогіка досліджує соціалізацію людини на всіх вікових етапах у двох аспектах. По-перше, вона вивчає суть соціально контрольованої її частини – виховання, його тенденції, перспективи; визначає його принципи, зміст, форми і методи. По-друге, досліджує суспільство як соціалізуюче середовище, виявляє його виховні можливості для пошуку шляхів і способів використання посилення позитивних впливів на людину нівеляції, корекції, компенсації негативних впливів [2, с. 53].

Міждисциплінарний зміст проблеми соціалізації особистості дозволяє вважати, що її вивчення необхідне для всіх фахівців, які так чи інакше зайняті дослідженням соціальних процесів і становленням людини впродовж її життя, а також тих, хто готується присвятити себе роботі з дітьми та людьми.

Контрольні запитання

1. Хто перший з учених вжив термін «соціалізація»?
2. У чому полягає суть поглядів французького соціолога Г. Тарда на соціалізацію?
3. Що означає термін «інтеріоризація»?
4. Що створює передумови для формування творчої особистості?
5. Яку роль займає процес виховання у соціалізації?
6. Як трактував соціалізацію американський соціолог Ф. Г. Гіддінгс?
7. На що звертав увагу французький соціолог Е. Дюркгейм у процесі соціалізації?
8. У чому суть поглядів американського соціолога Т. Парсонса на соціалізацію?
9. На що у процесі соціалізації звертав увагу американський соціальний психолог Ч. Кулі?
10. Як трактували соціалізацію американський соціальний психолог У. Томас і польсько-американський соціолог Ф. Знанецький?
11. Що виділяв у процесі соціалізації американський філософ Д. Г. Мід?
12. Як висвітлював соціалізацію педагог С. Й. Гессен?
13. У чому полягає суть «суб'єкт-об'єктного» підходу процесу соціалізації? Хто його представники?
14. Що означає соціалізація у вузькому і широкому розумінні?
15. Хто з науковців у наш час займається дослідженням проблем соціалізації?
16. Які Ви знаєте принципи міждисциплінарних досліджень процесу соціалізації?
17. Які науки вивчають соціалізацію?
18. В яких аспектах вивчають соціалізацію соціологія, соціальна психологія, етнологія?
19. В яких аспектах вивчають соціалізацію психологія, педагогіка?

Література

1. Василькова Ю. В. Соціальна педагогіка / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М. : Академія, 1999. – 440 с.
2. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – К., 2000. – 444 с.
3. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології [текст] : навч.-метод. посібник / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
4. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] /Л. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 114–138
6. Пенішкевич Д.І. Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук– Чернівці : Рута, 2007. – 336с.
7. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / [авт. сост. Л. В. Мардахаев]. – М. : Академия, 2002. – 368 с.

Тема 2. ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

План

1. *Сутність процесу соціалізації.*
2. *Людина як об'єкт-суб'єкт процесу соціалізації.*
3. *Чинники процесу соціалізації.*
4. *Засоби, агенти й механізми соціалізації.*
5. *Соціалізованість як результат позитивної соціалізації.*
6. *Співвідношення понять «соціалізація», «адаптація», «виховання».*
7. *Принципи соціалізуючого процесу.*

Ключові поняття та терміни

• <i>соціалізація</i> • <i>соціалізованість</i> • <i>об'єкт соціалізації</i> • <i>суб'єкт соціалізації</i> • <i>чинник соціалізації</i> • <i>агент соціалізації</i> • <i>розвиток</i>	• <i>механізм соціалізації</i> • <i>виховання</i> • <i>жертва соціалізації</i> • <i>конформіст</i> • <i>девіант</i> • <i>адаптація</i> • <i>формування</i>

Згідно з найпоширенішим визначенням, *соціалізація* (від лат. *socialis* – суспільний) – це процес входження індивіда в соціум у результаті активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в даному суспільстві. У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, уміння, відповідні навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних взаємин. Соціалізація відбувається як за умов стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і цілеспрямованого формування особистості. Завдяки активності людини її життєвий шлях, відображення нею соціальної реальності перетворюється в складну двосторонню взаємодію особистості та соціального життя. Складний процес взаємовпливу один на одного і є джерелом розвитку та становлення індивіда. Активність індивіда зумовлена людською потребою належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретною соціальною групою. На стадії переходу взаємин і зв'язків стереотипні вимоги групи до поведінки індивіда спонукують його до вироблення відповідної лінії поведінки особи й вибору конкретного її варіанта. Отже, основа соціального розуміння соціалізації особистості ґрунтується на характеристиці її соціально-психологічного типу як специфічного утворення, продукту соціального життя, соціальних відносин [4, с. 90].

Соціальна реальність, соціально-психологічні явища виникають як відображення різних форм спілкування. Але формування соціально-психологічного типу відбувається, насамперед, за допомогою власного досвіду спілкування в безпосередніх соціальних контактах, де людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних

норм і цінностей. Вона прилучається до тієї чи іншої групи часто-густо саме задля того, аби стати її частиною, досягнути почуття «Ми» й почуття «Я» серед «Ми», що позбавляє самотності, дає відчуття сили й упевненості, спонукує до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду. Отже, двосторонній процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і активного відтворення таких зв'язків. Тобто людина не лише адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, але й перетворює їх у власні цінності, орієнтації, установки завдяки власній активності.

Іншими словами, – це двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає як її включення у систему суспільних взаємин шляхом засвоєння соціального досвіду, так і самостійне їх відтворення, у ході якого формується унікальна, неповторна особистість.

Відповідно до вказаного і будемо розглядати проблему соціалізації людини в суспільстві, зокрема, в українському, а також формування життєвих цінностей, ідеалів з позиції традиційних стереотипів поведінки, які виявляють себе в складній системі звичаєвої культури, святковості та обрядовості.

Для соціальної роботи як системи професійної діяльності соціалізація особистості є надважливим завданням. Її розглядають як процес соціального навчання, як результат соціальної взаємодії людей, або як процес рольового тренування [6, с. 44].

Процес соціалізації базується на чотирьох взаємопов'язаних компонентах.

1. *Стихійна соціалізація* людини у взаємодії і під впливом об'єктивних обставин життя суспільства, зміст, характер і результати якої визначаються соціально-економічними і соціокультурними реаліями (приклад: вибір професії, виїзд за кордон).

2. *Дещо спрямована соціалізація* з боку держави здійснюється за умови певних економічних, законодавчих, організаційних заходах задля вирішення завдань, що об'єктивно впливають на зміну можливостей і характеру розвитку, на життєвий шлях тих чи інших вікових соціально-професійних груп населення. При цьому визначаються обов'язковий мінімум освіти, вік і термін служби в армії, пенсійний вік тощо.

3. *Дещо соціально контрольована (виховна) соціалізація* складається з сімейного виховання, релігійного виховання, соціального виховання, адаптаційно-корекційного виховання. Іншими словами, – це створені суспільством і державою правові, організаційні, матеріальні і духовні умови для розвитку людини. Виховання відрізняється від стихійної і відносно спрямованої соціалізації, як мінімум, двома основними характеристиками. По-перше, виховання принципово відрізняється тим, що в його основі лежить соціальне діяння. Німецький учений Макс Вебер, котрий увів це поняття, трактував його як діяння, спрямоване на розв'язання проблем; як діяння, спеціально орієнтоване на відповідну поведінку партнерів; як діяння, що передбачає суб'єктивне осмислення можливих варіантів поведінки людей, з якими індивід входить у взаємодію.

По-друге, стихійна соціалізація – процес безперервний, оскільки людина постійно взаємодіє із соціумом. Виховання – процес дискретний (перериваний), бо, будучи планомірним, воно здійснюється в певних організаціях, тобто обмежене певним місцем і часом. Разом з тим зауважимо, що на ранніх стадіях існування будь-якого суспільства виховання і соціалізація синкретичні (суцільні, нерозчленовані).

4. *Більш-менш свідоме самозмінювання особи*, якій притаманне самовдосконалення відповідно до з власних ресурсів і відповідно або наперекір об'єктивним умовам життя [2, с. 75].

Суть соціалізації полягає в тому, що в її процесі індивід формується як особистість, як представник того суспільства, до якого він належить. Так, французький соціолог Е. Дюркгейм підкреслював, що будь-яке суспільство

прагне сформувати особистість відповідно до тих універсальних моральних, інтелектуальних і навіть фізичних ідеалів, які вже є у нього. Природно, суть цих ідеалів значно відрізняється залежно від історичних традицій, особливостей розвитку, соціального і політичного ладу в суспільстві. Отож процес соціалізації у різних суспільствах, зберігаючи свою специфіку, набуває певних універсальних рис, що пов'язано з глобальними всесвітніми тенденціями (рух антиглобалістів, євросоюз).

Зміст процесу соціалізації визначається зацікавленістю суспільства в тому, щоб його представники успішно опанували ролі чоловіки і жінки (статеворольова соціалізація), могли б і хотіли компетентно брати участь в економічному житті (професійна соціалізація), створили міцну сім'ю (сімейна соціалізація), були законслухняними (політична соціалізація) тощо. Тому в основі змісту процесу соціалізації закладена здатність індивіда до навчання.

Такий зміст соціалізації передбачає, що соціалізуючий вплив здійснюється не тільки на самого індивіда, а в основному на його реальні взаємозв'язки і взаємини із соціальним світом, різноманіття соціальних об'єктів, які становлять структуру суспільства, де проживає людина. При цьому вимоги до неї в тому чи іншому аспекті висувають не тільки суспільство загалом, а й конкретні групи та інститути соціалізації, особливості та функції яких обумовлюють специфічний характер даних вимог. Зміст останніх також залежить від віку й соціального статусу людини, перед якою вони постають. Отже, кожний індивід розглядається як *об'єкт соціалізації*.

Водночас особистість є повноцінним членом суспільства і виступає як суб'єкт соціалізації. Адже засвоюючи соціальні норми і культурні цінності в єдності з реалізацією своєї активності, людина саморозвивається, самореалізується в суспільстві. Суб'єктом соціалізації вона стає об'єктивно, адже впродовж (усього життя на певних вікових етапах перед нею постають завдання, для вирішення яких людина більш-менш усвідомлено ставить перед собою відповідну мету, чим і проявляє свою суб'єктивність.

Умовно виділяють три групи завдань кожного періоду, або етапу соціалізації; природно-культурні, соціально-культурні і соціально-психологічні.

Природно-культурні завдання – досягнення на певному віковому періоді відповідного фізичного і статевого розвитку, який обумовлюється об'єктивними й нормативними відмінностями регіонально-культурних сфер. Це різні темпи статевого дозрівання, еталон жіночності і мужності у різних народів, етносів, регіонів тощо.

Адже на кожному віковому періоді людині потрібно певною мірою пізнати й засвоїти елементи етики, символіки, які пов'язані з тілом і статевою поведінкою, розвивати й реалізовувати фізичні і статеві задатки, сповідувати здоровий спосіб життя, перебудовувати до себе, ставлення до життя, спосіб життя відповідно до статево-вікових та індивідуальних можливостей.

Соціально-культурні завдання – пізнавальні, моральні, специфічні для кожного вікового періоду в конкретному соціумі у визначений період його історії.

У кожний віковий період перед людиною постають завдання, зумовлені її участю в сімейному житті та виробничо-економічній реальності.

Соціокультурні завдання складаються з двох рівнів. Один – це завдання, поставлені людині у вербальній формі інститутами суспільства, тобто йдеться про те, до чого вона прагне.

Другий – завдання, які постають перед людиною із суспільної практики, звичаїв, традицій, психологічних стереотипів безпосереднього оточення. До того ж вони не збігаються між собою і суперечать один одному. Разом із тим один і другий рівні можуть усвідомлюватись, частково усвідомлюватись та усвідомлюватись викривлено.

Соціально-психологічні завдання – це становлення свідомості особистості, її самоусвідомлення, самореалізації й самоствердження.

Самовизначення особистості передбачає знаходження нею відповідної позиції у різних сферах життєдіяльності й розробку планів на майбутнє життя. Так, у молодшому шкільному віці необхідно знайти індивідуально прийнятну і соціально позитивну позицію у новій соціальній ситуації – початок навчання.

У підлітковому віці особливого значення набуває самоствердження у середовищі однолітків своєї статі, що доповнюється у ранній юності визначенням своєї позиції щодо однолітків протилежної статі. У молодості необхідно знайти свою позицію в сімейній та трудовій сферах.

Стосовно планів на майбутнє, то, по-перше, необхідно вирішувати завдання найближчого майбутнього. Наприклад, якщо в середовищі ровесників (у будь-якому віці) вважається престижним мати визначене зацікавлення та реалізувати його у тій чи іншій діяльності, то постає завдання – як найшвидше знайти таке зацікавлення, методи його реалізації. По-друге, необхідно вирішувати завдання на подальше майбутнє: вибір професії, певного стандарту і стилю життя.

Самореалізація особистості передбачає її утвердження у важливих для неї сферах життєдіяльності. При цьому необхідно, щоб позитивність цієї реалізації визнавалась і сприймалась авторитетними для людини особами. Так, у підлітковому віці самореалізація здійснюється через досягнення автономії від дорослих, у ранній юності певної автономії від ровесників. За умови зберігання зв'язків з ними. Самореалізація особистості набуває форм: соціально цінних, соціально корисних, соціально допустимих, а також асоціальних і антисоціальних. Отже, самоствердження – досягнення суб'єктивного задоволення результатом самореалізації.

Наголосимо, що вікові завдання – об'єктивне явище. За умови, коли їх усвідомлює особистість, вони стають суб'єктивними. Якщо завдання не усвідомлюються, то суб'єктивно вони сприймаються людиною як проблеми. У залежності від повноти і адекватності усвідомлення завдань і від інших обставин, цілі особистості можуть бути більшою чи меншою мірою адекватні віковим

запитаю. Так, наприклад, підліток, вирішуючи завдання природно-культурного рівня – відповідати ідеалу мужчини, ставить собі за мету значно збільшити свою мускульну силу, що в принципі реально [4, с. 160].

Варто зауважити, що визначаючи реальність і успішність досягнення тих чи інших цілей людиною, можна побачити невідповідність між своїми потребами (цілями) і об'єктивними можливостями їх реалізації (досягнення цілі). Тоді вона змінює мету або шукає реальніші шляхи її досягнення.

Розв'язання усіх трьох охарактеризованих вище груп завдань є об'єктивною необхідністю для розвитку людини. Якщо якась група або стрижневі завдання певної групи залишаються невирішеними на тому чи іншому віковому етапі, то це або затримує розвиток особистості, або робить його неповним.

Отже, оскільки людина не пасивна у вирішенні об'єктивних завдань, сама висуває перед собою ті чи інші цілі, то вона може розглядатися як *суб'єкт власного розвитку, соціалізації*. Однак вона, крім об'єкта і суб'єкта соціалізації, може стати її жертвою. Це зумовлюється внутрішніми протиріччями в процесі і результаті соціалізації. Відомо, що успішна соціалізація передбачає ефективну реалізацію людини в суспільстві, з одного боку, а з іншого – здатність певною мірою протистояти суспільству. Отже, ефективна соціалізація встановлює відповідний баланс між інтеграцією особистості в суспільстві та виокремленням у ньому (певну автономію).

Людина, яка повністю адаптована в суспільстві і не здатна відповідно протистояти йому, розглядається як *конформіст*, стає жертвою соціалізації. Водночас індивід не адаптований до суспільства є жертвою соціалізації та виступає *девіантом*.

Соціалізація конкретних людей у будь-якому суспільстві проходить у різних умовах, для яких характерні різноманітні небезпеки, що негативно позначаються на розвитку людини. Тому об'єктивним є той факт, коли формуються цілі групи тих людей, котрі вже стали чи можуть стати жертвами негативних умов соціалізації. Зокрема, такими виступають інваліди, люди з

психосоматичними дефектами і відхиленнями, сироти і діти, які проживають у сім'ях із низьким економічним, освітнім, моральним рівнем.

Соціалізація відбувається під впливом величезної кількості різноманітних умов, які так чи інакше позначаються на розвитку людей. Ці умови прийнято називати *факторами (чинниками)*. На сьогоднішній день не всі вони навіть виявлені, а з відомих причин далеко не всі вивчені. Про окремі з них ми знаємо досить багато, про інші – обмаль, про треті – майже нічого. За твердженням А. Мудрика, найбільш узагальнено виділяють чотири групи.

Перша – *мегафактори* (мега – дуже великий, всесвітній) – космос, планета, всесвіт, які тією чи іншою мірою через певні групи факторів впливають на соціалізацію всіх мешканців Землі. Друга – *макрофактори* (макро – великий) – країна, етнос, суспільство, держава, які позначаються на соціалізації мешканців у певних країнах (цей вплив опосередкований двома іншими групами факторів). Країна, держава – це поняття, прийняті для виокремлення людей, котрі проживають у визначених територіально-адміністративних кордонах і об'єднані між собою внаслідок історичних, соціально-економічних і психологічних причин. Специфіку розвитку країни, держави визначають найважливіші особистості соціалізації населення, особливо молоді.

Поняття «суспільство» у науці використовується для характеристики соціальних умов формування і розвитку особистості. Інша складова культура – це система духовних форм забезпечення життєдіяльності й соціалізації людей. Вона охоплює всі сторони життя індивіда – біологічну (їжа, сон, відпочинок...); виробничу (створення умов матеріального життєзабезпечення, знарядь праці, одягу, житла, харчування); духовну (мова, світогляд, естетична діяльність); соціальну (комунікація, соціальні взаємини). Третя група – *мезофактори* (проміжний) – умови соціалізації великих груп людей, виокремлених за місцевістю і типом поселення, у яких вони живуть (регіон, місто, селище); за приналежністю до аудиторії тих або інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення та ін.) і до тих або інших субкультур. Регіональні умови – це умови,

які характерні для людей їхньої соціалізації, що проживають у тій чи іншій частині країни, держави і мають відмінні особливості.

Тип поселення – це село, селище, район, місто, область внаслідок визначених причин, що надають певних особливостей соціалізації людей, котрі в них проживають.

Засоби масової комунікації – технічні засоби, за допомогою яких здійснюється поширення інформації (знання духовних цінностей, моральних і правових норм) на кількісно більші аудиторії); *мікрофактори* безпосередньо впливають на конкретних людей – сім'я, домашній побут, мікросоціум, групи ровесників, виховні суспільні, державні, приватні та релігійні організації.

Необхідно підкреслити, що процес соціалізації є багатофакторним, і тому не потрібно абсолютизувати один із факторів [3, с. 185].

Водночас мікрофактори впливають на розвиток людини через так званих *агентів* соціалізації. Маємо на увазі осіб, які безпосередньо впливають і взаємодіють з людиною впродовж життя. На різних вікових етапах склад агентів специфічний. У дитинстві агентами є батьки, брати, сестри, родичі, ровесники, сусіди, учителі. У молодості з'являється чоловік, дружина, колеги по роботі, у зрілому віці – діти. Засоби соціалізації залежать від суспільного ладу в державі, відповідного соціального прошарку, вікового періоду того, хто соціалізується. Ідеться про: спосіб вигодовування немовляти і догляд за ним; формування гігієнічних і побутових умінь; стиль і зміст спілкування, методи заохочення та покарання в сім'ї, групах однолітків, виховних професійних соціалізуючих організаціях і послідовне залучення людини до різноманітних видів і типів взаємин у сферах її життєдіяльності – спілкування, ігри, пізнання, предметно-практична, духовно-практична, сімейна, професійна, суспільна, релігійна діяльність.

Під *способами соціалізації* вчені переважно розглядають конкретні види взаємодії індивіда із середовищем, за допомогою яких він активно прилучається до суспільного життя й засвоює соціальний досвід. Способи залежать як від особливостей самої особистості, так і соціальної ситуації, у яку потрапляє

індивід. Викладене вище дає змогу вести мову про зовнішні та внутрішні прояви ставлення особистості до умов життєдіяльності, які не завжди збігаються, тобто зміст соціалізації не буде повним, якщо його оцінювати лише за зовнішніми ознаками.

Розглядаємо також зовнішні та внутрішні критерії процесу соціалізації. Серед критеріїв соціалізованості особистості виокремлюють: зміст сформованих установок, стереотипів, цінностей, картин світу; адаптованість особистості, її типову поведінку, спосіб життя; соціальну ідентичність, незалежність особистості, упевненість, самостійність. За умов демократичних форм взаємодії можливі такі способи соціалізації, як індивідуалізація, актуалізація «Я», самореалізація (прояв власного «Я», перетворення потенційних можливостей в актуальні, задоволення потреби в самореалізації, упевненість у висловлюванні думок, самостійність у розв'язанні проблем, ініціативність); інтеграція (прилучення особистості до норм і цінностей спільноти, світових соціальних інституцій та до цивілізації за рахунок розвитку і збагачення національної культури), конструктивна взаємодія (засвоєння індивідом ідеалів, цінностей соціального життя шляхом саморозвитку та виховання і сприяння прогресу соціального оточення). За тоталітарних умов життєдіяльності особи спостерігаються, на думку Е. Фромма, такі способи соціалізації, як мазохізм (моральне приниження, підкорення); садизм (набуття над іншими необмеженої влади), деструкція (людина позбувається почуття власного безсилля шляхом руйнації навколишнього середовища); конформізм (відмова від власного «Я», уніфікація «Я») [2, с. 75].

Кожне суспільство і країна, кожна соціальна група виробляють у своїй історії набір позитивних і негативних – формальних і неформальних санкцій – методів переконання, внушення, заборони, примусу й натиску аж до використання фізичного насилля; систему методів визнання, відзначення, нагородження. Саме завдяки останнім поведінка людини і цілих груп людей приводиться у відповідність до прийнятих у даній культурі взірців, норм, цінностей. Так, формальні негативні санкції – це арсенал покарань,

передбачених законом, а саме: попередження, штрафи, арешт, позбавлення прав громадянина, конфіскація майна, смертна кара, покаєння. Неформальні негативні санкції – це здивування, незадоволення, моральний осуд, плітки.

Соціалізація особистості у взаємодії з різноманітними факторами й агентами відбувається за допомогою певних механізмів. Існують різні погляди на механізми соціалізації. Так, французький соціальний психолог Габріель Тард вважав основним із наслідування. Американський учений Юрій Бронфенбренер механізмом соціалізації бачив прогресивну взаємну акомодацию (приспосовуваність) між людською істотою, що активно росте, і мінливими умовами, у яких вона живе. В. Мухіна розглядає як механізми соціалізації ідентифікацію і відособлення індивіда, а А. Петровський – закономірну зміну фаз адаптації, індивідуалізації й інтеграції в процесі розвитку особи.

Механізм соціалізації включає:

- імітацію, копіювання;
- ідентифікацію – ототожнення себе з іншими;
- керівництво.

Узагальнюючи наявні дані, можна вирізнити декілька універсальних механізмів соціалізації. Перша група – психологічний і соціально-психологічний механізми, що частково враховуються в процесі виховання людини в різні вікові періоди.

Імпрінтинг (закарбовування в пам'яті) – фіксування людиною на рецепторному та підсвідомому рівнях особливостей життєво важливих об'єктів, що впливають на неї. Імпрінтинг відбувається переважно в дитячому віці. Проте на пізніших вікових етапах можливе закарбовування в пам'яті якихось образів, відчуттів і т. ін.

Наслідування – дотримувannya якогось прикладу, взірця. У даному випадку йдеться про один із шляхів довільного і, найчастіше, мимовільного засвоєння людиною соціального досвіду.

Екзистенціальний натиск – опановування мови і неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки в процесі взаємодії зі значущими особами.

Ідентифікація (ототожнення) – процес неусвідомлюваного ототожнення людиною себе з іншою людиною, групою, взірцем.

Рефлексія – внутрішній діалог, у якому людина роздивляється, оцінює, приймає або відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, сім'ї, товариству ровесників, значущим особам і тощо. Дане явище може розглядати як внутрішній діалог кількох видів: між різними «я» людини, з реальними або вигаданими особами та інше. За допомогою рефлексії індивід здатний формуватися і змінюватися внаслідок усвідомлення й переживання ним тієї реальності, у якій вона живе, свого місця в цій реальності і себе самої [4, с. 163].

Друга група – механізми соціалізації, які соціально формують людину.

Традиційний механізм соціалізації (стихійної) являє собою засвоєння нею норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, що характерні для її сім'ї і найближчого оточення (сусідського, приятельського та ін.). Таке засвоєння відбувається здебільшого на неусвідомленому рівні за допомогою зафіксування, некритичного сприйняття панівних стереотипів. Ефективність традиційного механізму дуже рельєфно проявляється тоді, коли людина знає, «як треба», «що треба», але це суперечить традиціям найближчого оточення.

У такому разі має рацію французький мислитель XVI ст. Мішель Монтень, котрий писав: «...Ми можемо скільки завгодно твердити своє, а звичай і загальноприйняті житейські правила тягнуть нас за собою». Крім цього, ефективність традиційного механізму проявляється в тому, що ті чи інші елементи соціального досвіду, засвоєні, наприклад, у дитинстві, але згодом незатребувані або блоковані через умови життя, які змінилися (наприклад, переїзд із села у велике місто), можуть «виплисти» в поведінці людини під час чергової зміни життєвих умов або на подальших вікових етапах.

Інституційний механізм соціалізації, як впливає вже з самої назви, функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства та різними організаціями, як спеціально створеними для його соціалізації, так і такими, що реалізують функції соціалізації мимохідь, паралельно зі своїми основними

функціями (виробничі, громадські, клубні й інші структури, а також засоби масової комунікації). У процесі взаємодії людини з різними інститутами й організаціями відбувається помітне нагромадження знань і досвіду соціально схвалюваної поведінки, які відповідають їм, а також досвіду імітації соціально схвалюваної поведінки та конфліктного чи безконфліктного ігнорування виконанням соціальних норм. Треба мати на увазі, що засоби масової комунікації як соціальний інститут (преса, радіо, кіно, телебачення) впливають на соціалізацію людини не лише за допомогою трансляції певної інформації, але й через подання певних взірців поведінки героїв книжок, кінофільмів, телепередач. Ефективність такого впливу визначається тим, що, як правильно зауважив ще у XVIII ст. реформатор західноєвропейського балету французький хореограф Жан Жорж Новер, «оскільки пристрасті, які переживають герої, позначені більшою силою і визначеністю, ніж пристрасті людей звичайних, їх легше й наслідувати». Люди відповідно до вікових та індивідуальних особливостей схильні ідентифікувати себе з тими або іншими героями, приймаючи водночас властиві їм взірці поведінки, стиль життя і таке інше.

Стилізований механізм соціалізації діє в рамках певної субкультури. Під субкультурою загалом розглядається комплекс морально-психологічних рис і поведінкових проявів, типових для людей певного віку, певної професійної або культурної верстви, який в цілому створює певний стиль життя і мислення тієї чи іншої вікової, професійної або соціальної групи. Але субкультура впливає на соціалізацію настільки, наскільки групи осіб, що є її носіями (ровесники, колеги та ін.), референтні (значущі) для неї.

Міжособистісний механізм соціалізації функціонує в процесі взаємодії людини з суб'єктивно значущими для неї особами. У його основі закладений психологічний механізм міжособистісного перенесення завдяки емпатії, ідентифікації і тощо. Значущі особи можуть бути членами тих або інших організацій і груп, з якими людина взаємодіє, а якщо це ровесники, то вони можуть виступати і носіями вікової субкультури. Але бувають нерідко випадки, коли спілкування із значущими особами в групах і організаціях може чинить на

людину вплив, не ідентичний тому, який робить на неї сама група або організація. Тому доречно вирізнити міжособистісний механізм соціалізації як специфічний.

Рефлексивний механізм, з внутрішнім діалогом, у якому людина розглядає, оцінює, сприймає або не сприймає ті чи інші цінності, притаманні різним інститутам суспільства. Соціалізація кожного індивіда здійснюється за допомогою конкретних засобів. Засіб «метод годівлі немовляти», як вважають етнологи, культурологи, закладає фундамент формування в людини особливого ставлення до себе і інших людей, розвиває організованість, дисциплінованість, відповідальність.

Механізм дисциплінованого впливу у сім'ї, групах ровесників забезпечується розвитком у кожної людини стійких уявлень про норми і правила взаємин. Таким чином, відбувається прилучення людини до багатьох видів взаємин у різних сферах життя, в ході яких формуються певний стиль, діяльність особистості, закріплюється стратегія і тактика її поведінки в суспільстві.

Соціалізація людини відбувається за допомогою всіх названих вище механізмів. Проте в різних статево-вікових і соціально-культурних групах, у конкретних людей співвідношення ролі механізмів соціалізації неоднакове, і часом ця відмінність виявляється досить суттєвою. Так, в умовах села, малого міста, селища, а також у малоосвічених сім'ях у великих містах суттєву роль може відігравати традиційний механізм. В умовах великого міста особливо явно діють інституціональний і стилізований механізми. Для осіб інтровертного типу (тобто звернених всередину себе, підвищено тривожних, самокритичних) найважливішим може стати рефлексивний механізм. Ті або інші механізми відіграють певну роль у кожному окремому аспекті соціалізації. Так, якщо мова йде про сферу дозвілля, наслідування моди, то провідним часто є стилізований механізм, а стиль життя нерідко формується за допомогою традиційного механізму [2, с. 78].

Соціалізованість – результат соціалізації. Більш широко – це сформованість рис, які не створюються статусом і вимагаються суспільством.

Соціалізація залежить від суспільства, якому притаманна мінливість. Тому соціалізованість має мобільний характер. Так, соціальні зміни у суспільстві можуть впливати на раніше сформовану соціалізованість, перетворюючи її у негативну, а можливість знову досягнути успіху залежить від адаптованості особистості до нових умов. Тому важливе значення має поняття «ресоціалізація» – зміна цінностей, які стали неадекватними, і взаємин людини відповідно до нових соціальних умов. На думку американського вченого К. Келлі, соціальний розвиток людства і є безперервним процесом ресоціалізації.

Соціалізованість трактують і дещо по-іншому. Зокрема, вона розглядається як засвоєння особистістю установок, цінностей, особистих і соціальних якостей, які характеризуватимуть її на наступних стадіях розвитку. У зв'язку з цим «поглядом уперед» велику увагу приділяють виявленню не тільки обставин, що відповідають вимогам, які ставить суспільство на даному етапі розвитку людини, а й тих, які забезпечують успішну соціалізацію в майбутньому. Соціалізація буде тоді позитивною, коли індивід навчиться орієнтуватися в непередбачених соціальних ситуаціях.

Ще один погляд на соціалізованість виявляють М. Райлі й Е. Томас. Учені стверджують, що проблеми в такому процесі обумовлюються невідповідністю рольових сподівань суспільства і бажань самого індивіда. У такій ситуації необхідно щоб людина здійснювала рольову перебудову ціннісних орієнтирів, тобто знаходила відповідність між власними цінностями і тими соціальними ролями, які вона виконує.

Виокремленні ознаки особистості, що забезпечують позитивну соціалізацію маємо на увазі здатність до зміни своїх ціннісних орієнтацій; уміння знаходити відповідність між власними цінностями і вимогами ролі, орієнтації не на конкретні вимоги, а на розуміння універсальних моральних людських цінностей.

З погляду соціальної педагогіки, у процесі й у результаті соціалізації людина засвоює сукупність рольових вимог та уявлень у різноманітних сферах життєдіяльності (сімейній, професійній, соціальній) і розвивається як

особистість, набуваючи певних соціальних установок і ціннісних орієнтацій, задовольняючи та розвиваючи свої потреби й інтереси. Отож позитивність соціалізації залежить від балансу між адаптованістю в суспільстві і відокремленістю у ньому (автономність).

Велика зацікавленість, яку викликає процес соціалізації у працівників філософсько-соціального і соціально-психологічного наукового напрямку, вимагає уточнення цього поняття і розмежування його від інших.

Так, Т. Парсонс у ролі основного механізму соціалізації визначає пристосування. Більшість дослідників стверджують, що *адаптацію* можна розглядати як складову соціалізації і як її механізм. Тому розрізняється два види адаптації – психофізіологічна та соціально-психологічна, що перебувають у взаємозв'язку. При цьому соціально-психологічна адаптація являє собою оволодіння особистістю ролі під час входження в нову соціальну ситуацію, це конкретний процес соціалізації. Адаптація є лише одним з елементів соціалізації поряд з іншим, не менш важливим, – активністю особистості, її творчим вибірковим ставленням до середовища, активним відтворенням соціального досвіду, перетворенням наявних соціальних умов і форм. Отже, соціалізація постає як єдність адаптації та активності особистості: засвоєння норм і цінностей соціального середовища відбувається у взаємозалежності і взаємозв'язку з активністю індивіда [3, с. 185].

У педагогіці домінувало поняття *формування* людини як сукупність процесів взаємодії особистості й суспільства, за яких індивід розвиває у собі ті чи інші якості. У такому широкому розумінні дана категорія ототожнювалася із соціалізацією і між ними визнавалася певна рівноцінність. Вузьке тлумачення формування зводилося до копіювання індивідом зовнішніх організаторських впливів. За будь-яких умов, при всій широті поняття формування (цікава його етимологія: формувати – означає надавати форму чомусь або комусь, стійкість, завершеність, певний тип) воно вужче від соціалізації і часто не відтворює дуже важливого її аспекту – активності індивіда, вибірковості його власних реакцій на впливи, що йдуть із зовні. Саме тому формування особистості та її соціалізація

можуть прямувати за траєкторіями, які не зовсім збігаються. Адже соціалізація здійснюється як під впливом цілеспрямованих зусиль, так і в результаті безпосереднього впливу середовища, що має елементи стихійності, неорганізованості.

Також існує взаємозв'язок між поняттями *соціалізація*, *становлення* та *розвиток*. Якщо під соціалізацією розуміють процес, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками набуває якостей, що необхідні їй для життєдіяльності в суспільстві, то соціалізація – це процес розвитку людини як соціальної істоти, становлення її як особистості. З певним віковим періодом процес соціалізації наближається до поняття зростання. З іншого боку, розвиток особистості, ототожнюючи із соціалізацією, подають як процес входження людини в нове соціальне середовище та інтеграції в ньому в результаті цього процесу. Звужує поняття соціалізації обмеження цього процесу певним віковим періодом, наближаючи його до поняття «зростання».

Звідси висновок: фізично людський індивід переважно розвивається особистісно.

Така логіка викладу матеріалу може бути прийнятною і в розгляді співвідношення дефініцій «соціалізація» та «розвиток». Якщо як пріоритетний розглядати розвиток особистості, то дане поняття можна вважати дещо ширшим за змістом, оскільки воно охоплює не лише соціально-моральні, а й психофізіологічні характеристики. Розвиток – це процес безперервних змін у психіці й організмі людини, що відбувається не лише під впливом соціальних чинників, а й за чіткої зумовленості біологічними чинниками: закономірностями дозрівання, функціонуванням і старінням організму. Таким чином, спільною ознакою соціалізації та розвитку є їхня зумовленість соціальними, зовнішніми чинниками, а відмінність полягає в тому, що для розвитку властива ще й наявність внутрішніх рушійних сил (суперечностей, які виникають на межі внутрішнього і зовнішнього світу індивіда, за невідповідності потреб і можливостей, очікуваного й отриманого, бажаного та реального тощо) та психофізіологічних змін. Загалом терміни «соціалізація» та «розвиток» не

протиставляються й не ототожнюються, а взаємодоповнюються: саме психологічні особливості розвитку детермінують процес вибірковості особистості до різного роду взаємодій з оточенням; знання цих особливостей допомагає успішно здійснювати процеси навчання, виховання та формування соціально зрілої особистості.

Розглядаючи поняття *становлення* доходимо висновку що, воно широко застосовується у філософських, історичних, соціологічних, соціально-психологічних і психолого-педагогічних дослідженнях. Виражаючи етап довершеності, існування, становлення розкриває перехід можливості в дійсність і може трактуватись як проміжна ланка між ними. Інше значення становлення пов'язане з позначенням розвитку якихось явищ, феноменів, якостей, утворень, процесів від першого, початкового стану до відносної завершеності.

Водночас у рамках загального процесу соціалізації становлення виступає як більш частковий момент, складовими компонентами якого є виховання, формування й розвиток. Цілеспрямоване виховання в ідеалі передбачає максимально керування процесом соціалізації. Однак повне усунення стихійного начала із процесу соціалізації особистості видається неможливим, а установка на можливість цього – помилковою та ілюзорною, адже розвиток і становлення суспільства та його членів завжди зберігають особливості природно-історичного процесу, що містить у собі складну діалектику свідомого і стихійного.

З метою розкриття змісту процесу соціалізації ми маємо простежити його співвідношення з поняттями «*виховання*» і «*соціальний розвиток*». Практика роботи соціального педагога довела, що соціалізацію не слід зводити до явища виховання ні у вузькому, ні в широкому розумінні, в якому воно часто використовується. Виховання передбачає, перш за все, систему спрямованих впливів, за допомогою яких прагнуть сформувати в особистості певні риси і якості, завдяки яким людина долучається до культури, стає повноцінним членом суспільства. Таким чином, ми можемо назвати такі особливості процесу соціалізації, які дозволяють відмежувати його від виховання:

- відносна стихійність цього процесу, яка характеризується не завжди передбаченим, цілеспрямованим впливом середовища;
- механічне засвоєння соціальних норм і цінностей, що відбувається в результаті діяльності та спілкування особистості, взаємодії її з мікро- і макросередовищем;
- зростання в міру дорослішання самостійності особистості щодо вибору соціальних цінностей і орієнтирів, середовища спілкування, якому надається перевага.

Соціальний розвиток дітей і молоді можна розуміти як якісні зміни соціальних характеристик молодого покоління в ході його становлення як суб'єкта суспільного виробництва і суспільного життя. Можна сказати, що поняття «соціальний розвиток» і «соціалізація» збігаються, але в них по-різному розставлені акценти: на активності особистості більше наголошує ідея розвитку, а в соціалізації в центрі уваги знаходиться соціальне середовище і його вплив на особистість. Ми вважаємо, що в науковому тлумаченні соціалізації передбачається розуміння особистості, перш за все, як активного соціального суб'єкта, спроможного впливати на суспільне життя.

З метою реалізації соціалізуючого процесу соціальний працівник має володіти механізмами соціалізації, вибір яких базується на певних принципах даного процесу:

- принцип системності, який передбачає вплив на особистість як мікро-, так і макросередовища, які тісно взаємодіють, взаємовпливають і взаємодетермінують один одного;
- принцип діяльності, що обумовлює активну взаємодію особистості з іншими людьми, у яку індивід вступає в ході діяльності і спілкування, тобто наявний неперервний цілісний процес засвоєння особистістю об'єктивної дійсності завдяки включенню в діяльність;
- принцип двосторонньої взаємодії особистості і соціального середовища, взаємообумовленість процесу входження особистості в систему суспільних взаємин і водночас їх відтворення в системі сімейних, товариських,

навчальних, виробничих та ін. зв'язків;

- принцип особистої активності та вибіркової, що дозволяє розглянути людину не як пасивну ланку в процесі соціалізації, а як особистість, спроможну активно діяти й самостійно вибрати соціальні умови власного розвитку та формувати власне «Я», виходячи з бачення ідеалів і переконань.

Таким чином, соціалізація людини здійснюється в процесі її взаємодії з різноманітними факторами, групами, організаціями, агентами, за допомогою різних механізмів, які не тільки доповнюють один одного, а й певною мірою суперечать. Це все об'єктивно обумовлює певну ступінь автономії людини, що є необхідною для формування особистості, здатної приймати рішення, протистояти зовнішньому тиску.

Завданням соціальної роботи є врахування тенденцій соціалізації на кожному етапі розвитку суспільства, використовуючи її позитиви та компенсувати негативи в процесі виховання. Тому вивчення соціалізації з позиції соціальної педагогіки передбачає декілька взаємопов'язаних чинників, означених у працях І. Кона:

Об'єктний – визначає, який тип людини прагне сформувати конкретне суспільство, тобто які знання, уміння, цінності, соціальні установки, що властиві суспільству, необхідно їй передати.

Суб'єктивний – встановлює, як сама людина проявляє свою активність у процесі соціалізації і наскільки вона задовольняється та стимулюється суспільством.

Екологічний – характеризує об'єктивні фактори й обставини, що впливають на соціалізацію.

Процесуальний – відображає, якими шляхами та методами здійснюється соціалізація.

Інституційний – виявляє, які інститути, організації та групи здійснюють соціалізацію людини.

Контрольні запитання

1. Що означає термін «соціалізація»?
2. Яка роль особистості у процесі соціалізації?
3. У чому полягає роль соціального середовища у процесі соціалізації?

4. На яких компонентах базується процес соціалізації? Охарактеризуйте їх.
5. У чому вбачав сутність процесу соціалізації Е. Дюркгейм?
6. У чому полягає зміст процесу соціалізації?
7. Ким може виступати особистість у процесі соціалізації?
8. Що характеризує особистість як «об'єкт» процесу соціалізації?
9. Що характеризує особистість як «суб'єкт» процесу соціалізації?
10. Що характеризує особистість як «жертву» процесу соціалізації?
11. Які види жертв виділяють?
12. Які завдання виконує особистість на кожному етапі процесу соціалізації? Охарактеризуйте їх.
13. Які чинники впливають на соціалізацію особистості? Охарактеризуйте їх.
14. Через кого діють мікрофактори у процесі соціалізації?
15. Які компоненти включає механізм соціалізації?
16. Які Ви знаєте механізми соціалізації? Охарактеризуйте їх.
17. У чому суть поняття «соціалізованість»?
18. Які науковці досліджували соціалізованість?
19. Яке співвідношення понять «соціалізація» і «адаптація»?
20. Що є спільного та відмінного у процесах соціалізації, виховання, розвитку?
21. Які Ви знаєте головні принципи процесу соціалізації? Охарактеризуйте їх.

Література

1. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – С. 37–52.
2. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 3–31, 73–108.
3. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 184–210.
4. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] /Л. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 114–138, 160–172.
5. Пахомова О. Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.
6. Пенішкевич О. Соціальна педагогіка: Модульна технологія вивчення навчального курсу : [навч. посібн.] / О. Пенішкевич, Л. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 44–53.

Тема 3. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Соціалізація як культурно-історичний феномен.
2. Поняття сфер соціалізації.
3. Стадії процесу соціалізації.
4. Способи соціалізації.
5. Інститути та форми соціалізації.

Ключові поняття та терміни

• соціалізація	• способи соціалізації
• сфери соціалізації	• інститути
• стадії соціалізації	• форми соціалізації

Соціалізація – це процес входження індивіда в суспільство, активне засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності у даному суспільстві. У процесі соціалізації у людини формуються соціальні якості, знання, уміння, відповідні навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних взаємин.

Соціалізація – явище культурне, історичне. Зміст цього процесу, стадії, конкретні механізми мають історичний характер. Культивуються від однієї культури до іншої, визначаються характером соціальної системи. У традиційних суспільствах основним засобом формування у людини особистісних рис було дотримання встановлених традиційних зв'язків. Звичаї регулюють поведінку людей в цьому суспільстві, від народження до смерті передбачається дотримання заповітів предків, відтворення минулих взаємин у майбутніх. З ускладненням суспільної системи стає недостатнім використання засобів традиційного суспільства. Вони доповнюються іншими, які ґрунтуються на механізмі ціннісних орієнтацій, що передбачають не повторюваність дій, а являють собою загальні принципи поведінки, якими індивід повинен керуватися у своїх учинках.

Соціальний розвиток особистості досліджується в конкретно-історичному аспекті. Це виявляється в тому, що в його результаті утворюються культурно-історичні риси, які необхідні їй для життєдіяльності у певному суспільстві; у тому, що зміст стадії, механізм соціалізації визначається соціально-економічною структурою цього суспільства і співвідноситься з різними історичними періодами.

Соціально-психологічна реальність, соціально-психологічні явища виникають як відображення різних форм спілкування, але формування соціально-психологічного типу відбуваються за допомогою власного досвіду спілкування в безпосередніх контактах. Тоді людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища [5, с. 53].

Виокремлюють філософський, соціологічний, психологічний, соціально-психологічний і психолого-педагогічний аспекти соціалізації.

Виділяють три сфери соціалізації:

- а) діяльність;
- б) спілкування;
- в) самосвідомість.

Загальною характеристикою цих сфер є процес розширення, примноження соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом.

У сфері *діяльності* впродовж всього процесу соціалізації індивід проявляє себе як особистість, виявляє самостійність, ініціативу, творчість і професіоналізм, засвоює нові види прояву власної активності. При цьому протікає ще три важливих процеси. По-перше, це орієнтування в системі зв'язків, що присутні в кожному виді діяльності і між її різними видами. Воно здійснюється через посередництво особистісних смислів, тобто означає вплив на кожну особистість важливих аспектів діяльності. По-друге, ідеться про центрування навколо головного, зосередження уваги на ньому і співвідношення до нього інших видів діяльності. По-третє, маємо на увазі засвоєння особистістю в ході реалізації діяльності нових ролей, осмислення їх значимості.

Спілкування розглядається в контексті соціалізації також з боку розширення та поглиблення стосунків, урахуваючи, що спілкування нерозривно пов'язане з діяльністю. Розширення спілкування розуміють як примноження контактів людини з іншими особами, специфіку цих контактів на кожному віковому щаблі.

Самосвідомість. У багатьох експериментальних дослідженнях встановлено, що «Я»-образ не виникає в людини відразу, а складається впродовж її життя під впливом багатьох соціальних впливів. Тому, з точки зору соціальної психології, важливо з'ясувати, яким чином входження людини в різні соціальні групи здійснює цей процес. Існує декілька підходів до «Я»-структури.

Найбільш поширена схема включає в «Я» три компоненти:

1. пізнавальний – знання себе;
2. емоційний – оцінка себе;

3. поведінковий – ставлення до себе.

Найголовніший факт при вивченні самосвідомості полягає в тому, що вона постає як розуміння особистістю себе у визначенні власної ідентичності. Інша властивість самосвідомості полягає в тому, що її розвиток у ході соціалізації – це процес контрольований, який визначається постійним набуттям соціального досвіду в умовах розширення діапазону діяльності і спілкування. Саме тому процес соціалізації може бути зрозумілим як єдність усіх трьох означених сфер [5, с. 163].

Питання стадій соціалізації вирішується в соціально-психологічній літературі неоднозначно. За ознакою «ставлення до трудової діяльності» Г. Андрєєва виокремлює три стадії соціалізації – дотрудова, трудова й післятрудова (соціологічний підхід). Дотрудова стадія охоплює дитячий, підлітковий та юнацький вік і має два самостійні етапи: ранньої соціалізації (імітація і копіювання дітьми поведінки дорослих; ігрова діяльність, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі; групові ігри, на яких діти вчаться розуміти, чого від них чекає ціла група людей) та навчання. Трудова стадія пов'язана із зрілістю особистості, реалізацією та поглибленням нею соціального досвіду. Специфіка післятрудової стадії соціалізації полягає в реалізації потенціалу людей пенсійного віку.

У наведеній періодизації найбільш дискусійним питанням є якраз третя стадія соціалізації. Ряд учених вважає, що саме поняття соціалізації особистості несумісне з тим періодом життя індивіда, коли всі його соціальні функції згортаються. Інші, навпаки, переконані, що пенсійний період життя є тим віком, який продовжує вносити певний вклад у відтворення соціального досвіду.

Протилежним до соціологічного підходу є психоаналітичний, з погляду якого особливе значення для соціалізації індивіда має період раннього дитинства. Психоаналіз пов'язує стадії соціалізації з проявом біологічних потягів, інстинктів і підсвідомих мотивів людини.

Вчинковий підхід до проблеми розвитку і становлення особистості в соціумі (В. Роменець, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) передбачає той факт, що життя як учинок може відбуватися за умови, коли кожний його прояв, вольовий акт, переживання, кожна думка стануть формою реалізації вчинкового принципу.

Ще один підхід до розгляду питання про стадії соціалізації – компромісний, який враховує як соціологічні, так і психоаналітичні погляди на них. Згідно з цим підходом виокремлюють два етапи соціалізації: первинну (вона охоплює дві стадії: від народження до початку навчання; від початку навчання у школі до початку соціальної зрілості й вибору професії) і вторинну (засвоєння соціальних ролей дорослою людиною у процесі праці, пізнання і спілкування) . [7, с. 45]

Виділяють такі стадії соціалізації:

Первинна або стадія адаптації відбувається від народження до підліткового періоду. Тоді дитина засвоює соціальний досвід, адаптується, пристосовується, наслідує.

Стадія індивідуалізації настає тоді, коли з'являється бажання виділити себе серед інших, проявляється критичне ставлення до суспільних норм поведінки. У підлітковому віці вона характеризується як проміжна соціалізація у зв'язку з тим, що сприйняття не стійке у світогляді і характері підлітка. До цієї стадії відносять юнацький вік від 18 до 25 років, коли виробляються стійкі властивості особистості.

Стадія інтеграції означає бажання знайти своє місце в суспільстві, вписатися у суспільство. Вона проходить благополучно, якщо властивості людини сприймаються групою, суспільством. В протилежному випадку можливі такі прояви:

- а) збереження своєї несхожості;
- б) поява агресивних взаємодій, взаємин з людьми і суспільством;
- в) зміна себе;
- г) конформізм – зовнішнє угодовство, адаптація.

Трудова стадія охоплює весь період зрілості людини, її трудової діяльності. Тоді індивід не тільки опановує соціальний досвід, але й відтворює його за рахунок активного впливу на середовище через свою діяльність.

Післятрудова діяльність розглядає похилий вік, що робить істотний внесок у відтворення соціального досвіду у процесі передачі його новим поколінням.

Під *способами* вчені розуміють конкретні дії індивіда в соціумі за допомогою яких він активно прилучається до суспільного життя і засвоює соціальні ролі та досвід. Способи залежать як від особливостей самої особистості, так і від соціальної ситуації, в якій індивід опиняється. Це дає змогу вести мову про зовнішні та внутрішні прояви ставлення особистості до умов життєдіяльності, які не завжди збігаються, тобто зміст соціалізації не буде повним, якщо його оцінювати лише за зовнішніми ознаками [3, с. 13].

Тому виокремимо зовнішні та внутрішні критерії процесу соціалізації. Серед критеріїв соціалізованості особистості виділяємо зміст сформованих установок, стереотипів, цінностей, картин світу, адаптованість особистості, її тип, поведінку, спосіб життя, соціальну ідентичність, незалежність, упевненість, самостійність. За умов демократичних форм взаємодій можливі такі способи соціалізації, як:

- 1) індивідуалізація;
- 2) актуалізація;
- 3) самореалізація;
- 4) інтеграція;
- 5) конструктивна взаємодія.

Інститути соціалізації – це порівняно стійкі типи і форми соціальної практики, завдяки яким організується процес соціалізації особистості в межах соціальної системи суспільства.

Функціонування цих інститутів визначається:

- a) системою норм, які регулюють певну поведінку індивіда;

б) наявністю засобів і умов, що забезпечують успішне виконання нормативних наказів і здійснення соціального контролю;

в) інтеграцією інституту в соціальні, політичні, ідеологічні і ціннісні структури суспільства, що дозволяє узаконити формально-правову основу того чи іншого інституту.

Існують такі форми соціалізації: направлена і ненаправлена (стихійна) [7, с. 53]. Направлена (виховна) – це спеціально розроблена певним суспільством система засобів впливу на людину з метою формування її особистості.

Цілеспрямоване виховання – процес впливу на виховання, що являє собою організовану, запрограмовану і спеціалізовану діяльність суспільства з метою формування у людей необхідних і корисних для них поглядів, почуттів, рис характеру, психічних і фізичних якостей. Виховання включає систему навчання, освіти й ідеологічного впливу.

Ненаправлена (стихійна) форма – автоматичне виховання певних соціальних навичок у зв'язку з постійним перебуванням індивіда в безпосередньому соціальному оточенні. Останнє – це сукупність різних груп, що складають сферу спілкування індивіда, неоднаковість рівня соціального розвитку, практику соціальних зв'язків і висувають різні вимоги до особистості. Специфіка життєвих умов індивіда полягає в тому, що вони опосередковують вплив цілісної соціальної системи на особистість, конкретизують суспільні взаємини в їх безпосередньому спілкуванні.

Контрольні запитання

1. У чому проявляється соціалізація як культурний феномен?
2. Що засвідчує про соціалізацію як історичний феномен?
3. Які погляди науковців на стадії процесу соціалізації особистості?
4. З яких стадій складається процес соціалізації особистості?
5. Які сфери сприяють процесу соціалізації особистості?
6. Що розуміють під способом соціалізації особистості?
7. Які існують форми соціалізації особистості?
8. Яка характеристика інституту соціалізації особистості?

Література

1. Асламов А. Психология личности / А. Асламов. – М. : Московский ун-ет., 1990. – С. 136–157.
2. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів : Норма, 2003. – 112 с.

3. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 12–24.
4. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 185–206.
5. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 160–170.
6. Пахомова О. Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.
7. Пенішкевич О. Соціальна педагогіка: Модульна технологія вивчення навчального курсу : [навч. посібн.] / О. Пенішкевич, Л. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 44–53.

Тема 4. **КОНЦЕПЦІЇ СТАДІЙНОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ**

План

1. *Концепція стадійності процесу соціалізації Ж. Піаже.*
2. *Концепція стадій розвитку особистості у психоаналізі З. З. Фрейда.*
3. *Психоаналітична концепція розвитку особистості Е. Еріксона.*
4. *Основні закони розвитку дитини за Л. С. Виготським.*
5. *Вікова періодизація Д. Ельконіна та Д. Фельтштейна.*
6. *Концепція критичних періодів і криз у розвитку особистості.*
7. *Теорія подій про вікові періоди особистості.*

Ключові поняття та терміни стадійність

- *розвиток*
- *ідея трансформації*
- *схема дій*
- *психоаналіз*
- *психосоціальний розвиток*
- *віковий етап*
- *криза розвитку*
- *вікова періодизація*

Розвиток людини є головним способом існування впродовж її життєвого шляху. Розвиткові індивіда притаманні специфічні закони, що характеризують внутрішню логіку становлення її як особистості. У науках про людину існують два різних погляди на процес розвитку людини загалом. Зокрема:

Перший полягає в тому, що розвиток людини є безперервним, він іде не зупиняючись, а тому не існує чітких меж, які відділяють один етап розвитку від іншого.

Другий погляд є таким, що сам розвиток відбувається нерівномірно, а тому є підстава виділити етапи розвитку, які відрізняються один від одного. Найбільш поширена позиція про стадійний розвиток людини.

Стадійність означає, що одні періоди розвитку послідовно змінюються іншими. До того ж ця послідовність носить незворотній і непередбачуваний характер.

Складна взаємодія біологічних, психологічних і соціальних детермінант розвитку задають траєкторію життєвого шляху.

Одним з перших висунув гіпотезу про існування стадії розвитку людини видатний швейцарський психолог Ж. Піаже, дослідження якого в галузі загальних закономірностей розвитку інтелекту є вищим досягненням психології ХХ століття. Його *теоретична система розвитку інтелекту* склала основу сучасної теорії стадійності соціалізації особистості. Ж. Піаже створив шкалу генетичної психології, яка вивчає розвиток мислення дитини.

Термін «генетичний» уведено в психологію у другій половині ХІХ століття. Поняття «*генетична психологія*» стосується індивідуального розвитку онтогенезу. Генетична психологія означає, що психічні функції розглядаються у процесі формування, тому вона не є синонімом до «дитячої психології».

Генетична психологія – це психологія, яка розглядає особливості людини у процесі її розвитку.

Ця галузь науки вирішує завдання та вивчає, як відбувається перехід від одного вікового періоду до іншого. Вона вивчає схожість між психічним життям дитини і дорослої людини. Генетична психологія досліджує, як формуються в дитини фундаментальні поняття (об'єкт, простір, час, причинність). Також вона вивчає уявлення дитини про явища природи. Ж. Піаже цікавиться особливостями дитячої логіки і механізмами пізнавальної діяльності дитини, які приховані за зовнішньою картиною поведінки. Дослідник вивчав зв'язок між мисленням дитини і реальністю, яка нею пізнається. Об'єкт існує незалежно від суб'єкта, але, щоб пізнати об'єкт, дитина повинна здійснити діяльність з цим об'єктом, тобто трансформувати об'єкти, перемішувати, комбінувати, віддаляти, перетворювати їх.

Ідея трансформації – це перша центральна ідея теорії Ж. Піаже. Джерело пізнання – взаємодія між об'єктом і суб'єктом. Із самого початку дитина

набуває досвіду на основі дій; слідкує очима, повертає голову, досліджує ротом, руками, соває ногами. Цей набутий досвід через трансформації оформлюється у *схеми дій*.

Поняття «схема дій» – одне з найбільш важливих у теорії Ж. Піаже. *Схема дій* – це те найбільш загальне, що зберігається в дії при багаторазовому її повторенні в різних обставинах. Проблема пізнання не може розглядатись окремо від проблеми розвитку інтелекту. Об'єктивність не дана дитині з самого початку, потрібна серія послідовних конструкцій, які все більше наближають до неї. *Ідея конструкції* – наступна центральна ідея Ж. Піаже.

Об'єктивне знання завжди підпорядковується певним *структурам дії*. Ці структури виступають результатом конструкції. Суб'єкт, за Ж. Піаже, – це організм, який наділений функціональною активністю пристосування. Дана якість успадкована властива всьому живому.

Суб'єкту властиві дві основні функції:

- а) організація;
- б) адаптація.

Кожен акт поведінки організований, тобто являє собою певну структуру. Її складовою є адаптація, яка, у свою чергу, складається з рівноваги процесів асиміляції й акомодатії.

Асиміляція – це включення нового об'єкта в уже існуючі схеми дій.

Акомодатія – це пристосування схем, якими не охоплюється новий об'єкт.

Важливим вихідним принципом досліджень Ж. Піаже є такий, щоб розглядати дитину як істоту, яка асимілює речі, відбирає та засвоює їх згідно зі своєю мислинневою структурою. За Ж. Піаже, визначальну роль у пізнанні відіграє не сам об'єкт, який вибирається суб'єктом, а, перш за все, домінуючі мисленнєві структури суб'єкта. Від них залежать пізнання світу, багатство досвіду, розвитку дитини.

Найважливішим досягненням ученого стало відкриття егоцентризму дитини. *Егоцентризм* – центральна особливість мислення. Своєрідність дитячої

логіки, дитячої мови, дитячих уявлень про світ – це наслідок егоцентричної мисленнєвої позиції. Важливою особливістю дитячої психіки є феномен егоцентричної мови. Ж. Піаже вважав, що дитина говорить лише зі своєї точки зору і вона не намагається перейти на позицію зору співрозмовника. Після егоцентризму великим досягненням науковця в галузі дитячої психології була гіпотеза про існування стадій інтелектуального розвитку. *Розвиток*, за Ж. Піаже, це зміна домінуючих мисленнєвих структур шляхом переходу від нижчої стадії до вищої. Попередня стадія завжди готує ґрунт для наступної. У розвитку відбувається не просто заміна нижчої стадії на вищу, а інтеграція раніше сформованих структур.

Генетична психологія Ж. Піаже, його теорія стадій психологічного розвитку, які він створив на основі аналізу розвитку інтелекту особистості, стали поштовхом для розробки спеціалістами в різних галузях наук про людину класифікації вікових стадій.

Існують різні схеми вікової періодизації розвитку людини залежно від застосування критеріїв, на основі яких простежуються особливості кожного періоду. Так, у педагогіці поширеною є класифікація за ступенем суспільної освіти і виховання: передшкільний, дошкільний і шкільний (молодший, середній і старший) вікові періоди. Вони ґрунтуються на практичних вимогах державної системи освіти. У психології використовується вікова періодизація за домінуванням одного з видів діяльності людини (гри, навчання, праці).

Періодизація за психофізіологічними характеристиками включає таку сукупність фазних перетворень життєвого циклу людини, як вік немовляти, раннє дитинство, дитинство, отрочество, юність, середній вік, літній вік, старий і старечий вік.

Залежно від критерію можна виділити три групи періодизації:

- а) періодизація за зовнішньою ознакою;
- б) періодизація, критерієм якої є якась одна ознака розвитку людини;
- в) періодизація за декількома ознаками розвитку[6, с. 114–123].

В основу стадії розвитку індивіда покладено такий критерій, як зміна дитячої сексуальності. З. Фрейд вважав, що сексуальний розвиток визначає розвиток усіх сторін особистості і може служити критерієм вікової періодизації. Дитяча сексуальність подається З. Фрейдом як усе те, що приносить тілесну насолоду – дотики, звільнення кишечника.

Стадії пов'язані зі зміщенням ерогенних зон у ділянках тіла, стимуляція яких викликає задоволення.

Стадії у психоаналізі З. Фрейда:

1. *Оральна* (до 1-го року – це ділянка губ, рота): дитина отримує задоволення, коли смокче молоко, палець, предмет. Усі очікування малюка не можуть бути задоволені терміново, тому з'являються перші обмеження; крім безсвідомого інстинктивного начала особистості, названого З. Фрейдом «Воно», розвивається друга інстанція «Я», коли формуються риси особистості – ненаситність, вимогливість, незадоволеність тим, що пропонують;

2. *Анальна* (від 1-го до 3-х років): ерогенна зона зміщується в кишечник. Дитину в цей час привчають до акуратності, виникає багато вимог і заборон, в результаті чого у особистості має формуватися остання, третя інстанція «над-Я». Відбувається втілення соціальних норм, внутрішня цензура, совість; розвивається охайність, впертість, агресивність, скритність.

3. *Фалічна* (від 3- до 5-ти років): характеризує вищу ступінь дитячої сексуальності. Еротичною зоною стають геніталії. Діти починають відчувати сексуальну прив'язаність до дорослих людей: хлопчики – до матері, дівчата – до батька;

4. *Латентна* (від 5- до 12-ти років): потяги, які виходять з «Воно», добре контролюються. Дитячі сексуальні переживання витісняються, а інтереси дитини спрямовуються на спілкування з друзями та шкільне навчання.

5. *Генітальна* (від 12- до 18-ти років): відповідає статевому розвитку дитини. Біологічне начало «Воно» підсилює свою активність в особистості підлітка. Доводиться боротись з його агресивними імпульсами, використовуючи механізми психічного захисту.

Послідовник З. Фрейда Е. Еріксон розробив теорію стадій психосоціального розвитку особистості у психоаналізі. На відміну від З. Фрейда, модель Е. Еріксона є психосоціальною, а не психосексуальною. Він вважав, що особистість виростає з результатів розв'язання соціального конфлікту, який виникає у взаємодії з іншими індивідами у вузлових точках розвитку. Ключовим поняттям теорії Е. Еріксона є придбання егоїдентичності, яке відбувається в різних культурах по-різному.

Центральним для теорії особистості в Е. Еріксона є те, що індивід протягом життя проходить декілька універсальних для всього людства стадій. У книзі «Дитинство та суспільство» дослідник розділив життя людини на вісім окремих стадій психосоціального розвитку «Его»: *немовля, 0–1р.; ранній вік, 1–3 р.; дошкільний, 3–6–7р.; підлітковий, 7–12 р.; юність, 13–18 р.; рання зрілість, 18–20–30 р.; середній вік, 30–50 р.; пізня зрілість, 60–80 р.* Ці стадії є результатом епігенетично розгорнутого плану, який передається генетично. Епігенетична концепція розвитку базується на уявленні про те, що кожна стадія життєвого циклу настає в певний для неї час (критичний період), а також про те, що повноцінна особистість формується тільки шляхом проходження у своєму розвитку всі стадії. Кожна з них супроводжується кризою, тобто поворотним моментом у житті індивіда, який виникає, як наслідок досягнення певного рівня життєвої зрілості і соціальних вимог, які висуваються на цій стадії.

Конфлікти відіграють важливу роль у теорії Е. Еріксона. Кожна психологічна криза містить як позитивні, так і негативні компоненти. Якщо конфлікти розв'язано позитивно, то «Его» вбирає в себе новий позитивний компонент, що гарантує здоровий розвиток особистості в подальшому. Навпаки, якщо конфлікт залишається нерозв'язаним, то «Его» наноситься шкода, і в нього адекватно вбудовується негативний компонент.

Е. Еріксон розглядає життєві стадії як періоди життя, протягом яких життєвий досвід індивіда диктує необхідність важливих пристосувань до соціального оточення і змін власної особистості. Знання про те, як людина

справляється з кожною із значимих життєвих проблем, або як неадекватне розв'язання ранніх проблем позбавило її можливості справлятися з подальшими проблемами, складають, на думку вченого, ключ до розуміння її життя. Таким чином, описані Е. Еріксоном усі вікових періодів людини є його найбільш оригінальним і важливим внеском у теорію особистості. Спроби показати вплив культури на розвиток особистості були еталоном для всіх, хто вивчає поведінку людини, розробляти нові підходи в дослідженні головних психологічних проблем, з якими стикається людство.

Дані теорії розвивались також у руслі вітчизняної психології. До них належать і теорії стадійного розвитку Л. Виготського та Д. Ельконіна.

Л. Виготський є засновником вітчизняної культурно-історичної теорії розвитку вищих психологічних функцій, яка стала основою досліджень проблеми особистості у вітчизняних науках про людину протягом усього ХХ століття.

Основні положення теорії полягають у наступному:

а) у процесі культурно-історичного розвитку людина створює багато різноманітних знарядь і знакових систем, найважливішими з яких є інструменти для трудової діяльності, а також мова і система обчислення. Завдяки їх використанню індивід перебудував усі свої психологічні функції, починаючи зі сприйняття та закінчуючи мисленням;

б) застосування знарядь праці і знакових систем знаменує початок переходу людини від безпосередніх до опосередкованих психологічних процесів, де як засіб управління виступають дані знаряддя і знаки. Як результат, перебудовується вся психологічна діяльність людини, піднімаючись на вищій щабель порівняно з тваринами;

в) навчання являє собою передачу дитині досвіду використання знарядь і знаків як засобів управління власною поведінкою або діяльністю, психологічними процесами;

г) психологія і поведінка сучасної людини є результатом взаємодії двох процесів: біологічного визрівання й научіння. Обидва процеси починаються відразу після появи малюка на світ і зливаються у єдину лінію розвитку;

д) будь-яка психологічна функція у своєму розвитку має дві форми – вроджену й набуту;

е) спочатку спосіб використання знаків і знарядь демонструється дитині дорослими у спілкуванні та спільній предметній діяльності. На перших порах і вони виступають як засоби управління поведінкою інших людей, і лише потім перетворюються для дитини в засоби управління самим собою. Це відбувається у процесі інтеріоризації, тобто перетворення міжособистісної функції управління у внутрішньо особистісну [5].

Л. Виготський виділив чотири основних закони особливостей дитячого розвитку:

1. *Циклічність* – розвиток має складну організацію у часі. Цінність кожного року або місяця життя дитини визначається тим, яке місце воно займає у циклах розвитку. Це пов'язано з тим, що темп і зміст розвитку змінюються протягом дитинства. Періоди інтенсивного розвитку змінюються періодами затухання;

2. *Нерівномірність* розвитку – різні сторони особистості розвиваються нерівномірно і непропорційно. На кожній віковій стадії відбуваються перебудова їх зв'язків, зміна співвідношень між ними;

3. *Метаморфози* в дитячому розвитку – розвиток не зводиться до кількісних змін, це якісні зміни, тобто перетворення однієї форми в іншу;

4. *Сполучення процесів* еволюції та інволюції в розвитку дитини – процеси зворотного розвитку немов вплітаються у хід еволюції. Те, що розвивалось на попередній стадії, відмирає або перетворюється. Якщо інволюційні процеси запізнюються, то спостерігається інфантилізм.

Таким чином, кризи і стабільні періоди чергуються. Л. Виготський вікову періодизацію подає таким чином:

- криза новонародженості (від двох місяців до 1-го року);

- криза одного року (від 1-го до 3-ох років);
- криза трьох років (від 3-ох до 7-ми років);
- криза семи років (від 8-ми до 12-ти років);
- криза тринадцяти років (від 14-ти до 17-ти років);
- криза сімнадцяти років (від 17-ти років...).

Основні положення концепції Д. Ельконіна такі:

дитинство, що охоплює період часу від народження до закінчення школи, за віком розподіляються на сім періодів:

- малечий вік (від народження до 1-го року);
- раннє дитинство (від 1-го до 3-ох років);
- молодший і середній дошкільний вік (від 3- до 4-ох або 5-ти років);
- старший дошкільний вік (6–7 років);
- молодший шкільний вік (від 6–7-ми до 10–11-ти років);
- підлітковий вік (від 10–11-ти до 13–14-ти років);
- ранній юнацький вік (від 13- до 17-ти років).

Згідно з концепцією Ельконіна весь процес розвитку дитини можна розділити на три етапи:

- дошкільне дитинство (від народження до 6–7-ми років);
- молодший шкільний вік (від 6-ти–7-ми до 10-ти–11-ти років);
- середній та старший шкільний вік (від 10–11-ти до 16–17-ти років).

Кожен з цих етапів складається з двох періодів, які існують завдяки міжособистісному спілкуванню як провідному виду активності. Останній направлено на особистісний розвиток дитини і завершується предметною діяльністю, яка пов'язана з інтелектуальним розвитком формування знань, умінь, навичок, реалізацією операційно-технічних можливостей особи.

Д. Ельконін виділив дві групи видів у розвитку дитини:

перший – орієнтує на норми взаємин між людьми – це типи діяльності, що пов'язані з системою взаємин «дитина – суспільний дорослий»,

«людина – людина» (емоційне спілкування малюка, рольова гра, інтимно-особистісні спілкування підлітка;

другий – провідна діяльність, завдяки якій засвоюються засоби з предметами і різні види діяльності, зокрема, предмето-маніпулятивна діяльність дитини раннього віку, навчальна діяльність молодшого школяра, навчально-професійна діяльність старшокласника.

Д. Ельконін формує закон періодичності, який полягає в тому, що дві лінії – «людина – людина» і «людина – річ» – на кожному віковому етапі отримують позмінно домінуючий розвиток.

Концепція вченого отримала подальший розвиток у роботах Д. Фельдштейна. Акцент робиться на розвитку особистості, а не на пізнавальних процесах. Її становлення, розвиток розглядаються у вигляді поступового піднесення зі сходинки на сходинку. Впродовж усього дитинства виділяють дві фази: від народження до 10-ти років і від 10- до 17-ти років. Вони поділяються на три етапи:

- від народження до 3-х років;
- від 3-х до 10-ти років;
- від 10- до 17-ти років.

У свою чергу, перша фаза складається з чотирьох періодів:

- від народження до 1-го року;
- від 1-го до 3-х років;
- від 3-х до 6-ти років;
- від 6- до 10-ти років.

До другої фази входять два періоди: від 10- до 15-ти років і від 15- до 17-ти років.

Розгляд процесу соціалізації з позиції стадій життєдіяльності людини дозволяє краще зрозуміти закономірності формування особистості, його складність. Стадійність процесу соціалізації означає:

1) особистість – це цілісна система взаємодіючих елементів, причому кожен віковий етап характеризується своєрідністю зв'язків, елементів особистісної системи;

2) своєрідність зв'язків, елементів особистісної системи впливає на утворення, розвиток і розв'язання суперечностей, що лежить в основі новоутворень певного вікового етапу;

3) виявляється у такій закономірності розвитку особистості, як нерівномірність, тобто хвилеподібність, і порівняно стабільні періоди змінюють швидкими і революційними;

4) означає те, що кожний віковий етап розвитку людини характеризується появою специфічних новоутворень, які знаменують перехід від однієї системи цінностей до іншої;

5) критичні періоди пов'язані з розв'язуванням криз у розвитку особистості. У різних людей і за різних обставин кризи розв'язуються не однаково. У психології виділяють нормальні і анормальні кризи.

Нормальні кризи – це той критичний період у розвитку особистості, який пов'язаний з переходом від одного вікового етапу до іншого.

Анормальна криза може бути не пов'язаною із завершенням певної вікової стадії. Головною її ознакою є неможливість прогнозувати власне майбутнє.

Соціальне оточення діє на індивіда не лише безпосередньо, прикладами, поведінкою, міркуваннями окремих людей, груп, а й через книги, засоби масової комунікації, встановлені в суспільстві закони, правила, норми, моральні цінності. Водночас соціальне середовище – це також і предмети праці, культури, науки, які входять у плоть і кров життя людини, є її неодмінними атрибутами. Різні складові соціуму нерівноцінні й мають неоднаковий вплив на індивіда в різні періоди його становлення. З одного боку, тут велике значення відіграють особливі вікові періоди, а з іншого – економічні, політичні, релігійні, побутові, соціокультурні, соціально-психологічні умови та катаклізми суспільства, дія стабілізаційних і деструктивних чинників у ньому.

Зміни у психіці людини можуть відбуватися повільно й поступово, що є спорідненим з так званими еволюційними змінами, які характеризуються кількісними, якісними і структурними перетвореннями психіки особистості. Однак поряд з такими повільними змінами фіксуються бурхливі, швидкі та глибокі революційні перетворення, пов'язані з кризовими періодами розвитку і становлення індивіда. У суспільних науках, у тому числі й соціології, таким зрушенням людини відповідає поняття «соціальний перехід» індивіда з одного соціального стану в інший. Критичні періоди й соціальні переходи нерідко супроводжуються хворобливою психологічною перебудовою, підвищеною сенситивністю до певних зовнішніх впливів, що призводить до порушення рівноваги, появи нових потреб тощо.

У сучасній психології на сьогоднішній день немає єдиної думки з приводу кризових періодів або вікових криз. Певна частина психологів вважає, що криза – це ненормальне, болісне явище, результат неправильного виховання, інша – розглядає в кризах конструктивну функцію, бачачи їх закономірним, неминучим явищем, яке зумовлюється біологічними чинниками, зокрема статевим дозріванням. Так, З. Фрейд підкреслював, що криза – це результат суперечностей між сексуальним розвитком і суспільним обмеженням. К. Левін пов'язував кризові періоди в житті людини із зміною її соціального статусу. Л. Виготський пояснював чергування кризових і стабільних періодів як закон психологічного розвитку. Він зазначав, що в критичні періоди не припиняється конструктивна робота людини, а руйнівна діяльність здійснюється у зв'язку з тим, що вона викликана необхідністю розвитку нових властивостей і рис особистості. Перехід до вищої вікової фази нерідко викликає сповільнення темпів розвитку індивіда, що дало змогу Л. Виготському висунути гіпотезу про відсутність збігу між трьома складовими дозрівання людини в підлітковому віці – статевого, загального й соціального.

Криза, на думку Т. Титаренко, – тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, основних цілей і шляхів їх досягнення. І переживання людиною кризи тісно пов'язане зі ступенем усвідомлення

кризового стану, рівнем особистісної зрілості, здатністю до рефлексії. Відповідна вікова криза готується зсередини, час її приходу визначається тим, наскільки індивід засвоїв усе те, що треба було опанувати на цій віковій сходинці. Г. Шихі зауважує, що в перехідні моменти спосіб життя піддається змінам у чотирьох вимірах: перший – пов'язаний із внутрішнім відчуттям себе стосовно інших; другий – із почуттям безпеки й небезпеки; третій характеризується сприйняттям часу (чи достатньо його, чи не вистачає); четвертий – відчуттям фізичного спаду. Названі відчуття задають основний тон життя й підштовхують людину до тих чи інших рішень. І. Томан, погоджуючись із визначенням кризи як стану чуттєвих і духовних стресів, що вимагає значної зміни життєвих позицій протягом короткого часу, аналізує його (це поняття) як структуроване явище: по-перше, поява події порушує чуттєву й духовну рівновагу людини; по-друге, подія змінює нормальний перебіг життя індивіда; по-третє, подія вимагає змінити життєву позицію і способи, якими індивід діє у звичайній ситуації; по-четверте, криза вимагає пошуку нових методів виходу з незвичної ситуації [6].

Трактуючи кризові та стабільні періоди життя особи, варто звернути також увагу на той факт, що періодизація психічного розвитку враховує передусім психофізіологічні зміни в організмі, а періодизація соціального розвитку спирається на особливості взаємодії індивіда із соціумом на різних етапах його життя (тобто на міру його участі в суспільній діяльності й соціальних контактах та характер засвоєння соціального досвіду й відтворення соціальних зв'язків). Саме тому періодизація соціального розвитку має дещо інші вікові межі, ніж періодизація психічного розвитку. Наприклад, згідно з періодизацією психічного розвитку старший підлітковий (14–15 років) і ранній юнацький вік (16–17 років) належать до різних вікових періодів, тоді як у періодизації соціального розвитку вони вважаються єдиним маргінальним (перехідним) періодом соціалізації, і через схожість її механізмів, інституцій, способів і т. п. не розглядаються окремо. У юридичній психології вік 14–17 років також не поділяється на окремі періоди, а для його характеристики

використовується термін «неповнолітній», тобто такий, що позначається певним соціальним статусом індивіда, його громадянськими правами, привілеями та обов'язками. Отже, характеристики, що вмішуються в поняттях «психологічний вік» і «соціальний вік», не завжди збігаються: наше життя дає непоодинокі приклади, коли індивід відповідає своєму психофізіологічному вікові, а стосовно соціальної зрілості вважається інфантильним.

Американські психологи Г. Гаулд, Д. Левінсон, Д. Вейлант виокремили такі особливі періоди життя індивіда: 16–22 роки (час, коли людина намагається довести собі та іншим, що вона здатна до самостійного життя; характерною ознакою поведінки в цьому віці є демонстрація власної незалежності); 23–28 років (цей період характеризується самоутвердженням особистості; у людини формується стійке уявлення про місце, яке вона посідає або хотіла б посісти в житті; для цього періоду властива різка зміна життєвого курсу); 29–32 роки (перехідний період між двома життєвими стадіями, коли відбувається досить різка переоцінка цінностей, постають запитання типу: «Хіба я так уявляв собі своє життя?»); це надзвичайно важкий період, для якого властиві емоційна неврівноваженість, часта зміна настрою); 33–39 років (у цей період сімейне життя втрачає свою чарівність і всі сили, мовби задля компенсації люди віддаються роботі, що сприяє досягненню серйозних результатів у професійній сфері; разом з тим і досягнуте здається недостатнім); 40–42 роки (складний перехідний період: досягнуті результати здаються недостатніми, виникає відчуття, що життя проходить даремно; до такого депресивного душевного стану додаються погіршення здоров'я, ознаки втрати молодості); 43–50 років (нова рівновага; у цьому віці для більшості людей притаманні стабільність, можливе творче піднесення; діяльність, зазвичай, дуже продуктивна); після 50 років (період зрілості, коли людина дійшла згоди із собою; разом з тим знову постає питання про смисл життя та його цінності, про те, що зроблено, і що лишилося зробити; це період, коли людина намагається уникати будь-яких конфліктів; продуктивність праці може бути високою завдяки досвіду в роботі).

Наведена періодизація особливих періодів заслуговує на увагу, водночас вона не враховує весь життєвий шлях індивіда (від народження аж до смерті). Такі важливі вікові періоди, як один, три, сім років є критичними в житті дитини; 8–9 років – відбувається творче піднесення; 12–15 років – підлітковий перехідний період, коли дитина критично ставиться до себе та оточення, намагається переосмислити навколишній світ; 55–60 років – критичний період у житті чоловіків і жінок, адже в цьому віці більшість із них виходять на пенсію, що викликає гостре відчуття непотрібності.

Сучасна вітчизняна психологічна наука дедалі більшого значення надає проблемі допомоги особистості в подоланні нею кризових станів особливо на етапі набуття та закріплення професійного досвіду, що за часом може збігатися з так званою кризою середини життя людини як переходу від молодості до зрілості, нового етапу в осмисленні нею змісту власного буття і призначення в суспільстві. Серед науковців немає однозначного погляду на хронологію життєвого циклу особистості щодо особливостей даного періоду. Так, якщо Е. Еріксон відносить кризу середини життя людини до сорокарічного віку, а Г. Шихі – до періоду між 35 і 45 роками, то Т. Титаренко вважає, що криза середини життя припадає на 37–40 років. Е. Еріксон характеризує даний період життя особистості як генеративність, тобто на цій стадії відбувається боротьба між установкою на продуктивний розвиток і станом стагнації. При цьому продуктивність і творчість у різних сферах життя тісно пов'язані з турботою про інших. Так, Г. Шихі зауважує, що даний період є станом загостреного відчуття часу, що «скорочується»: втрата молодості, згасання фізичних сил, зміна первинних ролей – будь-який із цих моментів може спричинити кризову ситуацію. На думку Т. Титаренко, середина життя – це період екстраординарного зростання і внутрішніх змін, який не дарма порівнюють з підлітковим віком. Саме тому його називають другим і останнім шансом зробити свою справу, стати глибшим і суттєвішим, адже в цей час максимальні очікування з боку соціуму поєднуються з реорганізацією особистісних рис, консолідацією інтересів, цілей і обов'язків. Водночас людина починає ставити

перед собою запитання про доцільність прожитого життя, його насиченість, задумується над тим, чому вона не досягла намічених цілей. К. Юнг розглядав середній вік як час максимального прояву потенціалу людини і змін у її психіці, які швидше починаються в жінок, аніж чоловіків.

В основі теорії розвитку людини Ш. Бюлер лежить інтенція (намір). Іntenціональність особистості виявляється протягом життя у її виборі для досягнення поставлених цілей, формування й досягнення яких зумовлює основні фази життєвого циклу.

Перша фаза продовжується до п'ятнадцяти років і характеризується відсутністю в людини якихось цілей, розвитком в основному фізичних і розумових здібностей індивіда.

Друга фаза триває до двадцяти років і відповідає періодові юності, коли людина усвідомлює свої потреби, здібності та інтереси, планує великі зміни, пов'язані з вибором професії, партнера, смислу буття.

Третя фаза продовжується до сорока п'яти років і відповідає зрілості людини. У цей період ставляться чіткі цілі, досягається стабільність на професійному рівні та в особистому житті, приймаються рішення щодо створення власної родини та народження дітей.

Четверта фаза триває до 65 років. У цей період людина підбиває підсумок минулої діяльності, переглядає цілі з урахуванням свого професійного статусу.

П'ята фаза починається в 65–70 років, коли більшість людей перестають досягати мети, поставленої в юності. На цьому етапі вона намагається осмислити своє існування як ціле, проаналізувати виконання запланованих цілей, у зв'язку з чим виникає почуття задоволення (цілі виконані) або розчарування (цілі виявилися недосяжними) [4, с. 185].

А. Мілс вирішує питання розвитку і становлення особистості в суспільстві шляхом розв'язання проблеми гармонії та дисгармонії особистості. Гармонію автор розглядає як поняття, яке охоплює проблему узгодження між природою, суспільством і людиною, що передбачає взаємну відповідність, рівновагу, порядок, пропорційність різних предметів і явищ. Поняттям

«дисгармонія» позначається брак погодженості, прояв диспропорцій, антагонізми, хаос, втрата рівноваги, деградація, невідповідність предметів і явищ або їхня невідповідність наявній нормі, взірцю, ритму. Часто-густо даний термін поєднують з характеристиками драматичних чи трагічних проявів у людському житті. Тут учений слушно ставить питання про те, чи завжди трагізм і драматизм – це руйнівна або спустошувальна сила, хіба вони не сприяють появі великих досягнень культури й не збагачують внутрішній світ людини, і чи маємо ми право в будь-якій ситуації стверджувати, що там, де є погодженість, то це добре, а де цього немає – погано? Суперечка, яка триває тисячоліттями, про те, хто справжній володар природи, суспільства й людини – дисгармонія чи гармонія, хаос чи порядок, – зовсім не завершена. Дисгармонія вносить стурбованість, тривогу, «роздирає», мучить і «гризе» людські душі, водночас та сама дисгармонія породжує чудову перлинку. Тому й висловлювалася думка: для того, щоб створити яскраву зірку, потрібен хаос. Не можна не погодитися і з іншим твердженням: формування нового суспільства передбачає перехід до домінанти гармонійного поєднання природи, суспільства й людини, яке зовсім не означає, що драматичне і трагічне цілком зникнуть – вони втіляться у великі цінності людської культури та людських стосунків.

«Теорію подій» розробили київські вчені. Вони виділили психологічний час, тобто кількість зробленого, пережитого, продуманого. У кожної людини своя тривалість часу [5, с. 163].

Психологічний вік означає, що коли більш значимим є минуле, то ми відчуваємо себе старшими, коли майбутнє, то молодшими. Особливостями такого періоду пояснюється феномен пізніх людей, чиє справжнє життя розпочинається у доволі зрілому віці. Уміння змінювати психологічний вік веде до зміни і біологічного віку, який наближається до психологічного.

Критичний період – декілька таких періодів припадають на час перенатального розвитку. Існують періоди розвитку людини, які сприятливі до впливів оточуючого середовища. Етапи найбільшого відчуття певних зовнішніх впливів у психології називають сензитивними періодами розвитку.

Проблема виявлення й максимально можливого використання для розвитку кожного сенситивного періоду є однією з найважливіших у психології навчання і виховання дітей. Питання полягає в тому, що нам не відомі всі сенситивні періоди розвитку інтелекту дитини, їхній початок, тривалість, закінчення; по-друге, у житті кожної дитини вони є індивідуальними, своєрідними, починаються в різний час і протікають по-різному.

Контрольні запитання

1. Які існують погляди на розвиток людини?
2. Хто перший висунув гіпотезу про існування стадій розвитку людини?
3. У чому суть теоретичної системи розвитку інтелекту Ж. Піаже?
4. У чому полягає ідея трансформації?
5. Що означає «схема дій» за Ж. Піаже?
6. Яка друга центральна ідея Ж. Піаже?
7. На які процеси поділяється адаптація?
8. За допомогою чого відбувається розвиток особистості?
9. Які критерії можна покласти в основу вікової періодизації?
10. Кого можете назвати з представників психоаналізу?
11. Які стадії розвитку виділяє З. Фрейд?
12. У чому суть стадійності розвитку особистості Е. Еріксона?
13. У чому полягають основні положення культурно-історичної теорії розвитку Л. Виготського?
14. Які закони дитячого розвитку виділяв Л. Виготський?
15. Які кризи розвитку виділяв Л. Виготський?
16. На скільки періодів і етапів поділяв дитинство Д. Ельконін?
17. Що покладено в основу розвитку дитини у Д. Ельконіна?
18. На чому робить акцент у віковій періодизації Д. Фельдштейн?
19. Які етапи і фази розвитку виокремлює Д. Фельдштейн?
20. Які основні положення стадійності процесу соціалізації?
21. Які погляди на кризи вітчизняних і зарубіжних дослідників?
22. У чому суть «теорії подій»?

Література

1. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – С. 68–75.
2. Асламов А. Психология личности / А. Асламов. – М. : Московский ун-ет., 1990. – С. 144–167.
3. Красновський В. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії / В. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
4. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 3–31, 73–108.
5. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 184–210.
6. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] /Л. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 114–138, 160–172.
7. Психология развивающейся личности [под ред. Д. Райгородского]. – М. : Педагогика, 1987. – 238 с.

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Тема 5. Сучасні теоретичні підходи до соціалізуючого процесу

Трансформаційні процеси суспільства та їх вплив на соціалізацію особистості. Когнітивна революція і проблеми соціалізації. Конструктивістський підхід у дослідженнях соціалізації. Проблема дитинства у сучасних дослідженнях соціалізації особистості.

Література

1. Асламов А. Психология личности / А. Асламов. – М. : Московский ун-ет., 1990. – С. 144–167.
2. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія [за заг. ред. Н. Гаврик]. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 156–239.
3. Красновський В. М. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
4. Красновський В. М. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії // В. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
5. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 3–31, 73–108.
6. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 242–257.
7. Пахомова О. Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.
8. Циба В. Соціологія особистості: системний підхід / В. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 152 с.

Тема 6. Особливості вікових етапів соціалізації

Особливості процесу соціалізації дітей дошкільного віку. Особливості процесу соціалізації дітей молодшого шкільного віку. Здійснення процесу соціалізації у підлітків.

Здійснення процесу соціалізації в учнів старших класів. Соціалізація студентської молоді. Соціалізація у зрілому віці.

Література

1. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – С. 331–348.
2. Асламов А. Психология личности / А. Асламов. – М. : Московский ун-ет., 1990. 367 с.
3. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія [за заг. ред. Н. Гаврик]. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 156–239.
4. Красновський В. М. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії // // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
5. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
6. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 184–210.
7. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 182–212.
8. Пахомова О. Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.

Модуль II

Механізми практичної реалізації процесу соціалізації

Тема 7. МІКРОФАКТОРИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Сім'я – первинна ланка соціалізації.
2. Сусідство і мікросоціум у процесі соціалізації.
3. Групи однолітків як компоненти мікрофактора соціалізації.
4. Роль виховних організацій у соціалізації особистості.
5. Релігійні організації як мікрофактор соціалізуючого процесу.
6. Суспільні державні та недержавні організації як сфери мікрофактора процесу соціалізації.

Ключові поняття та терміни

• мікрофактор	• соціалізація
• одноліток	• сусідство
• релігійна організація	• виховна організація

Сім'я – фактор соціалізації, який зберігся з давніх часів як суспільна структура, хоча їй притаманні певні зміни

Сім'я – це суспільна структура, заснована на кровних зв'язках малих груп, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Сучасна сім'я відрізняється від тої, яка була на початку ХХ століття. Вона стала:

- нуклеарною (з дітей і батьків), на відміну від різноманіття міжособних відносин старшими, незаміжніми сестрами, тітками, дядьками;
- зникає відмінність між чоловічою і жіночою працею;
- зростає статус жінки в позадомашній сфері, керуючою вона бере на себе обов'язки з домашнього господарства у сім'ї;
- інтеграції сім'ї у різних прошарках, урахуваючи всі труднощі перехідного періоду;
- діти в ранньому віці набувають високого статусу в сім'ї.

Сім'я – важливий чинник соціалізації, тому що вона є безпосереднім середовищем життя і розвитку людини від народження до смерті. Якість соціалізації визначається відповідними параметрами конкретної сім'ї.

1. Соціально-культурний параметр залежить від освіченості членів сім'ї і їхньої участі в суспільному житті.

2. Соціально-економічний критерій визначається майновими характеристиками і зайнятістю членів сім'ї на роботі, у навчанні.

3. Техніко-гігієнічний показник залежить від умов проживання, гігієнічних особливостей життя.

Соціалізація людини в сім'ї здійснюється завдяки діям традиційного механізму, тобто неусвідомленого, некритичного сприйняття норм і цінностей, що переважають, і самореалізації у ній у тих межах, аспектах і формах, які обумовлені культурним рівнем, соціальним становленням і психологічною атмосферою.

Стиль сімейної соціалізації тісно пов'язаний із національними традиціями, культурою суспільства, соціальною приналежністю і рівнем освіченості членів сім'ї. Ці обставини впливають на формування різних стилів (авторитарного, демократичного), але не залежно від стилю в сім'ї, вони завжди відіграють ключове значення для соціалізації.

Всеохоплюючий вплив сім'ї на її молодих членів і характер пов'язані з психологічними механізмами соціалізації дитини в родині. По-перше, із закріпленням, заохочуючи певну поведінку дитини, караючи її за порушення правил, батьки вкорінюють у свідомість певну систему норм, знань про те, які з них схвалюють, а які ні. Інший механізм ідентифікації: дитина наслідує батьків, орієнтується на їхній приклад. Знаючи внутрішній світ дитини, відкликаючись на її проблеми чи, навпаки, ігноруючи те й інше, батьки формують її самосвідомість, особистість загалом.

Узагальнюючи дослідження сучасних сімей, можна зазначити, що є такі серед них, де у яких батьки прагнуть не стільки «формувати» особистість

дитини, дисциплінувати її, а допомогти в індивідуальному розвитку, відтворюючи емоційну єдність, розуміння, співчуття.

Інші ж сім'ї ставлять за мету підготовку сина чи дочки до життя через тренування їхньої волі, навчання потрібним і корисним умінням. Деколи це доповнюється бажанням повністю контролювати не тільки поведінку, а й внутрішній світ, думки і бажання дитини, що призводить до конфліктів. Відомі й батьки, які розглядають дитину як віск або глину, з якої прагнуть формувати особистість відповідно до своїх уявлень. Якщо ж вона чинить спротив, її карають, деколи жорстоко б'ють, вибиваючи свавілля. Однак всі сім'ї займаються вихованням.

В Україні існує багато сімей, у яких діти бездоглядні, або ті, які чинять антисоціальні, кримінальні вчинки. За деякими даними, приблизно 25% батьків не в змозі правильно виховувати дітей, а 15% – формують правопорушників.

Сім'я – важливий фактор соціалізації і для дорослих, і для старших людей. Від неї залежить, як відбувається фізичний, емоційний і соціальний розвиток людини впродовж усього життя. Фізичний розвиток залежить від побуту сім'ї. На етапі емоційного розвитку відбиваються атмосфера і взаємини в сім'ї. Остання відіграє значну роль з тієї причини, що схвалення, підтримка, байдужість чи осуд відбуваються за соціальними вимогами людини, допомагають або заважають шукати вихід із складних життєвих ситуацій, адаптуватися до мінливих обставин життя, встояти в соціальних умовах. Цінності й атмосфера сім'ї демонструють, наскільки вона служить середовищем для саморозвитку і самореалізації її членів [5, с. 55–68].

Виділяють функції сім'ї в процесі соціалізації, значення яких є беззаперечне впродовж усього життя.

1. Фізичний і емоційний розвиток людини (для немовлят і в ранньому дитинстві сім'я є визначальною і не компенсується іншими інститутами соціалізації). У дитинстві, молодшому шкільному і підлітковому віці її вплив

є провідним, але не єдиним. Пізніше значення цієї функції звужується, а в у похилому віці знову стає домінантним.

2. Сім'я впливає на формування психологічної статі людини. Перші три роки життя дитини цей вплив визначний, бо саме в сім'ї відбувається статева ідентифікація, формуються особливі емоційні реакції і різні установки і смаки, пов'язані з мужністю і жіночістю. Вирішальне значення в цьому має батько, бо він диференційовано відноситься до дочки і сина. Заохочуючи жіночість, м'якість у дочки, та агресивність, активність у сина. Адже мама однаково відноситься як до сина так і до дочки. Тому відсутність у сім'ї батька, або його формальна присутність призводить до проблематичної соціалізації.

3. Сім'я відіграє ключову роль у розумовому розвитку дитини. На цьому етапі соціалізації освітній рівень родини, зацікавлення її членів позначаються на інтелектуальному розвитку людини, бажанні до продовження освіти і самоосвіти.

4. Сім'я має неабияке значення в оволодінні людиною соціальними нормами, що визначає виконання нею сімейних ролей. Зокрема, вибір подружжя і характер спілкування в сім'ї зумовлюються атмосферою та взаєминами в батьківській сім'ї. Рідні, які не могли в дитинстві позитивно вирішувати свої конфлікти, не будуть здатні встановити міцний емоційний зв'язок зі своєю дитиною.

5. У сім'ї формуються фундаментальні цінності орієнтації людини у сферах соціальних і міжетнічних стосунків, а також тих, які визначають стиль життя, життєві шляхи, прагнення, способи їх досягнення.

6. Сім'ї притаманна функція соціально-психологічної підтримки людини, від цього залежить її самооцінка, рівень самоповаги, ефективність самореалізації. Опитування, проведене у 2004 році, показало, що приблизно 90% респондентів (представників різної статі і прошарків населення) вважають, що сім'я відіграє в їхньому житті головну роль.

Це пояснює австрійський педагог Герман Гмайнер, який створив новий тип виховання, наближеного до сімейного – у дитячих поселеннях. Він вважає, що для того, аби діти росли нормально, вони повинні відчувати захищеність. Можу у них бути скромна їда, одяг, дім, але важливо відчувати захищеність, це то почуття, без якого дитина стає важковихованою. Для дорослого сім'я є тим джерелом задоволення, любові й інтересу, що є необхідним для підтримки особистості серед багатьох тимчасових контактів із зовнішнім світом.

Ефективність реалізації означених вище функцій сім'ї в процесі соціалізації людини залежить від того, чи вдалося подружжю, а надалі разом з дітьми створити домашнє вогнище. Саме тут члени родини мають можливість і прагнуть задовольнити потреби в емоційній безпеці, якісних емоційних взаєминах, ідентифікації із сімейними цінностями. Тобто сімейне житло стає для людини «екологічною нішою», де вона може сховатися від життєвих «штормів», отримати підтримку, де її визнають і люблять. Немаловажне значення для створення домашнього вогнища має та умова, щоб кожному члену сім'ї відводилась персональна територія для проживання. Ідеться не стільки про окрему кімнату, а свій стіл, стілець за столом, крісло перед телевізором. Бажано, щоб це все вже було в дитини в 9–10 років. Чи стане житло домашнім вогнищем – залежить від розподілу домашніх обов'язків, спільного виконання хатньої роботи, переваги домашньої їди, розмови за столом, перед телевізором, на кухні. Житло стає домашнім вогнищем і тоді, коли, з одного боку, життя сім'ї є «закритою системою», яку не обговорюють з посторонніми, а з іншого – коли зустрічаються з друзями, родичами, відзначають різноманітні свята [7, с. 155–158].

Сім'я, домашнє вогнище умовно можна розглядати як первинну територію соціалізації людини. Суто географічною, наступною територією соціалізації вважають близьке сусідське оточення і мікросоціум. Сусідство є близькою територіальною проживаючою групою людей, яку характеризують міжособисті зв'язки різного рівня, інколи загальні цілі і спільна діяльність.

У сільській місцевості сусідство і мікросоціум збігаються. У містах вони відрізняються територіально за кількістю осіб, котрі проживають. Тому сусідство як мікрофактор соціалізації розглядатимемо в умовах міст.

Зазначимо, що сусідство відіграє неабияке значення в житті та соціалізації людини, залежно від віку. Для дітей – це і середовище життєдіяльності, і сильний фактор соціалізації. З віком сусідство для більшості втрачає соціалізуюче значення, залишаючись тільки місцем проживання.

Для дошкільників, молодших школярів і підлітків спілкування з сусідами-ровесниками є виходом за межі сім'ї, засвоєнням нових соціальних ролей, набуттям нового соціального досвіду, адаптацією до соціуму. Під час спілкування діти отримують уявлення про життєві цінності, стилі життя, відмінні від набутих раніше. Також вони засвоюють стилі і норми статевої поведінки. Для них сусідське спілкування має об'єктивний і суб'єктивний зміст, бо дає їм відчуття приналежності до суспільства ровесників, відчуття частинки соціуму. Відсутність ровесників-сусідів або складність у стосунках із ними негативно впливають на соціалізацію людини в майбутньому. Зокрема, такий чинник надто важливий для психосексуального розвитку індивіда, адже допомагає адаптуватися до змін у фізичному й емоційному станах, засвоїти переживання, пов'язані із сексуальною сферою. Обмаль спілкування в дитинстві в цьому аспекті негативно відбивається на старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці.

Сусідські взаємини дорослих у місті розвинуті слабше, вони більш персоналізовані, ніж у селі. Їх характер, зміст, інтенсивність залежать від віку мешканців, демографічного складу сімей, соціально-культурного стану сусідів. У великих містах якість міжособистих взаємозв'язків, залучення до сусідства є потребою для підтримання психологічного благополуччя і здоров'я тільки певних категорій мешканців: малорухомих, літніх, представників неповних і багатодітних родин, сімей із малими дітьми і мешканців із низьким освітнім рівнем. Для більшості людей із міст сусідські зв'язки не є значущими.

Зміст сусідських стосунків взаємопов'язаний із мікросоціумом. Визначити його межі не так легко. У селах і малих містечках вони, як правило, збігаються із кордонами конкретного населеного пункту. У середніх і більших містах визначення кордону стає проблемним. Для дітей дошкільного віку мікросоціумом служить подвір'я, квартал, для молодших школярів, для старших вікових груп – мікрорайон. Звичайно ж, мікрорайон розглядається як соціум [7, с. 208].

Вплив мікросередовища на соціалізацію людини залежить від культурно-рекреаційних можливостей – наявність навчально-виховних закладів, кінотеатрів, клубів, спортзалів, музеїв, театрів, бібліотек тощо. Також важливим бачиться соціально-психологічний клімат у мікросоціумі. Він визначається співвідношенням мешканців з просоціальними, асоціальними й антисоціальними способами життя, існуванням кримінальних сімей і груп.

Для багатьох сучасних мікрорайонів телепрограми, доміно, карти, горілка є головними елементами, які сприяють неблагополучній соціалізації.

Соціально-економічні процеси сучасності витворили повний тип мікросоціумів. Це квартали в містах або мікрорайони за містом, де проживають «нові українці». Їх мешканців об'єднує приблизно однакової рівень достатку, віковий склад переважно однорідний, як і сфера зацікавлень. Тому видається важливим важливим вивчення умов соціалізації у даних мікросередовищах.

Ефективність дії мікросоціуму на соціалізацію конкретної людини залежить від включеності в життя мікросоціуму. Так, у селі, містечку спостерігається досить високий її рівень. Відомо, що діти, підлітки й літні особи більшу частину часу знаходяться в мікросоціумі. Мікросоціум є значущим для малоосвіченої людини.

Позитивний вплив мікросоціуму на соціалізацію людини залежить від:

- рівня стресу, шуму, забрудненості, перенаселення навколишнього середовища;

- естетичного рівня імпульсів, що сприяють задоволенню потреб людини і формують почуття задоволення;
- можливостей мікросоціуму вирішити вікові проблеми соціального, інтелектуального, культурного, фізичного розвитку мешканців;
- прийняття рішення мешканцями стосовно розвитку свого середовища проживання, участі в цьому.

Групи ровесників – це об'єднання не лише однолітків; до них залучаються і люди, які відрізняються за віком у декілька років, але згруповані системою міжособистісних взаємин. Їм притаманні певні загальні цінності, відмінні від інших принципом відокремлення. У ранньому дитинстві значення соціалізації є максимальним, з віком воно знижується, але повністю не вичерпується. У старшому віці такий чинник знову посилюється.

Групи розрізняють за такими параметрами: вік, стать, соціальний склад (школярі). Їх класифікують за юридичним статусом і місцем у соціальній групі ровесників: офіційні, неофіційні; за соціально-психологічним статусом: на групи приналежності (шкільний колектив, спорт-секція) і референтні групи, на яких людина орієнтується та, виходячи з думки яких співвідносить свою поведінку.

За ступенем стабільності групи розділяють на: постійні та тимчасові.

За просторовою локалізацією розрізняють групи вуличні та квартальні в межах закладу (школа, клуб) і розсіяні (об'єднання людей, що далеко проживають один від одного).

За типом лідера групи розділяють на авторитарні і демократичні.

За цінним напрямом вони можуть бути просоціальними (соціально позитивними), асоціальними (соціально нейтральними) і антисоціальними.

Формальні групи (класи, навчальні групи, технічні ВНЗ та ін.) мають різне значення для соціалізації підлітків і юнаків, залежності від змісту життєдіяльності, рівня взаємин.

Позитивною соціалізація вважається тоді, коли підліток є прийнятим у групі на рівних умовах, має друзів з групи і ці зв'язки не сприймаються нею як

щось негативне. Водночас ідеться про те, коли у групі всі налаштовані доброзичливо, багато часу проводять разом, і він насичений корисними справами. Негативною соціалізація вважається тоді, коли час витрачається на безглузді вчинки, розповіді анекдотів.

У формальних групах помітне розшарування різних сфер, часом за зацікавленнями. Деякі групи формуються і «за стилем одягу»: хто стильно вдягнений, він високомірно ставиться до тих, кого називають «сірими», «лохами». Між ними немає контактів. Можлива позитивна взаємодія для підлітків, однак не для всіх. Коли група стає вищою за окремих своїх членів у інтелектуальному розвитку, соціальній активності і, навпаки, коли рівень розвитку індивіда вищий від групи, тоді відчуваються труднощі у спілкуванні з групою.

Такі підлітки і юнаки, які не задоволені своїм місцем у формальній групі, знаходять себе в неформальних групах, де знаходиться більшість однолітків. У цих групах відбувається розподіл ролей – лідер (діловий, емоційний, інтелектуальний), фаворит лідера, шестірка, віддувало.

Функції групи ровесників у процесі соціалізації є такими: прилучення до культури певного суспільства, норм, що переважають у ньому; навчання статево-рольової поведінки; навчання поведінки, що відповідає етнічній, релігійній, соціальній, професійній приналежності представників групи; допомога членів у досягненні автономії від суспільства; створення умов для самосвідомості, самовизначення, самореалізації, самоствердження.

Головні механізми соціалізації у формальних групах – інституційний і міжособистий, а в неформальних – стилізований і міжособистий.

Виховні організації – служать різновидом соціальних організацій.

Організація – це формальна група людей, покликана вирішувати певні завдання й реалізовувати відповідні цілі. У ній є фіксоване членство, система влади, соціальні ролі та формальні санкції [8, с. 168] .

Виховні організації – спеціально створені суспільством і державою організації, головною функцією яких є ціленаправлене створення умов для розвитку людей певного віку або певного соціально-професійного рівня.

Найбільше значення для виховання дітей і молоді мають державно-суспільні, державні, релігійні, приватні, навчально-виховні заклади різного типу (дошкільні заклади, загальноосвітні і професійні школи, ліцеї, гімназії, технікуми, коледжі, курси); дитячі й юнацькі клуби, організації, які займаються соціально-культурними та іншими методами оздоровлення; мікросередовища з індивідуальною і груповою опікою дітей, підлітків і юнацтва з психосоматичним чи соціальним відхиленням; організації, які проводять профілактику відхилень у поведінці, перевиховання. Для дорослих існують навчальні заклади, культурні, соціально-педагогічні, культурно-спортивні комплекси, заклади реабілітації, перевиховання і виправлення.

Під час соціалізації людини виховні організації мають подвійне значення. По-перше, у них здійснюється соціальне виховання як соціально-контролююча частина соціалізації, по-друге, вони як будь-які людські об'єднання впливають на членів стихійно. Адже при спілкуванні представників здійснюється взаємовплив, який може не завжди збігатися з цілями та нормами організацій. Наприклад, школа поєднує освітньо-виховний заклад, де організація впливає на школярів у процесі організації педагогами життєдіяльності учнів поза навчальним процесом; соціально-психологічну групу, вплив якої на школярів здійснюється при спілкуванні в процесі життєдіяльності, яку не організують педагоги.

На жаль, процес навчання не став сферою реалізації активності більшості учнів, що спричинює агресію (уникнення) поведінки навчання і відповідно зменшує вплив школи як освітньо-виховного закладу на виховання і соціалізацію людини загалом.

Школа як соціально-психологічна група, що є соціальним простором контактів школярів, створює умови для реалізації їх активності у сферах спілкування, предметно-практичній і духовно-практичній діяльності,

частково – інших сферах. Як результат виникають протиріччя та доповнення. Доповнення школи як інституції соціалізації визначається тим, що вона є складовою частиною виховної організації і сповідує нормами і цінності суспільства.

Протиріччя пояснюється тим, що навчання обумовлює свідому форму засвоєння певної константи знань, слабо орієнтованих на внутрішні переживання їх школярами, котрі фактично не мають досвіду участі у реальному житті. Тому ці знання, будучи абстрактними, часто є непрактичними для взаємодії у школі – як в організації, так і групі.

У школі, як організації, учні набувають інституційний життєвий досвід і знання, які не завжди можна використовувати при взаємодії з групою із-за своєї певної архаїчності.

У школі, як групі, діти отримують стихійні знання, які більшою мірою є непрактичними для взаємодії у загальноосвітньому закладі й організації.

Отже, об'єктивні можливості реалізації активності школярів у взаємодії в школі як у виховній організації мають часткові протиріччя і неінтегрований характер.

Аналіз інших виховних організацій також складається як мінімум з двох компонентів – організація і група, що має двояке значення у соціалізації.

Провідним механізмом соціалізації є інституційний. У виховних організаціях відбувається накопичення людиною певних знань, соціально позитивного для суспільства досвіду. Також діють ефективно стилізований і міжособистий механізм.

Головні функції виховної організації: залучення до культури суспільства загалом; створення умов для індивідуального розвитку; диференціація вихованців у відповідності до особистих завдатків.

У соціалізації людини релігійні організації після сім'ї були важливими фактором. Після секуляризації (звільнення суспільства від впливу релігії) її значення зменшувалось і в житті, і в соціалізації. Так, у сучасному світі

значення релігії важливе, воно різне, залежно від країни і конфесії, У деяких країнах її значення зростає.

Означене прослідковується і на теренах України, де є світові релігії – християнство, мусульманство, буддизм і багато їх підвидів, понад 60 віросповідань різних напрямів [90 с. 55].

Значення релігії соціалізації людини в колишньому СРСР не було однозначним. Поряд з християнством, яке втратило свій смисл, іслам, який є не просто релігією, а й способом життя, зберіг свої позиції.

В останніх 25 років вплив усіх конфесій зріс. Це пов'язано з культурними процесами, які відбуваються в країні. Створюються нові релігійні організації, будуються культові споруди, церкви, костьолои. Це спричинило і соціально-психологічну ситуацію в суспільстві. Замість пануючого егоїзму населення повертається до релігії, що проявляється у зростанні ролі хрещень і вінчань, участі у релігійних святах. Релігія стає противагою аморальності суспільства, ідеєю, яка об'єднує національну самосвідомість. Соціалізуючий вплив релігійних організацій відчувають як віруючі, так і члени їх сімей.

При соціалізації релігійні організації виконують певні функції, а саме:

ціннісно-орієнтаційну – пропонують і прагнуть сформувати в осіб певну систему вірувань, позитивне ставлення до релігійних норм і цінностей. Прослідковується у процесі культових дій і різноманітних формах релігійної освіти;

регулятивну – культивують серед своїх членів поведінку, що відповідає релігійним законам. Це здійснюється під час культових дій і всієї життєдіяльності організації;

комунікативну – створюють умови для спілкування віруючих, культивування норм спілкування, що відповідають догмам;

милосердну – проявляють у багатьох сферах і формах діяльності милосердя та благодійність, що надає специфічний досвід;

компенсаторну – сприяють гармонізації духовного світу віруючих, допомозі та усвідомленні своїх проблем, духовному захисті від неприємностей;

виховну – здійснюють релігійно-моральне виховання людини.

Соціалізація в релігійних організаціях здійснюється під дією усіх механізмів, проте їх роль у різних конфесіях неоднакова. Зокрема, у православній – прослідковуються традиційний та інституційний механізми, у сектантській – інституційний і стилізований, у східній – інституційні і рефлексивні [7, с. 155] .

Суспільні, державні та недержавні організації здійснюють безпосередній і опосередкований вплив на соціалізацію, реалізуючи свої цілі. Безпосередній вплив відбувається на членів конкретних організацій, посередній – на тих людей, з ким та чи інша організація співпрацює. Соціалізація членів організації має подвійний вплив. З одного боку, у ній як формальній групі при діловому спілкуванні засвоюються та реалізуються визначення цінностей, взірці поведінки відповідно до мети функцій. З іншого – виникає міжособистісне спілкування між її членами і складається система неформальних стосунків, які також мають соціалізуюче значення.

Соціалізація членів будь-якої організації відбувається завдяки інституційному, міжособистісному та стилізованому механізмам.

Суспільні, державні і індивідуальні організації виконують: нормативно-регулятивну, змістову функції.

Контрольні запитання

1. Які особливості сучасної сім'ї?
2. Що покладено в основу виховання в сім'ї?
3. Які функції виконує сім'я в процесі соціалізації?
4. У чому полягає роль сусідства у соціалізації особистості?
5. Який взаємозв'язок сусідства і мікросоціуму в місті та селі?
6. Що розглядають у понятті група ровесників?
7. Які функції виконує група ровесників у процесі соціалізації?
8. Яка мета виховних організацій?
9. Які функції виконують виховні організації у процесі соціалізації?
10. Який вплив виховних організацій на соціалізацію особистості?
11. Яка роль державних і недержавних організацій у процесі соціалізації?

Література

1. Бурим О. Образовательное пространство как фактор социализации школьника / О. Бурим // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 38–40.
2. Геллер Г. Формирование защищённости личности школьника как аспект педагогики / Г. Геллер // Тезисы докладов Международной конференции по педагогике ненасилия. – СПб, 1994. – С. 100–102.
3. Єрмаков І. Образ школи у контексті життєтворчості особистості / І.Єрмаков // Імідж школи на порозі ХХІ ст. : у 2 ч. – К., 1998. – Ч. 1. – С. 7–25.
4. Ковбас Б. Основи родинних взаємин / Б.Ковбас, В. Костів / Родинна педагогіка : у 3 т. – 2002. – Т. 1. – С. 18–84.
5. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 55–82.
6. Москаленко В. Соціальна психологія / В.Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 184–210.
7. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 152–218.
8. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 160–170.
9. Пенішкевич О. Соціальна педагогіка: Модульна технологія вивчення навчального курсу : [навч. посібн.] / О. Пенішкевич, Л. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – С.44–53.

Тема 8. МЕЗОФАКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

План

1. *Вплив видів поселень на процес соціалізації особистості.*
2. *Значення засобів масової комунікації у соціалізуючому процесі.*
3. *Роль субкультури як мезофактора соціалізації.*
4. *Регіональні умови як вид мезофактора соціалізації.*

Ключові поняття та терміни

• <i>соціалізація</i> • <i>мезофактор</i> • <i>вид поселення</i>	• <i>субкультура</i> • <i>засоби масової комунікації</i> • <i>регіональні умови</i>

Не зважаючи на те, що багато десятиліть триває міграція сільських мешканців до міст, приблизно 26% населення нашої країни проживає у селі, що набагато більше, ніж у розвинених країнах. Тому сільську місцевість у сучасній Україні розглядають як мезофактор соціалізації великої частини населення.

Для сільських поселень характерні порівняно невелика кількість мешканців і стабільність складу; невелика різноманітність видів праці; незадовільно розвинуте соціальне обслуговування, майже повністю відсутні заклади культури і відпочинку. Тут зберігаються традиційні риси

сільського способу життя. Ритм життя розмірений, природовідповідний. Час не завжди розглядається як соціальна цінність. Особливості сільської праці мають такі ознаки: підпорядкування праці ритму і циклам природи, нерівномірне трудове завантаження впродовж року; важчі, чим у місті, умови праці; малі можливості для професійної мобільності мешканців; взаємозв'язок праці та побуту.

Села є ефективним фактором соціалізації, оскільки в них добре розвинутий соціальний контроль життєдіяльності людини зі сторони його оточення. Це пояснюється тим, що в житті села збереглися елементи традиційної сусідської общини, перш за все, тісні родинні та сусідські зв'язки. Життя селян більш публічне, ніж у місті, а «приватність», автономність спровоковують осуд і агресію оточуючих.

Для села характерні відкритість, відносна близькість у стосунках, відсутність великої соціальності і культурної відмінності; рамки спілкування селян досить тісні та всесторонні. Вільний час вони проводять у клубі або іншому місці.

Сільська сім'я відіграє у житті та соціалізації своїх членів більше значення, ніж міська, бо в ній поєднуються і праця, і відпочинок, і найбільш вагомі соціальні зв'язки людини. Так, за даними соціологічних досліджень, сільські підлітки себе значно більше ідентифікують з батьками, ніж міські. Крім того, у сільській молоді значно слабше розвинута рефлексія. Зокрема, інтенсивність особистих контактів окреслюється фактом спільного проживання в одному селі. Адже у школах, куди ходять діти з декількох сіл, контакти в класах набагато слабші, ніж міжвікові контакти учнів із одного села. Взагалі сільська школа має більше значення для учнів, ніж школа в місті. Це пояснюється тим, що вона, хоча і не завжди є єдиним центром культури, однак служить єдиним виховним закладом [5, с. 95–108].

Водночас велике значення для соціалізації сільських мешканців має вплив міста на село, що постійно підсилюється, через засоби масової інформації, які демонструють стилі міського життя, а також із-за

міграційних процесів, через родичів, що живуть у місті. Ще одним чинником впливу є сільська молодь, яка вчиться у місті.

Саме ці важелі спричиняють переакцентування цінностей життя між реальним, доступним для реалізації в умовах села і тими, що властиві місту. Вони можуть служити або еталоном, мрією, або стимулом для переселення в місто.

Цікаві зміни в соціалізації сільських дітей і молоді можна спостерігати через розвиток фермерства й запровадження індивідуальної власності на землю. Це може спричинити різке розмежування на сільських хазяїв і тих, хто хоче поїхати із села.

Місто в людській свідомості до певної міри ототожнюється як відхилення від норми, тобто село – джерело добра. Такий стереотип посилюється у процесі урбанізації, хоча сьогодні в Україні місто сприймається як символ прогресу, а проживання у ньому є ознакою соціального успіху.

Місто – такий вид поселення, для якого характерні скупчення великої кількості людей на обмеженій території; високий рівень різноманітності людської діяльності; висока просторова, професійна і соціальна мобільність населення. Значення міста як мезофактора соціалізації визначається багатьма обставинами, але, перш за все, величиною. Тому рівень соціалізації суттєво відрізняється у малих, середніх і великих містах.

Так, у малих містах соціально-психологічні умови соціалізації майже в усьому подібні до умов у селі. У малих містах, як і селах, сьогодні ще досить ефективно спрацьовують соціальний контроль життя і спілкування людей (стабільність, стійкість, незмінність). Для них характерні відкритість, небагаточисленність реальних і можливих контактів, соціально-культурна обмеженість кола спілкування. Тут здебільшого найнижчий рівень життя, відчувається загострення соціальної й економічної кризи.

Відмінність між селом і маленьким містом у тому, що мешканці зайняті різними видами праці, наявні навчальні та культурні заклади. Проте, міський спосіб життя їм не характерний.

Спосіб життя середніх і великих міст має такі ознаки: перевага анонімних, цільових, короткотривалих, часткових і поверхневих контактів у міжособистому спілкуванні; високий рівень вибірковості в емоційних прив'язаннях; зменшення економічної ролі сім'ї і зростання суб'єктивного її значення для людей; багатотиповість культурних стереотипів; нестійкість соціального статусу; зростання соціальної мобільності; послаблення впливу традицій у регулюванні поведінки людини; слабкий соціальний контроль через різноманітні соціальні зв'язки й анонімність. Вплив на соціалізацію людини таких міст, як Київ, Харків, індустріальний Донбас, Одеса, відбувається по-різному. Має також значення те, чи місто нове, чи древнє. Особливістю міста як фактора соціалізації є можливість його мешканців вибирати професії у всіх сферах життєдіяльності, що сприяє реалізації суб'єктивних бажань.

У великому і середньому містах дитина послідовно й одночасно стає членом багатьох соціальних груп, може брати участь у декількох «соціальних прошарках» (батьки школяра – службовці, товаришів у класі – робітники). Знання про ці світи, ознайомлення з ними розширюють загальнокультурний і соціальний світогляд, хоча не завжди позитивно.

Варто зауважити, що місто сприяє не тільки просоціальній соціалізації, а й антисоціальній. Це спричинене тим, що в містах концентруються кримінальні фактори, структури і групи, також особистості з усіма видами девідентної поведінки. Наявні велика кількість сімей із кримінальними задатками; наркомани та токсикомани; неформальні групи й об'єднання; злочинні угруповання, які впливають на молодь. Ці обставини позначаються на соціалізації усіх вікових груп. Зокрема, на молодь впливають спокуса, залякування, можливість девіантно самостверджуватися; старших – обставини, що вимагають власного ставлення до них. Вплив міста на розвиток людини має не тільки явний характер, але й глибинні недосліджені наслідки [1, с. 150].

Вплив міста на розвиток людини специфічний на психологічному рівні. Так, різноманітні розлади виникають під впливом сукупності виробничого, транспортного, житлово-побутового шуму.

Дослідження засвідчують, що історичні частини міста залучають індивіда до людей, згладжують протиріччя між ними і допомагають долати індивідуальний розподіл. Навпаки, нові райони сприймаються як щось звичайне, монотонне, що сприяє анонімності й відчуженості. Зовнішній ефект соціалізації особистості під впливом міст спостерігається в мобільності, потребі в новій інформації, готовності до змін. Посилення мобільності людей проявляється в тому, що в місті вони отримують чимало вражень, інформації через архітектуру, транспорт, рекламу. Водночас мобільність сприяє більшій схильності до ризику, використання нових форм і методів діяльності. Людина стає більш обережною у спілкуванні з незнайомцями, більш пунктуальною, краще усвідомлює значення часу, однак вона менше залежить від традицій, сім'ї, зв'язків із сусідами.

Отже, значення міста в соціалізації дітей, підлітків, юнаків, дорослих обумовлюється наданням кожному потенційно широких можливостей для спілкування, системи цінностей, стилю життя, тобто здатності до самореалізації і самоствердження. Наскільки максимально особа використовує такі можливості, залежить від соціально-культурних, статево-вікових й індивідуальних особливостей кожної людини.

Селище – пункт поблизу міської полоси з кількістю населення до 3 тисяч осіб, які пов'язані із сільським господарством (робітничий, курортний типи). Йдеться про абсолютно або відносно територіально обмежену спільність людей, емансипованих від традиційного способу сільського життя, але не вкорінених у міські традиції (наприклад, Чорнобиль).

Люди в поселеннях засвоюють традиції, урбаністичні норми. З одного боку там, як і в селі, немає анонімності життєдіяльності. Життя відкрите для оточуючих, воно залежить від норм середовища, тому протиставити себе практично неможливо. З іншого боку, солідарність мешканців відносна і завершується там, де з'являється питання індивідуального благополуччя. Аморальність і антисоціальність поведінки є типовими. Селище надає більше

можливостей для соціальної мобільності. Його соціалізація сприяє формуванню середнього типу людини між сільським і міським жителем.

Засоби масової комунікації – технічні засоби, за допомогою яких здійснюється розповсюдження інформації на кількісно великі аудиторії. Відомі такі засоби комунікації – мова, музика, мистецтво. У XV ст. – це друкована книжка, XVII ст. – газети і журнали, XIX ст. – фотографії, радіо та телефон, XX ст. – телебачення, відео, комп’ютерні системи тощо.

Розглядаючи ЗМІ як фактор соціалізації, враховують, що об’єктами дії інформації є не окремий індивід, а свідомість і поведінка великих груп людей, які складають аудиторію відповідної радіостанції, глядачів певних телеканалів. Тому сприймання ЗМІ як фактора залежить від кількості аудиторії. Так, СНН, що подає інформацію на весь світ, є мегафактором, а газета «Галичина» – мікрофактором. Загалом ЗМІ розглядаються як мезофактор соціалізації. Вони мають специфічні аудиторії, адже слухають і читають як певні статево-вікові, так і соціально-культурні групи населення. ЗМІ поширюються на всі регіони. Так, телепередачі дивляться кожного дня 87% сімей, більше 30% хочуть мати два телевізори, щоб переглядати улюблені програми.

Засоби масової інформації мають неабияке інформаційне і просвітницьке значення, дають можливість стежити за різними типами поведінки людини, способами життя в країнах, регіонах, соціальних прошарках. Вони служать системою неформальної освіти просвіти індивіда, особливо в старшому віці. Люди загалом користуються різними джерелами, що призводить до невідповідності їхніх ціннісних орієнтирів і стилю життя. ЗМІ відіграють велику роль у розвитку особи. Однак ця думка не є однозначною, адже з появою телебачення, відео, комп’ютерів зацікавлення до читання значно знизилось. Із соціально-педагогічних досліджень випливає, що вплив ЗМІ є позитивним. На думку науковців Франції, перегляд телепрограм значно впливає на світогляд малоосвічених прошарків населення. ЗМІ створюють умови для розвитку людини, зокрема, збагачують

словниковий запас, дозволяють володіти різноманітною інформацією. Разом із тим, формуючи смаки слухача і глядача, вони не вирішують проблем інтелектуального розвитку людини.

Засоби масової інформації суттєво впливають на засвоєння особами різного віку соціальних норм і на формування ціннісних орієнтацій, що не завжди є позитивним. Так, кіно, відео, телебачення демонструють різні норми і стандарти. Люди не завжди свідомо оцінюють свої можливості. Як результат, у них вимикають потреби, які мало, або зовсім не відповідають можливостям. Це веде як до позитиву (зростає життєва активність), так і негативу (активність набуває антисоціального характеру).

ЗМІ виконують рекреативну функцію, адже впливають на дозвілля як однієї людини, так і цілих груп. З цим тісно пов'язана релаксаційна функція, особливо в підлітків і юнаків, у яких відчуваються труднощі у спілкуванні з оточуючими. Вони значно збільшують споживання інформаційної продукції. Підлітки і юнаки з захопленням переглядають фільми жахів, бойовики, порнофільми, що негативно позначається на їхньому формуванні.

Космічне телебачення, відео, комп'ютери стають загальномасовими, практично неконтрольованим джерелом впливу на людину. Вони доступні вихователям меншою мірою, чим вихованцям, що спричиняє розбіжності в поглядах на світ.

Субкультура (латинського під культура) – сукупність специфічних і соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків), які впливають на стиль життя та мислення визначених номінальних і реальних груп людей, дозволяють їм усвідомити і ствердити себе як «ми», що відрізняється від «вони» (решти представників соціуму).

Соціальною базою для субкультури є вікові та соціальні прошарки (страти) населення, професійні групи, релігійні секти, сексуальні меншини, неформальні течії (хіпі, фанати), злочинні угруповання і організації, любителі певних занять (мисливці, рибалки, філателісти).

Ознаки субкультури:

- специфічний набір ціннісних орієнтирів, норм поведінки, взаємодії і взаємин;
- захоплення і смаки щодо вільного проведення часу;
- сленг;
- фольклор.

Кожна з цих ознак є відносно стійкою структурою, хоча зміст змінюється відповідно до мінливої соціально-культурної дійсності.

Ціннісні орієнтації притаманні носіям певної субкультури, вони впливають на ставлення до світу та інших представників даної субкультури, на самосвідомість і самовизначення.

Норми поведінки, взаємодії і взаємин, характерних для субкультур, відрізняються за змістом і сферою їх впливу. Норми в просоціальних субкультурах (учителів, моряків, інженерів) змістовно не суперечать суспільним правилам, а доповнюють їх і трансформують. В антисоціальних субкультурах вони прямо протиставлені суспільним нормам.

У кожній субкультурі існує більш-менш статусна структура. Статус визначає положення людини в системі міжособистісних взаємин тієї або іншої групи, яка обумовлює її досягнення у життєдіяльності, репутацію, авторитет, вплив. Ступінь суворості статутної структури в групах пов'язується з характером субкультури. У закритих субкультурах статусна структура набуває крайньої суворості, що визначає не лише положення людини, а й життя, долю.

Джерелом інформації, в межах однієї субкультури, є канали міжособистої комунікації, газети, журнали, телебачення, з яких вона надходить, відбирається, трансформується і сприймається залежно від характерних для субкультури ціннісних орієнтирів.

Захоплення, смаки, проведення дозвілля у кожній субкультурі в основному сприймаються усіма її представниками. Вони визначаються їх віковими і соціально-культурними особливостями, умовами життя і модою.

Мода – форма соціальної регуляції, яка відображає періодичну зміну взірців масової поведінки. Вона надає більш об'єктивного зовнішнього оформлення постійно мінливому змісту життя. Виразниками моди є одяг, оформлення зовнішності, танці, манери поведінки, мова, побутові вироби. Ідеться про одну із стрижневих систем, за допомогою яких відбуваються міжособиста і міжгрупова комунікація, а також залучення особистості до соціального і культурного досвіду. Так, мода в одязі трансформується в тих чи інших вікових чи соціальних групах. І чим нищий її культурний рівень і соціальний статус, тим більше наслідування моді набуває гротескного характеру.

У молодіжній субкультурі дотримуватися моди – одна з головних ознак. Одягаючись відповідно до моди, підлітки вирішують декілька завдань:

- відрізняються від дорослих, які не так скрупульозно наслідують моду;
- проявляють свою приналежність до ровесників, їхньої субкультури, прагнучи створити свою «схожість з ними»;
- виділяються серед ровесників, адже мода дає вибір як для індивіда, так і для групи.

Ще однією рисою, що відрізняє підлітків і юнаків, є захоплення музикою, тобто існує мода на музику. Статистика показує, що кожний день слухають музику приблизно 70% підлітків. Вона допомагає молоді пережити, сформувати свої емоції, відчуття яких неможливо передати словами.

Тип музики і вибір конкретних груп має свої соціально вікові особливості. Серед прихильників «важкого металу» переважають 14–17 річні школярі, молоді робітники. «Бітломани» значно старші. Захоплення одним чи іншим музичним стилем диктує дотримання певних ритуалів, підтримку відповідного іміджу одяжі, поведінку, погляди на життя. Наприклад, у «металіста» не тільки специфічний вигляд і сленг, а й суб'єктивний світ – конкретний, приземлений, без сумнівів. Для міжособистих контактів характерні відкритість, простота, використання кличок. Ще однією суттєвою ознакою є сленг. Сленг – своєрідний діалект, що

відрізняє носіїв певної субкультури. Він об'єднує елементи словникового спілкування, не замінюючи їх, а розміщуючи поряд. Сленг постійно поповнюється, не є постійним, наприклад: «балдіти», «лащитись», «капуста», «зелень». Він найбільше дає можливість відчутти людину належною до віково-соціальної, професійної групи.

У кожній субкультурі зароджується і побутує свій фольклор – комплекс мовних, музичних, ігрових видів творчості. Це різноманітні історії, специфічні за змістом, віршовані твори, анекдоти, дразнилки, страшилки.

Субкультура виконує певні функції стосовно суспільства і людини, вона є способом диференціації розвитку національних культур, їхнього переходу до тих чи інших об'єднань. Просоціальні й асоціальні субкультури сприяють стабілізації суспільства і особистості, а антисоціальні та деяка асоціальні – їх дезорганізації.

Даний чинник є одним із рівнів автономії особистості. Мікрофактори соціалізації, конкретні поселення різних типів, частково ЗМІ територіально локалізуються в певних регіонах. Регіон – частина країни, яка становить цілісну соціально-економічну систему, що має спільне економічне життя, історичне минуле, культуру і соціальну своєрідність. Кожна країна є об'єктивною і суб'єктивною сукупністю регіонів [5, с. 95–98].

Вплив *регіональних умов* на соціалізацію має різноманітний характер. Так, географічне розміщення регіонів, зумовлене тісним взаємозв'язком або відокремленістю, впливає на формування культурної і соціально-політичної ізоляції мешканців аж до сепаративних тенденцій (Северодонецьк, Крим) і послаблення почуття належності до країни в цілому.

Природно-кліматичні особливості регіону визначають рівні урбанізації, економіки, кількість і стабільність населення, що опосередковано впливає на багато аспектів соціалізації мешканців. Так, склад населення, зумовлений особливостями, характерними для конкретного регіону,

суттєво позначається на цінності орієнтирів і стилі життя осіб, на міжособисті взаємини у цілому, міжвікові, міжстатеві і міжетнічні – зокрема.

Регіональні взаємини проявляються також у звичаях і прикметах, традиціях, народних святах, забавах, фольклорі, архітектурі, інтер'єрі помешкань. Це все певною мірою впливає на соціалізацію людини у відповідному регіоні.

У межах регіону соціалізація його мешканців відбувається у взаємодії із розглянутими мікро- і мезофакторами.

Для процесу взаємодії людини і природного середовища характерні такі ознаки:

- середовище оточує людину з усіх боків;
- середовище багатоаспектне: географічні, фізичні, культурні, хімічні особливості;
- середовище сприймається у тісному взаємозв'язку з життєдіяльністю.

Контрольні запитання

1. У чому полягає відмінність у соціалізації в селі, селищі, місті?
2. Яка соціальна роль засобів масової інформації у процесі соціалізації?
3. Які функції засобів масової інформації у процесі соціалізації?
4. Яка соціальна роль субкультури у процесі соціалізації?
5. Які ознаки субкультури?
6. Як впливають засоби масової комунікації на процес соціалізації?

Література

1. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : [монографія /за заг. ред. Н. Гаврик]. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 97–156.
2. Карпенко О. Професійне становлення соціального працівника : навч.-метод. посіб. / О. Карпенко. – К. : ДЦССМ, 2004. – С. 21–64.
3. Красновський В. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії / В. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
4. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы /Н. Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
5. Мудрик А. Введение в социальную педагогику : учеб. пособ. /А. Мудрик. – М. : Ин. практ. психологии, 1997. – С. 95–124.
6. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 96–152.

Тема 9. МАКРО- ТА МЕГА ФАКТОРИ ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

План

1. *Країна в аспекті макрофактора соціалізації особистості.*
2. *Етнічно-культурні особливості як засіб макрофакторів.*
3. *Суспільство в контексті макрофакторів.*
4. *Держава як чинник соціалізації.*
5. *Космос як чинник процесу соціалізації.*
6. *Вплив планети і світу на соціалізацію.*

Ключові поняття та терміни

• <i>країна</i>	• <i>держава</i>
• <i>макрофактор</i>	• <i>космос</i>
• <i>мегафактор</i>	• <i>планета</i>
• <i>суспільство</i>	• <i>світ</i>

Країна, держава, суспільство у процесі соціалізації мають певний вплив і особливості. *Країна* – це територія, яку вирізняють за географічним розташуванням, природними умовами, певними кордонами, яка володіє державною незалежністю, хоч може і знаходитися під владою інших країн.

Природо-кліматичні умови країни мають опосередкований і безпосередній вплив на мешканців, їх життєдіяльність. Наприклад, значно теплий клімат паралізує енергію, холодний – відволікає її на підтримку існування. Клімат впливає на народжуваність, густоту населення (Куба й Ісландія мають однакову площу, але клімат і географічне положення різні; у Кубі частота населення у 20 раз більша, ніж у Ісландії, хоча рівень життя вищий у Ісландії).

Від географічного розташування країни залежить відсутність або наявність існування виходу до морів і океанів, що позитивно впливає на зв'язок з іншими частинами світу. Розташування і кордони з державами впливають на економіку, культуру, політику. Усі ці фактори визначають відповідний побут країни [6, с. 55–68].

Природно-географічні умови – це тільки певна «окантовка» процесу соціалізації в країні. Вони не відіграють самостійної ролі, але разом з іншими чинниками формують певні особливості соціалізації.

У загальному країна – суттєвий макрофактор соціалізації, яка впливає на особистість через культуру, що формувалась упродовж століть під впливом природно-географічних умов.

Проблема вивчення соціалізації дітей, підлітків, молоді в різних етнокультурних умовах не є новою. Цікавим з цієї точки зору є дослідження з етнопедagogіки, яка сприяє вихованню дітей на традиціях, звичаях, дитячих іграх, забавах. Водночас етнопедagogіка не аналізує диференціації певної норми або звичаю залежно від соціально-професійної належності сім'ї, статі дитини, що не сприяє розумінню особливостей соціалізації молоді. Тому вивчення особливостей, які притаманні певному етносу, ефективно тільки на межі різних наук. Так, етнографи порівнюють спосіб життя, форми сім'ї, особливості виховання серед різних націй. Історики і мистецтвознавці аналізують форми культури, вироби народної творчості, соціологи – типові для даного етносу види діяльності, цінності, орієнтації.

Насамперед, щоб охарактеризувати вплив етнокультур на соціалізацію, визначимо, що таке етнос. *Етнос, нація* – історично сформована в певній країні стійка сукупність людей, якій притаманні загальний менталітет, національна самосвідомість, стабільні особливості культури, а також усвідомлення власної неповторності, єдності й відмінності стосовно інших подібних утворень. Етнічна чи національна належність людини визначається, з одного боку, мовою, яку вона вважає рідною. З іншого – вона усвідомлюється самою людиною з тієї причини, що її сім'я належить до певної нації. Етнос – явище історико-соціальне. Наприклад, українець – той, хто ідентифікує себе з українською історією і культурою, тобто з країною, у якій усі форми соціального життя орієнтовані саме на цю культуру і на загальні для даної нації історію та систему цінностей.

Кожному етносу притаманні специфічні риси, які сформовані впродовж століть під впливом природо-кліматичних, історичних, економічних, соціальних, релігійних та інших обставин. Проте слід враховувати, що під національними особливостями розглядають систему властивостей не окремої людини, а багаточисленної групи нації. Відмінності полягають у тому, як реально здійснюється соціалізація в певному етносі, пов'язана з особливостями, які притаманні двом групам:

- 1) вітальні – життєві та біолого-фізичні.
- 2) ментальні – фундаментальні духовні якості.

Перша група характеризує способи фізичного розвитку людей різного віку, вигодовування дітей та інше. Так, зв'язок фізичного розвитку з їдою добре простежується на прикладі Японії. Існування в раціоні харчування японців великої частини продукції моря сприяє збільшенню тривалості життя. Різке ж зменшення необхідності у фізичній діяльності із-за механізації праці у фізичному розвитку перейняв на себе спорт. Відповідно, у тих країнах, де спорт є невід'ємною частиною життя, спостерігається кращий фізичний розвиток людей.

Відсутність усіх умов в Україні спричиняє дитячу смертність і захворюваність. Так, до середини 90-х років тільки 8,5% школярів 1–11 класів мають правильну будову тіла, у - 35% – хронічні захворювання.

Вплив національно-культурних умов на соціалізацію людей найбільш суттєво визначається менталітетом етносу.

Менталітет – глибинна духовна основа, притаманна етносу як великій групі людей, що сформувалася у певних природо-кліматичних і історичних культурних умовах. Він визначає властиві для його представників способи бачити і сприймати оточуючий світ на різних рівнях. Проявляється у притаманних представникам нації способах дії в оточуючому світі.

Перш за все, людина сприймає, засвоює і відтворює менталітет етносу за допомогою мови. Мова народу відображає його історію,

життєдіяльність, сприйняття світ світогляду, культуру, впливає на спосіб мислення людини, її цінності.

Ще однією умовою підсвідомого засвоєння менталітету етносу є наявність концепцій особистості і її виховання. Теорії особистості наявні в кожній нації. Ідеться про сукупність певних уявлень, які дають відповідь та запитання: яка природа і можливості твої, хто ти є, і ким повинен бути? Як наслідком концепції особистості – наявні в ментальності нації концепції виховання. Саме вони визначають те, що дорослі прагнуть сформувати в дітей, підлітків, молоді, як вони це роблять. Маємо на увазі ціннісну орієнтацію дорослих у сфері соціальної поведінки стосовно майбутнього покоління.

Таким чином, під впливом рідної мови і при реалізації виховних концепцій у людини формується національна самосвідомість, основа якої закладається ще в дитинстві на підсвідомому рівні.

Ще у дитинстві починається, у юності продовжується усвідомлення себе як частини нації. Це відбувається шляхом національної ідентифікації (усвідомлення своєї належності до певної етнічної групи) і формування уявлення про характерні риси своєї національної спільності.

Формування етнічних установок пов'язане зі стилем соціалізації, що характерне для певної нації, відповідних регіонів, у котрих живуть конкретні сім'ї. Означені установки також залежать від рівня освіченості людини. Усвідомлення подібності впливає більш розвинутої здатності до узагальнення і концептуалізації, ніж усвідомлення відмінностей між націями. Міжетнічні установки є досить стійкими, вони перетворюються у стереотипи та все ж таки можуть змінюватися у процесі історичного розвитку. Наприклад, на початку XIX ст. німців уважали не практичними, схильними до філософії, музики, але малоздатними до техніки і підприємництва. Промислова революція у Німеччині та її об'єднання звели цей стереотип до анахронізму.

Менталітет нації, засвоєний людиною шляхом національності ідентифікації через рідну мову, під впливом концепцій особистості і виховання, соціальної практики, близького оточення, проявляється в усіх аспектах соціалізації. Означене прослідковується у наступному:

1) вплив менталітету нації на сімейну соціалізацію (наприклад, у Грузії батьківська сім'я, більша ніж в Україні чи Прибалтиці) є взірцем для молоді, особливо стосовно виховання дітей. Існують відмінності у шлюбних установах. Для 80% грузинів згода батьків на створення сім'ї є обов'язковою, а розлучення за наявності дітей неможливий. У країнах Азії національні традиції заохочують до створення багатодітних сімей, а жінок, що не народжують дітей, осуджують;

2) у процесі статевої соціалізації вплив менталітету етносу відбувається через характерний еталон «мужності», «жіночості», що проявляється у певних рисах характеру, особливостях поведінки, емоційних реакціях, установах. Ці еталони відносні, їх зміст не збігається у культурах різних народів (наприклад, арабів і євреїв). Вплив менталітету нації помітний і в міжособистих стосунках. Так, пунктуальність у Німеччині і Голландії позначилась на Іспанії і ще менше для Латинській Америці;

3) етнічні норми визначають стиль спілкування молодших із старшими, специфіку сприйняття ними один одного. Так, у європейських культурах підлітки досить емансиповані від дорослих, можуть у різних видах проявляти своє ставлення до них, навіть через грубість і неповагу, а в Азії і на Кавказі це недопустимо. Там сильними є традиції поваги до старших [11, с. 57–68].

Отже, менталітет нації визначає: ставлення її представників до праці і специфічних традицій, що пов'язано з трудовою діяльністю; уявлення про побут і домашній затишок, ідеали прекрасного і потворного; основи сімейного щастя і стосунки між членами сім'ї; норми статевої поведінки, розуміння доброти, такту, стриманості.

Загалом менталітет характеризує оригінальність культурного чи інтелектуального етносу. Як писав французький етнолог Клод Леви-Строс: «Оригінальність кожної з культур полягає перш за все в її власному способі вирішення проблем, перспективному розташуванні цінностей, які є загальні для усіх людей».

Суспільство – термін політико-соціологічний. Він характеризує сукупність сформованих у країні соціальних взаємин між людьми, структуру яких становить сім'я, суспільне середовище, вікові групи, а також і держава.

Суспільство – це цілісний організм із власною економічною, статево віковою і соціальною структурами, ідеологією і культурою, якому притаманні визначені способи соціальної регуляції життєдіяльності людей.

У кожному суспільстві сформовані специфічні умови соціалізації людини на кожному віковому етапі. Вони залежать від особливостей статевої, вікової і соціальної структур суспільства, від рівня його економічного й культурного розвитку, соціально-психологічного клімату.

Спеціально характеризувати суспільство як чинник соціалізації важливо тому, що в Україні до недавнього часу фактично й ідеологічно, а на рівні побутової свідомості – і дотепер суспільство ототожнюється із державою. Адже монополізована державна економіка поволі перетворюється у багатоструктурну з приватною ознакою, що може стати базою громадського суспільства. Настав важливий період усвідомлення його переваги над державою, переваги особистості над державою. Досить нелегко навіть на рівні ідеології, не говорячи вже навіть про соціальну практику, пріоритетними визнаються загальнолюдські цінності. Усі означені кардинальні перетворення суспільства не загострили старі і перетворили нові проблеми соціалізації.

Статева структура суспільства як фактор соціалізації має значення не кількісними, а якісними показниками.

Кількісно статева структура характеризується співвідношенням чоловіків і жінок. В усьому світі воно приблизно таке чоловіків на 1% менше ніж жінок. Але в окремих країнах співвідношення різне. Так, в Австралії значний дефіцит жінок, в Україні – чоловіків.

Якісно статева структура суспільства характеризується показником рівня освіти жінок і чоловіків. Сюди ж відносять співвідношення працюючих жінок і мужчин, кваліфікованої праці, низький або високий рівень соціально-економічного статусу.

У повсякденному житті, як показують соціологічні дослідження, українські чоловіки і жінки практично з однаковою інтенсивністю дивляться телевізор, слухають радіо, ходять за продуктами в магазин, працюють у садах і городах, читають газети і книжки. Водночас жінки багато часу витрачають на приготування їжі, прання, прибирання, присвячують його вихованню дітей. З урахуванням інших показників можна зробити такий висновок, що в українському суспільстві відбувається розмежування чоловічих і жіночих ролей. Жінки орієнтовні на дім, сім'ю, дітей, чоловіка – на заробіток, друзів.

Якісні характеристики статевої структури суспільства впливають на соціалізацію людини, перш за все, визначають формування стереотипів статево-рольової поведінки, уявлення про статусний стан тої чи іншої статі. Особливості статевої структури і їх сприйняття людиною позначаються на різних аспектах її самовизначення, виборі сфер і способів самореалізації та самоствердження.

Вікова стратифікація характерна для будь-якого віку і культури.

У всіх культурах поняття «молодший», «старший», «дитина», «юнак», «стара людина» засвідчують не тільки вік людини, а і її місце у статусній структурі суспільства. Вікова стратифікація має певні історичні особливості з погляду статусу того чи іншого віку. Діти, підлітки, молодь, дорослі, старші формують суспільство ровесників, які мають автономне значення в процесах

їх соціалізації. Зупинимося на проблемі стосунків між поколіннями в суспільстві.

Залежно від темпів суспільного розвитку виділяють три типи таких зв'язків:

- у суспільстві постфігуративного типу люди, які є старшими за віком і є взірцем поведінки – для молоді, а традиції прашурів зберігаються і передаються від покоління до покоління (характерно для доінструальних суспільств);
- у суспільстві кофігуративного типу взірцем для людей є поведінка їх сучасників;
- у суспільствах профігуративного типу не тільки молоді вчаться від старших, але і старші вчаться від молодих. Цей тип характерний для сучасних розвинених країн [6, с. 86].

Необхідно зауважити, що в одному суспільстві наявні різні стосунки між поколіннями, а значення кожного типу в процесі соціалізації людини різне залежно від рівня і характеру розвитку суспільства.

Так, у час нестабільного розвитку суспільства стосунки між поколіннями ускладнені тим, що старші переживають кризу соціальної ідентичності, а молодші, соціалізуються у шкідливих умовах, стають більш пристосовані до них. В Україні саме економічна активність молоді, її цілеспрямованість та ефективність реалізації будуть визначати рівень економічного розвитку суспільства.

У суспільстві створюються умови для соціалізації людини залежно від її соціальної структури.

Соціальна структура суспільства – більш-менш стійке співвідношення соціальних прошарків і груп, яким характерні специфічні інтереси й мотивації економічної та соціальної поведінки.

У зв'язку з цим цікавість викликають процеси, які відбуваються в Україні, особливо стрімкий соціальний і майновий поділ,

диференціація, у результаті чого можна виділити ряд прошарків. Відмінність між ними полягає у статусі та зацікавленнях.

Соціальна диференціація, яка відбувається у нашому суспільстві, має вагоме значення для соціалізації людини, оскільки прошарки й окремі соціально-професійні групи виробляють специфічний стиль життя. Ідеться про визначений певний тип життєдіяльності людини, який фіксує відтворювальні риси, манери, звички, смаки, нахили, традиції, звичаї. Про стиль життя свідчать зовнішні форми буття: організація робочого і вільного часу, заняття поза трудовою сферою, влаштування побуту, манери поведінки.

Стиль життя кожного соціального прошарку специфічно впливає на соціалізацію дітей, підлітків, молоді, дорослих і старших, що належать до нього. Водночас цінності і стиль життя тих чи інших (у тому числі і кримінальних) прошарків стають для людей, які не належать до них, певним еталонам.

Так, для соціальної диференціації сучасного українського суспільства важливими є дві тенденції: з одного боку, формування середнього класу, якому характерні цінності праці як сфери самореалізації, ставлення до власності як цінності. Але небагаточисленність цього класу не дає можливості визначати моральний клімат суспільства, хоча саме цей клас стабілізує суспільне життя. З іншого боку, для соціальної структури українського суспільства, характерна наявність у більшості прошарків такого типу особистості як люмпен. Система цінностей у якого полягає у відчуженні від праці і від власності, причини перетворення комплексу неповноцінності у джерело самоповаги [12, с. 114–138].

Характерно, що чим більше диференційоване суспільство, тим більше диференційовані умови соціалізації на різних вікових етапах для різних соціальних і професійних груп населення.

Рівень економічного розвитку суспільства також впливає на соціалізацію людини, оскільки визначає її рівень життя.

Рівень життя – поняття, яке характеризує рівень задоволення матеріальними і культурними потребами людей, що визначаються кількістю і якістю спожитих людиною благ і послуг, починаючи з їжі й аж до «високих потреб», пов'язаних із задоволенням духовних, етичних й інших запитів. Тому чим більш економічно розвинуте суспільство, тим більше можливостей для розвитку людини у процесі соціалізації.

Відповідно до рівня економічного розвитку суспільства створюються й умови соціалізації людини в різному віці, визначаючи можливості і стимули реалізації себе в трудовій діяльності, матеріальну основу сімейного благополуччя. Економіка визначає рівень життя старших людей залежновід розміру соціальних виплат та створення умов для додаткової освіти. Також визначає атмосферу у якій відбувається соціалізація. Так, економічний розвиток Америки сприяє формуванню переконань у суспільстві таким чином, що люди живуть краще, ніж учора, а завтра життя стане краще. Для України, яка переживає період суспільно-політичної нестабільності, соціальної і економічної нестабільності характерно погіршення економічних показників, що призводить до нестабільності, яка викликає песимістичні настрої. Така соціально-психологічна атмосфера впливає на соціалізацію усіх груп населення і породжує апатію, невпевненість і відповідну соціальну поведінку – «агресію, вандалізм, алкоголізм та інше». Складність соціалізації обумовлюється політико-ідеологічними і соціально-політичними процесами, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, де на зміну ідеології тоталітаризму прийшов нестійкий плюралізм.

Тому зростання ролі значення суб'єктивності людини у процесі соціалізації пов'язане з тим, що зміна соціальної структури веде до зміни внутрішнього світу людини, її психології, ціннісних орієнтацій. У стабільному суспільстві детермінація соціальної поведінки йде від потреб і соціального статусу – до зацікавлень і цінностей, у нестабільному – відбувається переворот фактів детермінації: від цінностей – до

зацікавлень і потреб. Тому великого значення набувають самосвідомість особистості, самовизначення, знаходження власного «Я» у «перекрученому» світі.

Держава – політично-юридичне поняття, яке характеризує сукупність взаємозв'язаних інституцій і організацій (урядовий апарат, адміністративні і фінансові органи тощо). Це ланка політичної системи суспільства, яка володіє владними функціями. Чинником соціалізації вона виступає у трьох аспектах. З одного боку, для неї характерні політика, ідеологія, економічна і соціальна практика, які створюють відповідні умови життя громадян, їх розвитку і самореалізації. Діти і дорослі більшою чи меншою мірою успішно функціонують у цих умовах, засвоюють норми й цінності, які сповідує держава і які реалізуються у соціальній практиці.

З іншого боку, держава здійснює відносно напрямлену соціалізацію своїх громадян, які належать до відповідних статево-вікових, соціально-професійних, національно-культурних груп. Соціалізація відбувається при вирішенні групами завдань, що є необхідним для здійснення ними своїх функцій.

Так, у сфері соціально-економічної політики держава визначає мінімальну і максимальну вікову межу трудової діяльності громадян. Вона приймає закони, які передбачають використання трудових ресурсів у промисловості, обмежуючи й заохочуючи участь у різній професійній діяльності людей залежно від статі, стану здоров'я, рівня освіти.

У сфері національно-культурної політики держава створює правові, організаційні, матеріальні умови для участі на рівних умовах усього населення в усіх сферах життя або запроваджує певні обмеження чи пільги для окремих груп. Наприклад, ряд професій є доступними для тих, хто досконало володіє державною мовою.

З третього боку, держава здійснює більш-менш ефективну ціленаправлену соціалізацію своїх громадян, створюючи для цього інститути, що виконують функції виховання певних вікових і соціальних груп населення, а також умови, які

спонукають займатися соціалізацією організації, що не стосується безпосередніх функцій. Найбільш послідовно держава впливає на соціалізацію підростаючих поколінь через створення спеціальної системи вихованих організацій [11, с. 68].

Із середини ХІХ ст. виховання стає одною із головних функцій держави. Вона прагне, щоб виховання якнайповніше формувало людину, котра відповідає соціальному замовленню та визначається суспільним і державним ладом. До середини ХХ ст. у найрозвинутіших країнах неабияка увага зі сторони держави приділялася ціленапрямленій соціалізації не тільки підростаючих поколінь, а і молоді, дорослих і старших людей. Головним напрямом діяльності державних інституцій є професійна підготовка і перепідготовка молоді та дорослих, культурна і соціальна адаптація іммігрантів, соціальна допомога малозабезпеченим, престарілим, дезадаптованим, дезорганізованим сім'ям і групам населення.

З погляду соціальної педагогіки, характеристика макрофакторів соціалізації має певний зміст, який можна подати через функції даної галузі науки. Зокрема, теоретико-пізнавальна передбачає опис макрофакторів соціалізації для того, щоб охарактеризувати процес соціалізації повністю. Це по-перше. По-друге, опис макрофакторів створює передумови для виявлення залежності соціалізації людини від усієї сукупності умов, у яких вона перебуває. Для здійснення прикладної функції соціалізація суттєва, оскільки дозволяє враховувати той об'єктивний вплив, який здійснюється на людину. Організація соціального виховання створює передумови для визначення позитивних і негативних потенцій, пошуків шляхів їх зміни. Отже, відносно напрямлена соціалізація, яку здійснює держава, створює певні умови конкретним людям для вибору життєвого шляху, їх розвитку і самореалізації.

Космос і проблема його впливу на життя людей на планеті Земля привертали увагу ще в давні часи.

Зараз у нашій країні, як це не раз бувало у важкі часи, на зміну тотальному запереченню зв'язку людини і космосу прийшло масове захоплення «надприродним». Велика популярність екстрасенсів, ворожок,

ясновидців, поширення гороскопів і різноманітних передбачень не є випадковістю. За цим криється не тільки збільшення впливу масових засобів, а й не доказана ще наукою якась реальність.

Так, учені дійшли висновку, що епохи концентрацій історичних подій збігаються з епохами максимумів сонячної діяльності, а періоди відносного суспільного спокою – з епохами мінімальної активності сонячної діяльності. Тому вивчення явищ у суспільстві і зв'язок з явищами геофізичними та космічними дають можливість зрозуміти загальний закон, який керує масовими діями людей, обґрунтувати вивчення законів людського суспільства.

Повністю можливо, що у процесі пізнання незвіданого ми зможемо пояснити незрозумілі нам причини і закономірності соціальних процесів і явищ у світі, в окремих країнах, що допоможе змістовніше охарактеризувати космос як мегафактор соціалізації.

Планета – поняття астрономічне, яке характеризує небесне тіло за формою близьке до кулі, отримує світло і тепло від Сонця й обертається навколо нього по орбіті. На одній із великих планет – Земля – у процесі історичного розвитку утворилися різні форми соціального життя людей.

Світ – поняття соціолого-політичне, що означає сукупність людського співтовариства, яке існує на нашій планеті.

Планета і світ органічно взаємопов'язані і взаємозалежні. Світ виник і розвивається в природно-кліматичних умовах, що відрізняє планету Земля від інших планет.

У процесі свого розвитку світ здійснював вплив на стан планети, який став найбільш відчутним у ХХ столітті, зумовили глобальні планетно-світові процеси і проблеми. Глобальні питання визначають як проблеми, які виникають у результаті швидкого розвитку виробничих сил і досягнення таких масштабів суспільного виробництва, коли з'являється небезпека порушення балансу між суспільством і природою. Глобальні проблеми

мають загальнолюдський характер, планетарні масштаби прояву. Від їх вирішення залежить процес людської цивілізації.

Наймаштабніші з них – забруднення оточуючого середовища, бідність (1 млрд. 300 млн. мешканців Землі вважають «абсолютно бідними»), безробіття (120 млн), злочинність, відсутність соціальної справедливості.

Відмінності в культурах і нерівномірності екополітичного розвитку країни породжують глобальні конфлікти у світовому співтоваристві. Фундаментальним джерелом конфліктів між людьми у новому світі, який виник після холодної війни, стали культурні відмінності. Так, на прикордонній зоні між слов'яно-православною й ісламською цивілізаціями знаходиться карибський конфлікт, латиноамериканська ісламська конфронтація в Ірані.

В останні десятиріччя ХХ ст. у світовому співтоваристві з'явилися нові тенденції, які впливають на соціалізацію людей у наш час. Змінюється расова структура мешканців Землі. Збільшуються представники чорної і жовтої рас, зменшуються – представники білої раси.

Водночас спостерігається завешення «демографічного вибуху» у країнах, що розвиваються. Багато молодих мешканців не хочуть бути матерями багатодітних сімей.

Збільшення кількості міст навіть у бідних країнах веде до утворення «трущоб». За деякими прогнозами, відмінність між розвинутими країнами і тими, що розвиваються, має тенденцію до зростання [6, с. 55–86].

Отже, соціалізація людини сьогодні відбувається під впливом багатьох світових, планетних процесів – екологічних, демографічних, економічних, воєнно-політичних. Господарська діяльність, яка сприяє забрудненню оточуючого середовища, позначається на умовах життя усього населення Земної кулі. Нерівномірність розвитку суспільства, позначається на розподілі валового національного продукту тої або іншої країни, виробництві, соціальних інвестиціях, споживанні та накопиченні

матеріальних благ і безпосередньо впливають на умови соціалізації від людини упродовж свого життя.

Наслідком означених процесів і проблем є те, що в даний час доля кожної людини суттєво залежить від загального стану справ на нашій планеті.

Контрольні запитання

1. Як впливає країна на процес соціалізації особистості?
2. У чому полягає соціальна роль етносу процесі соціалізації особистості?
3. Що означають поняття «нація» та «менталітет»? Їх роль у соціалізації.
4. Який вплив мови на процес соціалізації особистості?
5. У чому соціальна роль суспільства у процесі соціалізації особистості?
6. Які типи зв'язків між поколіннями в суспільстві?
7. Яку роль відіграє держава у процесі соціалізації?
8. Чи впливає планета на процес соціалізації особистості? Як?
9. Чи впливає світ на процес соціалізації особистості? Як?

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 598 с.
2. Ентоні Д. Національна ідентичність / Д. Ентоні. – К. : Основи, 1995. – 223 с.
3. Коваль Л., Зверева І., Хлебик С. Соціальна педагогіка / Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 132–142.
4. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів, 2003. – 112 с.
5. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н.Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
6. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 3–31, 73–108.
7. Мацейків Т. Українські народні традиції виховання дітей і молоді / Т. Мацейків // Людина і світ. – 1995. – Вересень. – С. 26–36.
8. Москаленко В. Екологічна соціалізація особистості / В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 8. – С. 1–10.
9. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 184–210.
10. Мудрик А. Введение в социальную педагогическую : учеб. пособ. / А. Мудрик. – М. : Ин. практ. психологии, 1997. – С. 135–165.
11. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 42–96.
12. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] /Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 114–138, 160–170.

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Тема 10. Вплив несприятливих чинників на процес соціалізації особистості

Людина – жертва несприятливих умов процесу соціалізації особистості. Об'єктивні фактори перетворення людини в жертву несприятливих умов, які актуальні для цього процесу. Суб'єктивні передумови перетворення людини в жертву несприятливих умов, актуальні для цього процесу у зв'язку зі зміною його структури.

Асоціалізація та соціальна дезадаптація як психічний феномен. Феномен десоціалізації. Девіантна поведінка. Поведінкові характеристики підліткового віку, які спричиняють антигромадські та асоціальні вчинки. Ресоціалізація та соціальна реабілітація у контексті соціалізації.

Література

1. Гущина Т. Соціалізація та соціальна зрілість особистості / Т. Гущина // Вісник НТУУ. – 2002. – Вип. 2. – С. 95–99.
2. Коваль Л. Соціальна педагогіка / Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 132–142.
3. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів, 2003. – 112 с.
4. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – С. 340–412.
5. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
6. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 278–282.
7. Мудрик А. Введение в социальную педагогику : учеб. пособ. / А. Мудрик. – М. : Ин. практ. психологии, 1997. – 365 с.
8. Мустафаева Ф. Основы социальной педагогики : учеб. для студ. высш. пед. учебн. Заведений /Ф. Мустафаева. – М. : Академический проект, 2002. – С. 197–225.
9. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 224–308.
10. Пенішкевич Д. І. Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук – Чернівці : Рута, 2007. – С. 209–219.
11. Соціальна педагогіка : підручник / [за ред. А. Капської]. – Київ : Центр навч. л-ри, 2003. – 256 с.
12. Харченко С. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія / С. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 51–74.

Тема 11. Окремі моделі процесу соціалізації особистості

Статева диференціація як механізм соціалізації. Рольові функції особистості у процесі входження в суспільство. Сутність економічної соціалізації. Складові процесу економічної соціалізації.

Визначення поняття політичної соціалізації. Фактори та агенти політичної соціалізації. Форми політичної соціалізації.

Література

1. Гущина Т. Соціалізація та соціальна зрілість особистості / Т. Гущина // Вісник НТУУ. – 2002. – Вип. 2. – С. 95–99.
2. Коваль Л. Соціальна педагогіка / Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлеб'юк. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 132–142.
3. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів, 2003. – 112 с.
4. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. Лавриченко. – К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – С. 340–412.
5. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
6. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – С. 278–282.
7. Мудрик А. Введение в социальную педагогику : учеб. пособ. /А. Мудрик. – М. : Ин. практ. психологии, 1997. – 365 с.
8. Мустафаева Ф. Основы социальной педагогики : учеб. для студ. высш. пед. учебн. заведений / Ф. Мустафаева. – М. : Академический проект, 2002. – С. 197–225.
9. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 224–242.
10. Пенішкевич Д.І. Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук– Чернівці : Рута, 2007. – С. 209–219.
11. Соціальна педагогіка : підручник / [за ред. А. Капської]. – Київ : Центр навч. л-ри, 2003. – 256 с.
12. Харченко С. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія / С. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 51–74.

Розділ II

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Загальні зауваження та методичні вказівки

Семінарські заняття як форма навчання в сучасній вищій школі є одним із основних видів практичних занять. Головною *метою* семінарських занять є узагальнення, поглиблення і систематизація знань, здобутих студентами під час самостійної роботи з лекційним матеріалом і навчально-методичною літературою, а основними завданнями – розвиток творчого мислення, пізнавальна мотивація, професійне використання знань у навчальних умовах, їх повторення і закріплення, контроль, педагогічне спілкування. У процесі підготовки до семінарського заняття та під час його проведення у студентів формуються навички науково-дослідницької роботи, уміння готувати доповіді і виступати з ними перед аудиторією, здатність працювати одночасно з кількома літературними джерелами, аналізувати їх зміст і узагальнювати прочитаний матеріал.

Семінарське заняття передбачає готовність кожного студента до відповідей на всі запитання, призначені для обговорення та фронтальної бесіди-диспуту, а також вільне оперування основними поняттями, окресленими у плані семінарського заняття. Передбачені планом завдання для домашнього письмового опрацювання та реферати виконуються індивідуально (за власним бажанням чи пропозицією викладача їх виконують окремі студенти).

Підготовка до семінарського заняття включає ряд етапів:

1. Ознайомлення з основними поняттями семінару та питаннями плану.
2. Опрацювання відповідних розділів рекомендованої літератури, конспекту лекцій.
3. Складання тексту виступу:
  - план (короткий, логічно побудований перелік запитань, що розкривають зміст прочитаного матеріалу);
  - тези (коротко сформульовані основні думки, положення опрацьованого матеріалу, узагальнена коротка відповідь на питання плану, їх доцільно пронумерувати);
  - доповідь (розширений виклад змісту тез, що вивчаються, який включає вступ, глибоке висвітлення питання, невелике узагальнення або висновки).
4. Самоперевірка готовності до семінару шляхом відповіді на запитання та виконання завдань для самоконтролю, передбачених планом семінарського заняття. На цьому етапі важливо чітко сформулювати свою власну думку щодо кожного питання й аргументовано її обґрунтувати. Доцільно також занотувати запитання, що виникли під час самостійної роботи з підручниками і науковою літературою для отримання на них відповідей на семінарському занятті.

При підготовці до виконання завдання для письмового домашнього опрацювання варто пам'ятати, що конспект статті передбачає не тільки короткий, стислий і послідовний виклад основних положень прочитаного матеріалу, але й наявність власного бачення вирішення проблеми, зв'язок із сучасністю тощо.

Написання реферату на задану тему передбачає самостійне складання його плану та підбір і опрацювання відповідної літератури, список якої в кінці тексту є обов'язковим. Реферат має відповідати визначеній планом структурі; використані в тексті цитати – оформлені згідно з діючими вимогами^{*)} Його обсяг визначається потребою розкриття проблеми (не більше 20-и рукописних пронумерованих сторінок, розміщених на одній стороні аркуша білого паперу, при цьому першою сторінкою є титульний аркуш). До реферату можуть долучатися ілюстрації, таблиці.

---

^{*)} Посилання на джерело подається внизу сторінки (прізвище й ініціали автора, назва твору, місце, рік видання, сторінки; якщо цитата взята зі статті, то, крім прізвища й ініціалів автора та її назви, зазначаються всі дані про книгу, журнал чи газету, в яких вона вміщена) або в дужках після цитати вказується порядковий номер джерела зі списку використаної літератури і сторінка.

Під час семінарського заняття студенти повинні:

- уважно слухати виступи інших учасників семінару, намагатися співставити їх висловлювання зі своїми думками;
- брати активну участь в обговоренні питань, передбачених планом заняття, не боятися висловлювати свою власну думку, підкріплену переконливими аргументами;
- сміливо критикувати думки одногрупників, з якими не погоджуються (ця критика має бути конструктивною, тобто повинна передбачати конкретну альтернативну пропозицію).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1

СКЛАДОВІ КОМПОНЕНТИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1. Питання для обговорення

- 1.1. Соціальне середовище як джерело розвитку та формування особистості.
- 1.2. Об'єктивність і суб'єктивність процесу соціалізації.
- 1.3. Чинники, засоби і механізми процесу соціалізації.
- 1.4. Психологічний аспект процесу соціалізації.
- 1.5. Модель змісту процесу соціалізації.
- 1.6. Багатофункціональний характер адаптації людини.

2. Тематика рефератів і наукових повідомлень

- 2.1. Засвоєння дитиною соціальних ролей у процесі її розвитку.
- 2.2. Соціальна адаптація як основа соціалізації.

3. Питання для самоконтролю та роздумів

- 3.1. Що таке соціалізація? Які фактори впливають на соціалізацію дитини?
- 3.2. Яким є вплив середовища на розвиток дитини?
- 3.3. Як пов'язані процеси виховання та соціалізації людини?
- 3.4. Що таке соціальний статус? Яким він буває?
- 3.5. Що таке соціальна роль?
- 3.7. Розкрити зміст понять «соціальна адаптація», «соціалізація», «соціальне виховання», «соціальний розвиток».
- 3.8. У чому проявляється соціальна дезадаптація?
- 3.9. Які Ви знаєте різновиди жертв соціалізації? Дайте їм характеристику.
- 3.10. З якими небезпеками зустрічається людина на різних вікових етапах у процесі соціалізації?
- 3.11. Що таке соціальна реабілітація?
- 3.12. У чому сутність соціального виховання?
- 3.13. Які Ви знаєте принципи соціального виховання? Охарактеризуйте їх.

4. Практичне завдання

- 4.1. Скласти анотацію до 3–4 статей щодо проблеми системного характеру соціалізації особистості.
- 4.2. Заповнити таблицю – визначення поняття «соціалізація» за різними джерелами.

Автор, джерело	Визначення

- 4.3. Розглянути проблемне завдання № 1 (див. Додаток А).

- 4.4. Розкрити зміст механізмів соціалізації:

	Тип механізму соціалізації	Характеристика механізму соціалізації	Регулятивні властивості механізму

			соціалізації

Література

1. Андреева Г. Соціальна психологія / Г. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1988. – С. 331–348.
2. Асламов А. Психология личности / А. Асламов. – М. : Московский ун-ет., 1990. – 367 с.
3. Безпалько О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. Безпалько – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – С. 21–36.
4. Василькова Ю. Социальная педагогіка : курс лекцій : [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Ю. Василькова, Т. Василькова – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – С. 43–60.
5. Гущина Т. Соціалізація та соціальна зрілість особистості / Т. Гущина // Вісник НТУУ. – 2002. – Вип. 2. – С. 95–99.
6. Кон И. Ребенок и общество / И. Кон. – М. : Аспект Пресс, 1988. – С. 133–166.
7. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів : Норма, 2003. – С. 16–17.
8. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 3–44, 86–108.
9. Максименко С. Структура особистості / С. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 12. – С. 1–11.
10. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 155–210.
11. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 160–172.
12. Пахомова О. Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.
13. Пенішкевич Д.І. Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук– Чернівці : Рута, 2007. – С. 44–57.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2
СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПРОЦЕСУ
СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ
ДОСЛІДНИКІВ

1. Питання для обговорення

- 1.1. Зарубіжні погляди і концепції соціалізації людини в соціологічному аспекті.
- 1.2. Релігійні погляди на соціалізацію особистості в суспільстві з позиції католицької філософії.
- 1.3. Погляди українського філософа, богослова і педагога В. Зеньківського на явище соціалізації.
- 1.4. Погляди екзистенціалістів на соціалізацію особистості.
- 1.5. Концепція «нового гуманізму» у питаннях морального розвитку особистості.
- 1.6. Діалогічна концепція українських філософів.

2. Тематика рефератів і наукових повідомлень

- 2.1. Взаємозв'язок вікової періодизації та процесу соціалізації.
- 2.2. Глобальні проблеми сучасності і підліток.
- 2.3. Структура особистості.
- 2.4. Філософсько-педагогічна теорія класика прагматизму Дж. Д'юї.

3. Питання для самоконтролю та роздумів

- 3.1. Розкрити особливості процесу соціалізації з погляду стадійної концепції Ж. Піаже.
- 3.2. Перерахувати й охарактеризувати стадії розвитку особистості у психоаналізі З. Фрейда.
- 3.3. Охарактеризувати концепцію розвитку особистості Е. Еріксона.
- 3.4. Охарактеризувати основні закони розвитку дитини за Л. Виготським.
- 3.5. Розкрити сутність вікової періодизації Д. Ельконіна та Д. Фельдштейна.
- 3.6. Охарактеризувати концепцію критичних періодів.
- 3.7. У чому сутність теорії подій про вікові періоди особистості?

4. Тест перевірки

Соціалізація – це ...	Об'єктивність процесу соціалізації ...
Суб'єктивність процесу соціалізації ...	Назвати чинники процесу соціалізації
Мегафактори – це ...	Макрофактори – це ...
Мікрофактори – це ...	Мезофактори – це ...
Компоненти процесу соціалізації ...	Природно-культурні завдання ...
Соціально-культурні завдання ...	Соціально-психологічні завдання ...
Конформіст – це ...	Агенти соціалізації ...
Механізм процесу соціалізації складається з ...	Назвати механізми соціалізації ...
Традиційний механізм ...	Інституційний механізм ...
Стилізований механізм ...	Міжособистісний механізм ...
Рефлексний механізм ...	Механізм дисциплінованого впливу ...
Соціалізованість – це ...	Соціальний розвиток – це ...
Соціальне виховання – це ...	Принципи процесу соціалізації ...
Сфери соціалізації ...	Схема компонентів «Я»– структури
Стадії соціалізації ...	Первинна стадія ...
Стадія індивідуалізації ...	Стадія інтеграції ...
Трудова стадія ...	Післятрудова стадія ...
Спосіб соціалізації ...	Інститути соціалізації ...
Форми соціалізації ...	Направлена соціалізація ...
Стихійна соціалізація ...	Жертви соціалізації ...

5. Практичне завдання

- 5.1. Скласти таблицю концепцій соціалізації особистості в філософських та соціально-психологічних теоріях

Назва концепції	Представники	Середовище соціалізації особистості	Механізми соціалізації	Зміст та етапи соціалізації

- 5.2. Опрацювати основні законодавчі акти України щодо державної молодіжної політики та скласти конспект.

Література

1. Аза Л. Воспитание как философско-социологическая проблема / Л. Аза. – К., 1993. – 129 с.
2. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 375 с.

3. Асламов А. Психология личности / А. Асламов. – М. : Московск. ун-ет, 1990. – 367 с.
4. Волкова Н. Педагогіка : посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Н. Волкова. – К. : Академія. С. 38–127.
5. Красновський В. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії / В. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
6. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – С. 14–27.
7. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 55–82.
8. Максименко С. Структура особистості / С. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 12. – С. 1–11.
9. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 71–182, 211–255.
10. Мудрик А. Введение в социальную педагогику : учеб. пособ. / А. Мудрик. – М. : Ин. практ. психологии, 1997. – 365 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 160–170.
12. Пахомова О. Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.
13. Пенішкевич Д.І. Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук– Чернівці : Рута, 2007. – С. 36–51.
14. Середюк О. Змістовий аналіз виховання учнів як педагогічна проблема / О. Середюк // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 32–37.

Література

1. Красновський В. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії / В. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
2. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С.
3. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – 576 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3 ОСОБЛИВОСТІ ВІКОВИХ ЕТАПІВ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1. Питання для обговорення

- 1.1. Особливості процесу соціалізації дітей дошкільного віку.
- 1.2. Особливості процесу соціалізації дітей молодшого шкільного віку.
- 1.3. Здійснення процесу соціалізації у підлітків.
- 1.4. Здійснення процесу соціалізації в учнів старших класів.
- 1.5. Соціалізація студентської молоді.
- 1.6. Соціалізація у зрілому віці.
- 1.7. Соціалізація людей похилого віку

2. Тематика рефератів і наукових повідомлень

- 2.1. Взаємозв'язок вікової періодизації та процесу соціалізації
- 2.2. Глобальні проблеми сучасності і підліток.

3. Питання для самоконтролю та роздумів

- 3.1. Назвати й охарактеризувати соціальні фактори, які розрізняють у соціалізації особистості.
- 3.3. Охарактеризувати осіб, котрі стали жертвами соціалізації. Пояснити, які чинники зумовили їх.
- 3.4. Розкрити сутність компонентів процесу соціалізації.
- 3.5. Результат процесу соціалізації та його особливості.
- 3.6. Які є сфери соціалізації?

4. Практичні завдання

- 4.1. Опрацювати адаптативно-розвивальну модель М. Лукашевича, В. Циби. Заповнити розроблений опитувальник.
- 4.2. Розглянути проблемне завдання № 2 (див. Додаток А).
- 4.3. Індивідуальні та вікові особливості розвитку (психічного та фізичного) особистості.
- Скласти порівняльну таблицю розвитку психічних процесів різних вікових груп

Вікові періоди	Психічні процеси та явища						
	Провідний вид діяльності	Сприйняття	Увага	Пам'ять	Уява	Мислення	Мова та мовлення

Література

1. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 375 с.
2. Асламов А. Психология личности / А. Асламов. – М. : Московск. ун-ет, 1990. – 367 с.
3. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія [за заг. ред. Н Гаврик]. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 156–239.
4. Красновський В. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії /В. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
5. Лукашевич М. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-методич. посібн. / М. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
6. Москаленко В. Соціальна психологія /В.Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.] /Л. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 182–212.
8. Пахомова О. Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.
9. Циба В. Соціологія особистості: системний підхід / В. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 152 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4 ВПЛИВ МІКРОЧИННИКІВ НА ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1. Питання для обговорення

- 1.1. Аналіз сімей як фактора соціалізації людини на різних вікових етапах.

1.2. На прикладі конкретної сім'ї встановити шляхи її взаємодії з іншими мікрофакторами соціалізації.

1.3. Охарактеризувати власний мікросоціум. Сформулювати проблеми, що вимагають соціально-педагогічного вирішення, характерні для різних членів даного мікросоціуму.

1.4. Роль релігійних організацій у соціалізації людини.

2. Тематика рефератів і наукових повідомлень

2.1. Суспільно-політичні погляди стосовно значення сімейного виховання на різних етапах розвитку нашої держави.

2.2. Зарубіжний досвід роботи з сім'єю.

2.3. Класифікація неблагополучних сімей.

2.4. Благополучна сім'я з погляду соціального педагога.

2.5. Релігія – форма суспільної свідомості.

2.6. Діяльність церкви як інституту соціалізації.

3. Питання для самоконтролю та роздумів

3.1. Як впливає релігія на розвиток суспільства?

3.2. Розкрити поняття духовності з позиції раціонального та ірраціонального.

3.3. У чому полягають культурно-історичні особливості формування європейського стилю соціалізації молоді?

3.4. Охарактеризувати роль і місце сім'ї у процесі соціалізації особистості на різних вікових етапах життя.

3.5. Охарактеризувати роль і місце групи ровесників у процесі соціалізації особистості на різних вікових етапах життя.

3.6. Охарактеризувати роль і місце релігійних організацій у процесі соціалізації особистості на різних вікових етапах життя.

4. Практичні завдання

4.1. Розглянути проблемні завдання №№ 3–5, 13–14 (див. Додаток А).

4.2. Опрацювати питання “Виховання дітей у сім'ї як засіб соціалізації” за творами В. Сухомлинського.

4.3. Опрацювати питання “Виховання дітей у сім'ї як засіб соціалізації” за творами Я. Корчака.

4.4. Скласти схему системи батьківських впливів на формування соціальних якостей особистості дитини.

Література

1. Андреева Г. Семейная психология / Г. Андреева – СПб. : Речь, 2005. – С. 159–213.
2. Гущина Т. Ю. Соціалізація та соціальна зрілість особистості / Т. Ю. Гущина // Тезиси докладов Межд. конф. по педагогике ненасилия. – СПб, 2004. – С. 100–110.
3. Ковбас Б. Основи родинних взаємин / Родинна педагогіка : у 3 т. / Б. Ковбас, В. Костів. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – С. 42–87.
4. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – С.152–202.
5. Родинні взаємини і проблеми виховання дітей [за ред. В. Костіва]. – Івано-Франківськ: Плай, 1995.– 48 с.
6. Пенішкевич О. Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення навчального

курсу : навч. посіб. / О. Пенішкевич, Л. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – С.72–87, 314–323.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5 МЕЗОФАКТОРИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1. Питання для обговорення

- 1.1. Коротка характеристика історичного розвитку засобів масової комунікації.
- 1.2. Засоби масової інформації як мезофактор соціалізації. Тенденції впливу ЗМІ на життя і розвиток людини.
- 1.3. Основні ознаки субкультури. Вплив субкультури на процес засвоєння соціального досвіду.
- 1.4. Контркультурні організації та їх вплив на соціальне становлення підлітка.
- 1.5. Порівняльний аналіз сіл, селищ, міст з позицій можливостей соціалізації людини.
- 1.6. Зв'язок між мікро- і мезофакторами соціалізації.

2. Тематика рефератів і наукових повідомлень

- 2.1. Основні елементи та форми національних традицій виховання.
- 2.2. Основні історичні етапи розвитку взаємовідносин між державою та церквою.
- 2.3. Позитивні і негативні тенденції засобів масової інформації в Україні.
- 2.4. Роль субкультури у процесі соціалізації особистості.

3. Практичні завдання

- 3.1. Розглянути проблемні завдання №№ 6–10.
- 3.2. Охарактеризувати вплив ЗМІ на стихійну, відносно спрямовану та соціально контрольовану соціалізацію особистості.

Література

1. Волкова Н. П. Педагогіка / Н. П. Волкова. – К., 2001. – С. 89–226.
2. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К., 2005. – 624 с.
3. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – С.96–132.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.]. – Кн. 1 / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.
5. Розов В. І. Психологічна діагностика адаптивних здібностей до стресу / В. І. Розов // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №11. – С. 41–47.
6. Фіцула М. Педагогіка / М. Фіцула. – К., 2000. – С. 218-310, 446-528.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6

ВПЛИВ МАКРО- І МЕГА ФАКТОРІВ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ

1. Питання для обговорення

- 1.1. Риси, що характеризують країну як макрофактор соціалізації.
- 1.2. Суспільство як фактор соціалізації.
- 1.3. Проблеми соціалізації в сучасному українському суспільстві через зміну його структури.
- 1.4. Роль держави в соціалізації особистості.
- 1.5. Вплив космосу на соціалізацію людини.

2. Тематика рефератів і наукових повідомлень

- 2.1. Вплив звичаїв, обрядів, ритуалів на соціалізацію особистості.
- 2.2. Національна ідея і соціалізація людини.
- 2.3. Менталітет як чинник процесу соціалізації.
- 2.4. Рідна мова – чинник соціалізації.
- 2.5. Взаємодія суспільства і держави у процесі соціалізації підростаючого покоління в Україні.

3. Питання для самоконтролю та роздумів

- 3.1. Охарактеризувати країну в контексті процесу соціалізації.
- 3.2. У чому сутність етнічно культурних основ соціалізації особистості?
- 3.3. Як пов'язане суспільство з процесом соціалізації особистості?
- 3.4. Охарактеризувати державу як чинник соціалізації.
- 3.5. Розкрити соціалізуюче значення космосу.
- 3.6. Яким чином впливає Планета на процес соціалізації особистості?
- 3.7. Яким чином впливає світ на процес соціалізації особистості?

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 598 с.
2. Ентоні Д. С. Національна ідентичність / Д. С. Ентоні. – К. : Основи, 1995. – 223 с.
3. Мацейків Т. Українські народні традиції виховання дітей і молоді / Т. Мацейків // Людина і світ. – 1995. – Вересень. – С. 26–36.
4. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К., 2005. – 624 с.
5. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 42–96.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.]. – Кн. 1 / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.
7. Фіцула М. Педагогіка / М. Фіцула. – К., 2000. – С. 128–190.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7

ВПЛИВ НЕСПРИЯТЛИВИХ ЧИННИКІВ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ

1. Питання для обговорення

- 1.1. Людина – жертва несприятливих умов процесу соціалізації особистості.
- 1.2. Об'єктивні фактори перетворення людини в жертву несприятливих умов соціалізації.
- 1.3. Суб'єктивні передумови перетворення людини в жертву несприятливих умов соціалізації через зміну її структури.
- 1.4. Асоціалізація та соціальна дезадаптація як психічний феномен.
- 1.5. Феномен десоціалізації.
- 1.6. Девіантна поведінка як прояв дезадаптації.
- 1.7. Поведінкові характеристики підліткового віку, які спричиняють антигромадські та асоціальні вчинки.
- 1.8. Ресоціалізація та соціальна реабілітація у контексті соціалізації.

2. Тематика рефератів і наукових повідомлень

- 2.1. Делінквентна поведінка як прояв негативної соціалізації.
- 2.2. Вплив сучасних кримінальних структур на соціалізацію молоді.
- 2.3. Соціалізація дітей-сиріт.

3. Питання для самоконтролю

- 3.1. У чому проявляється соціальна дезадаптація?
- 3.2. Які Ви знаєте різновиди жертв соціалізації? Дати характеристику.
- 3.3. З якими небезпеками зустрічається людина на різних вікових етапах у процесі соціалізації?
- 3.4. Що таке соціальна реабілітація?

4. Питання для обговорення

- 4.1. Що означає бути сучасним?
- 4.2. На якому рівні у країні культура дозвілля? Який її вплив на процес соціалізації?
- 4.3. У чому проявляється вплив несприятливих умов на соціалізацію особистості?
- 4.4. Які ви знаєте типи реальних і потенційних жертв несприятливих умов соціалізації?
- 4.5. Яка мотивація девіантної поведінки?
- 4.6. Чи існує вплив кризи духовності на поведінку, що відхиляється? Якщо так, то чому?

5. Практичні завдання

- 5.1. Розглянути проблемне завдання № 15 (див. Додаток А).
- 5.2. Опрацювати питання «Кримінальна залежність».

1. Гущина Т. Ю. Соціалізація та соціальна зрілість особистості / Т. Ю. Гущина // Тезиси докладов Межд. конф. по педагогике ненасилия. – СПб, 2004. – С. 100–110.
2. Коваль Л. Соціальна педагогіка / Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 39–62.
3. Капська А. Й Соціальна педагогіка : навч. посіб. / А. Й. Капська. – К., 2011. – 488с.
4. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів: Норма, 2003. – 112 с.
5. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – С. 340–412.
6. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К., 2005. – 624с.
7. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 278–282.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.]. – Кн. 1 / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – С. 224–308.
9. Пенішкевич О. Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення навчального курсу : навч. посіб. / О. Пенішкевич, Л. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 209–219.
10. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : [монографія] / С. Я. Харченко. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 51–74.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ № 8–9

МОДЕЛЬ ПРОГРАМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Заняття проходить у формі творчого завдання. На основі лекційного матеріалу семінарських занять, а також аналізу змісту програм соціалізації дітей молодшого шкільного віку, соціалізації учнів старших класів кожен студент розробляє:

- власну програму соціалізації учнів (молодшого шкільного, підліткового або старшого шкільного віку);
- модель процесу соціалізації особистості з міста (ураховуючи сфери, механізми, фактори);
- модель процесу соціалізації особистості з села (ураховуючи сфери, механізми, фактори);
- модель процесу соціалізації особистості за віковою періодизацією (ураховуючи сфери, механізми, фактори).
- соціалізацію дітей різних вікових груп у соціальних проектах.

Розділ III

ЗМІСТ ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

На самостійну роботу студентів як невід’ємну складову кредитно-рейтингової системи організації навчального процесу передбачено 60 години. Вони розподілені відповідно до рівня глибини вивчення тієї чи іншої теми (наявність або відсутність практичного заняття як способу конкретизації матеріалу, окресленого в лекції).

Для самостійної роботи студентам пропонується кілька завдань, що мають підсумовувати знання, отримані при вивченні поточних тем курсу.

Теми, що виносяться для самостійної роботи, безпосередньо пов’язані з матеріалом, який вивчається на поточних заняттях. Виконання завдань вимагає від студента глибокого володіння матеріалом, отриманим під час поточних занять, розвиває вміння самостійно досліджувати проблему шляхом пошуку й аналізу спеціальної літератури з різних галузей знань, розвиває вміння викладати та відстоювати власну точку зору.

Усі завдання самостійної роботи виконуються письмово та захищаються у формі співбесіди. Самостійна робота вважається зарахованою, якщо студент виконає поставлені завдання, своєчасно подасть звітні матеріали та під час співбесіди з викладачем підтвердить уміння самостійного критичного аналізу власних професійних досягнень. Деякі із завдань можуть бути оприлюднені на семінарських заняттях (див. плани семінарських занять).

Наприкінці опанування курсу студенти готують тематичне *портфоліо*.

Портфоліо – це спосіб фіксації, накопичення та оцінки індивідуальних досягнень студентів у процесі вивчення дисциплін. Його сутність полягає в накопиченні, відборі, аналізі результатів навчально-пізнавальної діяльності, а також відповідних інформаційних матеріалів із зовнішніх джерел (основна й додаткова, міжнародна література, Інтернет, матеріали лекцій тощо).

У дисципліні використовується портфоліо як тека, де всистематизованому вигляді студент накопичує матеріали, що є результатом його самоосвітньої роботи з навчальної дисципліни, зокрема:

- дипломи, сертифікати, грамоти за участь в олімпіадах, наукових і науково-практичних конференціях, семінарах;
- конспекти додаткових джерел інформації;
- реферати, тези доповідей на семінарах, есе та інші творчі роботи;
- ксерокопії нормативних документів, законодавчих актів, які стосуються професійної діяльності;
- анкети, результати опитування, інтерв’ю з професіоналами-практиками (такий вид роботи має особливе значення для професійного становлення студента, формування в нього етичних цінностей і фахових орієнтацій).

Завданнями виконання портфоліо є: розвиток у студентів умінь працювати з різними інформаційними джерелами, відбирати й аналізувати їх; формування навичок планування власної навчально-пізнавальної й науково-

дослідницької діяльності; вироблення вмінь рефлексивної діяльності; розвиток здатності до ціннісно-сислового самовизначення, узагальнення історико-педагогічних знань.

№ з/п	Розділ, тема курсу	Орієнтовні завдання, які виносяться на самостійне вивчення	Бюджет часу (год)	
			денна	заочна
	2	3	4	5
1 2 3	Тема 1 Процес соціалізації як соціальне явище	Механізми соціалізації в сучасній Україні Соціальне виховання в сучасній Україні Соціально-демографічний портрет сучасної молоді	6	6
3 4 5	Тема 2 Розвиток соціалізації як науки	Концепції соціалізації (Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Г. Андреєвої, А. Петровського) Скласти таблицю взаємозв'язків курсу «Соціалізація особистості» з іншими предметами	4	6
6	Тема 3 Соціалізація як складова формування особистості	Таблиця функцій соціального і природного середовища у процесі соціалізації людини	8	6
7	Тема 4 Концепції критичних періодів і криз у розвитку особистості	Адаптивно-розвивальна модель М. Лукашевича, В. Циби Творча робота на тему: «Взаємозв'язок соціалізації,	6	6

		соціального виховання та розвитку особистості: теоретичний та прикладний аспект» (на основі аналізу реальної або вигаданої соціальної ситуації)		
9 10	Тема 5 Сучасні теоретичні підходи до соціалізуючого процесу	Основні компоненти структури особистості. Філософсько-педагогічна теорія класика прагматизму Дж. Д'юї	4	6
11 12	Тема 6 Особливості вікових етапів соціалізації	Адаптивні здібності до стресу Глобальні проблеми сучасності та підліток	6	8
13 14 15	Тема 7 Мікрофактори соціалізації	Творча робота на тему: «Моє бачення можливостей активізації сімейних ресурсів для покращення її соціалізуючого впливу на дитину» «Виховання дітей у сім'ї як засіб соціалізації» за творами В. Сухомлинського «Виховання дітей у сім'ї як засіб соціалізації» за творами Я. Корчака	6	8
16	Тема 8 Мезофактори процесу соціалізації	Творча робота на тему: «Молодіжна	6	10

17		субкультура: позитивний чи негативний вплив на соціалізацію особистості підлітка?»		
18		Поняття про самовиховання, саморозвиток особистості. Творча робота на тему: «Позитивний і негативний вплив Інтернету на розвиток особистості»		
19	Тема 9 Соціалізуючі макро- і мегафактори	Творча робота на тему: «Традиції та звичаї мого краю та їх роль у соціалізації підростаючого покоління» Творча робота на тему: «Специфіка виховання дитини в різних етнічних групах» (описати одну з етнічних груп, що населяють Галичину, за вибором)	6	8
21	Тема 10 Вплив несприятливих чинників на процес соціалізації особистості	Класифікація неблагополучних сімей Кримінальна залежність Асоціальна поведінка як прояв негативної соціалізації	6	10
22 23				
24	Тема 11 Окремі моделі процесу соціалізації особистості	Гендерна рівність як основа створення гармонійного суспільства	6	8

25		Таблиця функцій економічної і політичної соціалізації		
УСЬОГО			60	82

Тема 1. Розвиток соціалізації як науки

Орієнтовний план

1. Суб'єкт-об'єктний підхід до процесу соціалізації особистості (Е. Дюргейм).
2. Суб'єкт-суб'єктний підхід до процесу соціалізації особистості (Т. Парсонс).
3. Суб'єкт-суб'єктний підхід до процесу соціалізації особистості в розробках Г. Андреєвої
4. Концепція соціалізації А. Петровського.

Орієнтовна література

1. Василькова Ю. В. Соціальна педагогіка / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М. : Академия, 1999. – 440 с.
2. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – К., 2000. – 444 с.
3. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
4. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
5. Пенішкевич Д. І. Соціальна педагогіка : модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук – Чернівці : Рута, 2007. – 336 с.
6. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / [авт. сост. Л. В. Мардахаев]. – М. : Академия, 2002. – 368 с.

Тема 2. Процес соціалізації як соціально-педагогічне явище

Орієнтовний план

1. Структура процесу виховання.
2. Методи виховання в сучасній Україні.
3. Взаємозв'язок виховання і соціалізації особистості.

Орієнтовна література

1. Карпенчук С. Теорія та методика виховання / С. Карпенчук. – К., 1997. – 234 с.

2. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательский центр «Академия», 2006. – С. 42–96.
3. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
4. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : підручник : у [2 кн.]. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – 576 с.
5. Фіцула М. Педагогіка / М. Фіцула . – К. : Академія, 2000. – С. 128–190.

Орієнтовний план

1. Українське суспільство і молодь: пошук нової ідентичності.
2. Психолого-педагогічні проблеми в молодіжному середовищі.
3. Соціально-культурні проблеми молоді.
4. Соціально-економічні проблеми молоді.
5. Демографічні проблеми молоді.
6. Особливості розв'язання молодіжних проблем.

Орієнтовна література

1. Василькова Ю. В. Соціальна педагогіка / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М. : Академія, 1999. – 440 с.
2. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрис / Н. М. Лавриченко. – К., 2000. – 444 с.
3. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
4. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
5. Пенішкевич Д. І. Соціальна педагогіка : модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук – Чернівці : Рута, 2007. – 336 с.
6. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / [авт. сост. Л. В. Мардахаев]. – М. : Академія, 2002. – 368 с.

Тема 5. Світоглядно-філософські концепції соціалізації особистості

Орієнтовний план

1. Біологічно зумовлена підструктура.
2. Підструктура форм відображення.
3. Підструктура соціального досвіду.
4. Підструктура спрямованості.

Орієнтовна література

1. Василькова Ю. В. Соціальна педагогіка / Ю. В. Василькова,

- Т. А. Василькова. – М. : Академия, 1999. – 440 с.
2. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрис / Н. М. Лавриченко. – К., 2000. – 444 с.
  3. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
  4. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
  5. Максименко С. Структура особистості / С. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 2–11.

Орієнтовний план

1. Дж. Дюї як філософ і педагог.
2. Вклад Дж. Дюї у філософію освіти.

Орієнтовна література

1. Актуальні проблеми теорії та соціальної роботи на межі тисячоліть : монографія. – К. : УДЦССМ, 2001. – 344 с.
2. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 3. – С. 5–17.
3. Дж. Дюї. Демократія і освіти / Дж. Дюї. – Львів : Літопис, 2003, – 294 с.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 598 с.
5. Комаров М. Введення в соціологію / М. Комаров. – М. : Аспект Пресс, 1994. – С. 203–234.
6. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів : Норма, 2003. – С. 16–17.
7. Михальченко М. Філософія освіти і соціокультурна теорія / М. Михальченко. – Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 38–51.
8. Мудрик А. Социализация и «смутное время» / А. Мудрик. – М. : Аспект Пресс, 1991. – С. 34–56.
9. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М., 1994. – С. 390–427, 460–493.

Тема 6. Особливості вікових етапів соціалізації

Орієнтовний план

3. Життєві цінності підлітків.
4. Активність та безсилля підлітків.
5. Взаємини з батьками.

Орієнтовна література

1. Красовський В. Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії / В. Красовський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
2. Красовський В. Соціальна ситуація розвитку старшокласників / В. Красовський // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 6. – С. 3–9.

**Тема 10. Вплив несприятливих чинників на процес соціалізації
особистості**

Орієнтовний план

1. Сирітство як соціальне явище.
2. Соціальний захист дітей-сиріт як напрям соціальної політики.
3. Соціально-психологічні особливості дітей-сиріт.

Орієнтовна література

1. Василькова Ю. В. Соціальна педагогіка / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М. : Академія, 1999. – 440 с.
2. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрис / Н. М. Лавриченко. – К., 2000. – 444 с.
3. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
4. Мудрик А. В. Соціалізація людини : учеб. посіб. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
5. Пенішкевич Д.І. Соціальна педагогіка : модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – 336 с.
6. Словарь по социальной педагогике : учеб. посіб. для студ. высш. учеб. заведений / [авт. сост. Л. В. Мардахаев]. – М. : Академія, 2002. – 368 с.

Орієнтовний план

1. Поняття та класифікація асоціальних дій особистості.
2. Стан асоціальних проявів поведінки молоді в Україні.
3. Типи асоціальних проявів.

Орієнтовна література

1. Безпалько О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях / О. Безпалько. – К., 2003. – С. 93–119.
2. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів : Норма, 2003. – 112 с.
3. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрис / Н. М. Лавриченко. – К., 2000. – С. 340–412.
4. Москаленко В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005 – 624 с.
5. Мудрик А. В. Соціалізація людини : учеб. посіб. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 278–282.
6. Мустафаева Ф. Основы социальной педагогики : учеб. для студ. высш. педагог. учебн. завед. – М. : Академический проект, 2002. – С. 197–225.
7. Оржеховська В. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх /

- В. Оржеховська. – 1996. – 352 с.
8. Мудрик А. Введение в социальную педагогику : учеб. пособ / А. Мудрик. – М. : Ин-т. практ. психологии, 1997. – 365 с.
  9. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія / Л. Орбан-Лембрик : підручник : [у 2 кн.]. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 224–242.
  10. Пенішкевич Д.І. Соціальна педагогіка : модульна технологія вивчення курсу : навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 209–219.
  11. Харченко С. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія / С. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 51–74.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЕКТ (Індивідуальне навчально-дослідницьке завдання)

Індивідуальна навчально-дослідницька робота є видом позааудиторної індивідуальної діяльності студента, результати якої використовуються у процесі вивчення програмового матеріалу навчальної дисципліни. Завершується виконання ІНЗД прилюдним захистом навчального проекту.

Індивідуальне навчально-дослідницьке завдання (ІНДЗ) з курсу «Основи соціалізації особистості» – це вид навчально-дослідницької роботи бакалавра, яка містить результати дослідницького пошуку, відображає певний рівень його навчальної компетентності.

Мета ІНДЗ: самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизація, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань із навчального курсу, удосконалення навичок самостійної навчально-пізнавальної діяльності.

Зміст ІНДЗ: завершена теоретична або практична робота в межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь та навичок, отриманих під час лекційних, семінарських, практичних занять, та охоплює декілька тем або весь зміст навчального курсу.

Орієнтовна структура ІНДЗ – навчально-педагогічне дослідження у вигляді есе: вступ, основна частина, висновки, додатки (якщо вони є), список використаних джерел.

Обсяг есе – близько 10–12 сторінок друкованого тексту (обсяг залежить від теми есе, шляхів і способів представлення результатів дослідження).

Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим балом, який враховується при виставленні підсумкової оцінки з навчального курсу «Соціалізація особистості». Максимальна кількість балів – 5.

Виконати творчі, практичні завдання за названою нижче проблематикою.

Творчі завдання :

- 1.«Моє бачення можливостей активізації сімейних ресурсів для покращення її соціалізуючого впливу на дитину».
2. «Взаємозв'язок соціалізації, соціального виховання та розвитку особистості: теоретичний та прикладний аспект» (на основі аналізу реальної або вигаданої соціальної ситуації).
3. «Молодіжна субкультура: позитивний чи негативний вплив на соціалізацію особистості підлітка?».
4. «Позитивний і негативний вплив Інтернету на розвиток особистості».
«Традиції та звичаї мого краю та їх роль у соціалізації підростаючого покоління».
- 5.«Специфіка виховання дитини у різних етнічних групах» (описати одну з етнічних груп, що населяють Галичину, за вибором).

Практичні завдання:

6. Таблиця функцій соціального і природного середовища у процесі соціалізації людини.

7. Таблиця функцій економічної і політичної соціалізації.

8. Схематично зобразити взаємодію соціального працівника з іншими спеціалістами (схема + опис взаємодії).

9. Створити базу (банк) психолого-педагогічних методик, які може використовувати соціальний працівник у роботі з різними категоріями клієнтів.

10. Проранжувати за значущістю соціально-педагогічні механізми соціалізації для (дошкільнят, дітей молодшого шкільного віку, підлітків, старшокласників, студентської молоді, людей зрілого та похилого віку).

11. Охарактеризувати особисту соціалізацію від народження до свого вікового періоду (з аналізом агентів, механізмів, способів, інститутів соціалізації).

12. На прикладі конкретної сім'ї виявити шляхи її взаємодії з іншими мікрофакторами соціалізації.

13. Охарактеризувати позитивні і негативні можливості соціалізації у місті, де Ви проживаєте.

14. На прикладі одного–двох українських звичаїв чи обрядів показати прояв функцій обрядовості, їх розвиток у просторі.

15. Проаналізувати відомі вам етнічні стереотипи та їх вплив на соціалізацію особистості.

16. На прикладі міжетнічного конфлікту показати роль етносу в соціалізації людини.

17. Розробити власну програму соціалізації особистості певного вікового періоду.

18. Розробити модель процесу соціалізації особистості з міста (ураховуючи сфери, механізми, фактори).

19. Розробити модель процесу соціалізації особистості з села (ураховуючи сфери, механізми, фактори).

20. Розробити модель процесу соціалізації особистості за віковою періодизацією (ураховуючи сфери, механізми, фактори).

21. Створити соціальні проекти соціалізації людей різних вікових груп.

Розділ IV

ФОРМИ І ВАРІАНТИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Контроль за рівнем засвоєння матеріалу курсу «Основи соціалізації особистості» кожного з модулів включає такі форми:

а) поточний контроль (усна співбесіда, фіксовані виступи, експрес-опитування, тестові завдання, творчі роботи тощо);

б) проміжний контроль (колоквіуми, контрольні роботи, реферати);

в) підсумковий контроль (тестові завдання, метою яких є перевірка засвоєння базового рівня знань; підсумкова екзаменаційна робота як індикатор рівня оволодіння матеріалом курсу).

Своєрідною формою підсумкового контролю виступає і практичне заняття, на якому студенти демонструють уміння втілювати теоретичні знання, накопичені впродовж вивчення дисципліни, на практиці, вирішувати конкретні життєві ситуації, у які може потрапити дитина.

Протягом семестру за кожен із модулів нагромаджуються оцінки з предмета й бали, згідно з якими визначається рейтинг студента. Підсумковий контроль знань із курсу проводиться у формі екзамену.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ З КУРСУ «ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ»

В 1

1. Охарактеризувати співвідношення понять «соціалізація», «адаптація», «соціальне виховання», «соціальний розвиток».
2. Особливості процесу соціалізації дошкільнят.
3. Розкрити сутність концепції стадійності процесу соціалізації Ж. Піаже.
4. Охарактеризувати релігійні погляди на соціалізацію особистості в суспільстві з позиції католицької філософії.

В 2

1. Охарактеризувати принципи соціалізуючого процесу.
2. Особливості процесу соціалізації дітей молодшого шкільного віку.
3. Розкрити сутність психоаналітичної концепції розвитку особистості Е. Еріксона.
4. Охарактеризувати погляди українського філософа, богослова і педагога В. Зеньківського на явище соціалізації.

В 3

1. Охарактеризувати об'єкт-суб'єктні взаємини процесу соціалізації.
2. Охарактеризувати особливості процесу соціалізації у підлітків.
3. Основні закони розвитку дитини за Л. Виготським.
4. Охарактеризувати концепцію «нового гуманізму» у питаннях морального розвитку особистості.

В 4

1. Охарактеризувати соціалізованість як результат соціалізації.
2. Розкрити сутність процесу соціалізації старшокласників.
3. Охарактеризувати стадійність процесу соціалізації.
4. Розкрити сутність вікової періодизації Д. Ельконіна та Д. Фельтштейна.

В 5

1. Охарактеризувати засоби та механізми соціалізації.
2. Охарактеризувати основи психологічної адаптації.
3. Охарактеризувати суб'єктивні фактори перетворення людини в жертву несприятливих умов соціалізації суспільства через зміну його структури.
4. Охарактеризувати особисту соціалізацію від народження до даного вікового періоду (з аналізом агентів, механізмів, способів, інститутів соціалізації).

В 6

1. Охарактеризувати засоби та механізми соціалізації.
2. Охарактеризувати державу як чинник процесу соціалізації особистості.

3. Розкрити сутність процесу соціалізації підлітків.
4. Охарактеризувати сутність поглядів на вікову періодизацію у поглядах науковців.

В 7

1. Охарактеризувати співвідношення понять «соціалізація», «адаптація», «соціальне виховання», «соціальний розвиток».
2. Охарактеризувати глобальні проблеми сучасності та підлітка.
3. Охарактеризувати менталітет як чинник процесу соціалізації.
4. Розкрити суть поняття «делінквентна поведінка» як прояв негативної соціалізації.

В 8

1. Розкрити сутність концепції критичних періодів і криз у розвитку особистості.
2. Охарактеризувати суть поняття «субкультура», розкрити її значення у процесі соціалізації особистості.
3. Окреслити взаємодію суспільства й держави у процесі соціалізації підростаючого покоління в Україні.
4. Охарактеризувати Планету як чинник процесу соціалізації особистості.

В 9

1. Розкрити сутність виховання і стихійної соціалізації.
2. Розкрити значення суспільства як фактора соціалізації.
3. Проаналізувати взаємозв'язок біологічної, психологічної і соціальної адаптації.
4. Охарактеризувати особисту соціалізацію від народження дотепер через взаємодію мезо- і мікрофакторів.

В 10

1. Розкрити сутність процесу соціалізації старшокласників.
2. Охарактеризувати рідну мову як чинник процесу соціалізації особистості.
3. Виокремити риси, які характеризують країну як макрофактор соціалізації.
4. Охарактеризувати власний мікросоціум. Сформулювати проблеми, що вимагають соціально-педагогічного вирішення, характерні для різних членів цього мікросоціуму.

В 11

1. Охарактеризувати державу як чинник процесу соціалізації особистості.
2. Проаналізувати відомі етнічні стереотипи та їх вплив на соціалізацію особистості.
3. Здійснити порівняльний аналіз сіл, селищ, міст з позиції можливостей соціалізації людини.

4. Охарактеризувати вплив звичаїв, обрядів, ритуалів на соціалізацію особистості.

В12

1. Розкрити суть впливу групи ровесників на товариша.
2. Виокремити риси, які характеризують країну як макрофактор соціалізації.
3. Охарактеризувати менталітет як чинник процесу соціалізації.
4. Розкрити суть поняття «делінквентна поведінка» як прояв негативної соціалізації.

В13

1. Проаналізувати вплив сімейного виховання на соціалізацію людини на різних вікових етапах.
2. Охарактеризувати суть поняття «субкультура», розкрити її значення у процесі соціалізації особистості.
3. Окреслити взаємодію суспільства й держави у процесі соціалізації підростаючого покоління в Україні.
4. Охарактеризувати власний мікросоціум. Сформулювати проблеми, що вимагають соціально-педагогічного вирішення, характерні для різних членів цього мікросоціуму.

В14

1. На прикладі міжетнічного конфлікту показати роль етносу в соціалізації людини.
2. Проаналізувати діяльність церкви як інституту соціалізації.
3. Охарактеризувати зарубіжний досвід роботи з сім'єю.
4. Охарактеризувати позитивні й негативні можливості соціалізації в місті, де проживаєте.

В15

1. Охарактеризувати принципи соціалізуючого процесу.
2. Особливості процесу соціалізації дітей молодшого шкільного віку.
3. Охарактеризувати стадійність процесу соціалізації.
4. Розкрити сутність вікової періодизації Д. Ельконіна та Д. Фельтштейна.

В16

1. Охарактеризувати об'єкт-суб'єктні взаємини процесу соціалізації.
2. Охарактеризувати особливості процесу соціалізації у підлітків.
3. Основні закони розвитку дитини за Л. Виготським.
4. Охарактеризувати концепцію «нового гуманізму» у питаннях морального розвитку особистості.

В17

1. Проаналізувати вплив сімейного виховання на соціалізацію людини на

різних вікових етапах.

2. Охарактеризувати основи психологічної адаптації.
3. Охарактеризувати суб'єктивні фактори перетворення людини в жертву несприятливих умов соціалізації суспільства через зміну його структури.
4. Охарактеризувати особисту соціалізацію від народження до даного вікового періоду (з аналізом агентів, механізмів, способів, інститутів соціалізації).

В18

1. Розкрити сутність виховання і стихійної соціалізації.
2. Розкрити значення суспільства як фактора соціалізації.
3. Проаналізувати взаємозв'язок біологічної, психологічної і соціальної адаптації.
4. Охарактеризувати особисту соціалізацію від народження дотепер через взаємодію мезо-, мікрофакторів.

В19

1. Охарактеризувати державу як чинник процесу соціалізації особистості.
2. Проаналізувати відомі етнічні стереотипи та їх вплив на соціалізацію особистості.
3. Здійснити порівняльний аналіз сіл, селищ, міст з позиції можливостей соціалізації людини.
4. Охарактеризувати вплив звичаїв, обрядів, ритуалів на соціалізацію особистості.

В20

1. Розкрити сутність процесу соціалізації старшокласників.
2. Охарактеризуйте рідну мову як чинник процесу соціалізації особистості.
3. Виокремити риси, які характеризують країну як макрофактор соціалізації.
4. Охарактеризувати власний мікросоціум. Сформулювати проблеми, що вимагають соціального вирішення, характерні для різних членів цього мікросоціуму.

В21

1. Розкрити сутність концепції критичних періодів і криз у розвитку особистості.
2. Охарактеризувати суть поняття «субкультура», розкрити її значення у процесі соціалізації особистості.
3. Окреслити взаємодію суспільства й держави у процесі соціалізації підростаючого покоління в Україні.
4. Охарактеризувати Планету як чинник процесу соціалізації особистості.

В22

1. Охарактеризувати об'єкт-суб'єктні відносини процесу соціалізації.
2. Охарактеризувати державу як чинник процесу соціалізації особистості.
3. Розкрити сутність процесу соціалізації підлітків.
4. Охарактеризувати сутність поглядів на вікову періодизацію у поглядах науковців.

**ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ
ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ З МОДУЛЯ
«ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ»**

1. Соціалізація – це:
  - а) включення суб'єкта в групу;
  - б) адаптація дитини до соціуму;
  - в) двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища;
  - г) розумовий розвиток дитини.
2. Компоненти процесу соціалізації:
  - а) становлення свідомості особистості;
  - б) стихійна соціалізація людини;
  - в) розвиток особистості;
  - г) імітація, копіювання.
3. До механізмів соціалізації належать:
  - а) стилізований;
  - б) сім'я;
  - в) адаптація;
  - г) етичний.
4. Соціалізованість – це:
  - а) результат виховання;
  - б) результат адаптації;
  - в) адаптація до середовища;
  - г) результат соціалізації.
5. До сфер соціалізації відносять:
  - а) інтеграцію;
  - б) діяльність;
  - в) актуалізацію;
  - г) адаптацію.
6. До стадій соціалізації належать:
  - а) емоційна;
  - б) виховання;
  - в) пізнавальна;
  - г) післятрудова.
7. Існують такі форми соціалізації:
  - а) стихійна;
  - б) трудова;
  - в) інтеграції;
  - г) емоційна.
8. Автором теоретичної системи розвитку інтелекту був:
  - а) Л. Виготський;
  - б) З. Фрейд;
  - в) Ж. Піаже;
  - г) Д. Ельконін.
9. Розвиток – це:
  - а) включення нового об'єкта в уже існуючі схеми;
  - б) зміна виховних принципів;
  - в) взаємодія між об'єктом і суб'єктом;
  - г) якісні зміни соціальних характеристик молодого покоління в ході його становлення як суб'єкта суспільного життя.
10. Представником теорії психосексуальної сфери є:
  - а) Е. Еріксон;

- б) З. Фрейд;
  - в) Л. Виготський;
  - г) Д. Фельдштейн.
11. Віковий період раннього дитинства визначається:
- а) від народження до 1-го року;
  - б) від 3 до 4 років;
  - в) від 1 до 3 років;
  - г) від 10 до 14 років.
12. Старший шкільний вік визначається межами:
- а) від 10 до 17 років;
  - б) від 15 до 17 років;
  - в) від 12 до 15 років;
  - г) від 11 до 17 років.
13. Чинники, які сприяють встановлюється особистості:
- а) середовище;
  - б) кліматичні умови;
  - в) спадковість;
  - г) спадковість і соціум.
14. Самооцінка – це:
- а) сприйняття людиною оточуючих;
  - б) управління людиною власним психологічним станом;
  - в) діяльність людини розумно й осмислено в складних життєвих ситуаціях;
  - г) оцінка людиною особистих якостей, переваг і недоліків.
15. Адаптація – це:
- а) руйнування старих звичок;
  - б) результат виховання;
  - в) набуття нових якостей, навичок;
  - г) результат спілкування.
16. У процесі соціалізації особистість опановує функції:
- а) статево-рольову;
  - б) фізичну;
  - в) еволюційну;
  - г) емоційну.
17. Релігійні організації виконують функції:
- а) виховну;
  - б) діагностичну;
  - в) розвивальну;
  - г) прогностичну
18. До мікрочинників процесу соціалізації відносять:
- а) суспільство;
  - б) державу;
  - в) субкультуру;
  - г) сім'ю.
19. До мезочинників процесу соціалізації належать:
- а) країна;
  - б) види поселень;
  - в) суспільство;
  - г) світ.
20. Деадаптація – це:
- а) соціально-психологічна підтримка;
  - б) якісні зміни соціальних характеристик молодого покоління в ході його становлення як суб'єкта суспільного життя;

- в) пристосування до нових умов середовища;
г) зменшення самооцінки людини, зростання невдоволеності своїм становищем у соціальному оточенні.
21. У процесі соціалізації людина виступає як:
- а) індивід;
  - б) професіонал;
  - в) суб'єкт;
  - г) митець.
22. Макрочинники процесу соціалізації:
- а) сім'я і космос;
  - б) країна і суспільство;
  - в) тип поселення і група ровесників;
  - г) сусідство і група ровесників.
23. Мегачинники процесу соціалізації:
- а) планета і космос;
  - б) тип поселення і група ровесників;
  - в) країна і суспільство;
  - г) субкультура і сім'я.
24. Соціалізація – це явище:
- а) фізіологічне;
  - б) матеріалістичне;
  - в) історичне;
  - г) мистецьке.
25. Діяльність орієнтує особистість:
- а) на фізичне вдосконалення;
  - б) у системі зв'язків;
  - в) на розвиток;
  - г) на емоційний розвиток.
26. Розташуйте у правильній послідовності стадії:
- а) інтеграції;
  - б) трудову;
  - в) індивідуалізації;
  - г) стадія адаптації;
  - д) післятрудоу.
27. Стихійна форма соціалізації – це:
- а) адаптація до умов середовища;
  - б) автоматичне виховання певних соціальних навичок;
  - в) відносно направлене виховання;
  - г) ціленаправлене виховання.
28. Направлена форма соціалізації – це:
- а) організована, запрограмована і спеціалізована діяльність суспільства;
  - б) безпосередній вплив чинників процесу соціалізації;
  - в) відносно направлене виховання;
  - г) адаптація до умов середовища.
29. Розвиток людини відбувається:
- а) лінійно;
  - б) зигзагоподібно;
  - в) без чітких меж;
  - г) стадійно.
30. Стадійність процесу соціалізації пояснюється:
- а) заміною нижчої стадії на вищу через інтеграцію раніше сформованих структур;
  - б) розвитком фізичних здібностей особистості;

- в) умінням включати в пізнання нові об'єкти;
 г) умінням пристосовуватися до середовища.
31. Класифікація (передошкільний, дошкільний, шкільний – молодший, середній і старший віковий періоди) – характерна для:
- а) психофізіології;
 б) психоаналізу;
 в) педагогіки;
 г) психології.
32. Періодизацію криза новонародженості (від двох місяців до 1-го року); криза одного року (від 1-го до 3-ох років); криза трьох років (від 3-ох до 7-ми років); криза семи років (від 7-и до 12-и років); криза тринадцяти років (від 14-ти до 17-ти років); криза сімнадцяти років (від 17 років ...) запропонував:
- а) Д. Ельконін;
 б) Л. Виготський;
 в) Ж. Піаже;
 г) З. Фрейд.
33. Молодший шкільний вік:
- а) з 6–11;
 б) з 12–17;
 в) з 3–7;
 г) з 12–19 років.
34. Підлітковий вік:
- а) з 10–11;
 б) з 12–17;
 в) з 6–11;
 г) з 10–14 років.
35. Сім'єю називають:
- а) об'єднання родичів;
 б) групу, об'єднану спільністю цілей;
 в) групу, члени якої пов'язані спільністю проживання і побуту;
 г) групу, члени якої пов'язані однією ціллю.
36. Функції сім'ї в процесі соціалізації:
- а) розумового розвитку дитини;
 б) дозвіллева;
 в) виховна;
 г) адаптації.
37. Групи ровесників – це:
- а) об'єднання родичів;
 б) об'єднання представників певної професії;
 в) об'єднання не обов'язково однолітків, але поєднані системою міжособистісних взаємин;
 г) об'єднання осіб однієї вікової категорії.
38. Виховна організація – це:
- а) первинна група;
 б) референтна група;
 в) тимчасова група;
 г) формальна група людей, покликана вирішувати певні завдання й реалізовувати відповідні цілі.
39. Головною функцією виховних організацій є:
- а) дозвіллева;
 б) розумового розвитку дитини;

в) ціленаправлене створення умов для розвитку людей певного віку або певного соціально-професійного рівня;

г) культурно-рекреаційна.

40. За допомогою традиційного механізму здійснюється соціалізація у:

а) школі;

б) сім'ї;

в) державі;

г) групі однолітків.

Шкала оцінювання

Правильна відповідь на:

40–35 питань – 20 балів; **35–30** питань – 15 балів; **30–25** питань – 10 балів; **25–20** питань – 5 балів.

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ З КУРСУ «ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ», ЯКІ ВІНОСЯТЬСЯ НА ЕКЗАМЕН

1. Розкрити суть процесу соціалізації.
2. Охарактеризувати об'єкт-суб'єктні взаємини процесу соціалізації.
3. Охарактеризувати історичний розвиток соціалізації як науки з точки зору суб'єкт-суб'єктного підходу (вчення Чарльза Кулі і Джорджа Гербарта Міда та інших).
4. Охарактеризувати історичний розвиток соціалізації як науки з точки зору суб'єкт-об'єктного підходу (вчення Еміля Дюркгейма і Талкотта Парсонса та інших).
5. Назвати чинники процесу соціалізації. Дати їх коротку характеристику.
6. Охарактеризувати засоби та механізми соціалізації.
7. Охарактеризувати сфери процесу соціалізації.
8. Охарактеризувати стадії процесу соціалізації.
9. Охарактеризувати форми процесу соціалізації.
10. Розкрити сутність процесу соціалізованості як соціально-педагогічного явища.
11. Охарактеризувати співвідношення понять «соціалізація», «адаптація», «соціальне виховання», «соціальний розвиток».
12. Проаналізувати принципи соціалізуючого процесу.
13. Розкрити сутність процесу соціалізації людини в контексті його етапів.
14. Розкрити сутність біологічної адаптації.
15. Охарактеризувати основи психологічної адаптації.
16. Розкрити сутність соціальної адаптації як основи соціалізації.
17. Проаналізувати взаємозв'язок біологічної, психологічної і соціальної адаптації.
18. Охарактеризувати соціалізацію як культурно-історичний феномен.
19. Розкрити зміст процесу соціалізації.
20. Охарактеризувати соціально-педагогічні механізми соціалізації особистості. Навести приклади.
21. Визначити особливості соціалізації. Довести, що вони діють одночасно у процесі соціального розвитку особистості.
22. Окреслити особливості процесу соціалізації в сучасній Україні.
23. Проаналізувати світоглядно-філософські концепції процесу соціалізації у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників.
24. Охарактеризувати зарубіжні погляди й концепції соціалізації людини в соціологічному аспекті.
25. Розкрити релігійні погляди на соціалізацію особистості в суспільстві з позиції католицької філософії.
26. Окреслити погляди українського філософа, богослова і педагога В. Зеньківського на явище соціалізації.
27. Охарактеризувати погляди екзистенціалістів на соціалізацію особистості.
28. Розкрити сутність концепції «нового гуманізму» у питаннях морального розвитку особистості.
29. Розкрити сутність концепції стадій розвитку особистості в дослідження Ж. Піаже.
30. Розкрити сутність концепції стадій розвитку особистості у психоаналізі.
31. Охарактеризувати сутність поглядів науковців на вікову періодизацію.
32. Розкрити сутність концепції критичних періодів і криз у розвитку особистості.
33. Розкрити трансформаційні процеси суспільства та їх вплив на соціалізацію особистості.
34. Охарактеризувати сутність когнітивної революції і проблеми соціалізації.
35. Охарактеризувати сутність конструктивістського підходу в дослідженнях соціалізації.

36. Охарактеризувати сутність проблеми дитина–суспільство в сучасних дослідженнях соціалізації особистості.
37. Розкрити сутність процесу соціалізації молодших школярів.
38. Розкрити сутність процесу соціалізації підлітків.
39. Розкрити сутність процесу соціалізації старшокласників.
40. Розкрити сутність процесу соціалізації студентської молоді.
41. Розкрити сутність процесу соціалізації у зрілому віці.
42. Охарактеризувати проблему асоціалізації особистості в сучасному суспільстві.
43. Охарактеризувати взаємозв'язок вікової періодизації та процесу соціалізації.
44. Охарактеризувати глобальні проблеми сучасності та підлітка.
45. Розкрити вплив спадкових факторів на розвиток дитини.
46. Розкрити значення спадковості, середовища в розвитку особистості.
47. Охарактеризувати особисту соціалізацію від народження до свого вікового періоду (з аналізом агентів, механізмів, способів, інститутів соціалізації).
48. Проаналізувати вплив сім'ї на соціалізацію людини в різних вікових етапах.
49. На прикладі конкретної сім'ї виявити шляхи її взаємодії з іншими мікрофакторами соціалізації.
50. Охарактеризувати власний мікросоціум. Сформулювати проблеми, що потребують соціального вирішення, характерні для різних членів цього мікросоціуму.
51. Проаналізувати суспільно-політичні погляди на значення сімейного виховання на різних етапах розвитку нашої держави.
52. Охарактеризувати зарубіжний досвід роботи із сім'єю.
53. Розкрити суть класифікації неблагополучних сімей.
54. Розкрити суть поняття «благополучна сім'я» з погляду соціально-педагогічної діяльності.
55. Виділити основні соціалізуючі функції сім'ї.
56. Розкрити суть впливу групи ровесників на свого товариша.
57. Окресліть роль виховних організацій у соціалізації людини і тенденції їх розвитку.
58. Охарактеризувати роль релігійних організацій у соціалізації людини.
59. Проаналізувати діяльність церкви як інституту соціалізації.
60. Розкрити суть виховання і стихійної соціалізації.
61. Охарактеризувати тенденції впливу ЗМІ на життя і розвиток людини.
62. Охарактеризувати суть поняття «субкультура» і розкрити її значення у процесі соціалізації особистості.
63. Охарактеризувати особливості підлітково-юнацької субкультури у Вашому місті.
64. Здійснити порівняльний аналіз сіл, селищ, міст з позиції можливостей соціалізації людини.
65. Охарактеризувати позитивні і негативні можливості соціалізації у місті, де Ви проживаєте.
66. Проаналізувати взаємозв'язок між мікро- і мезофакторами соціалізації.
67. Охарактеризувати позитивні і негативні тенденції засобів масової інформації в Україні.
68. Розкрити значення суспільства як фактора соціалізації.
69. Охарактеризувати вплив звичаїв, обрядів, ритуалів на соціалізацію особистості.
70. Проаналізувати вплив національної ідеї на соціалізацію людини.
71. Охарактеризувати менталітет як чинник процесу соціалізації.
72. Охарактеризувати рідну мову як чинник процесу соціалізації особистості.
73. Окреслити взаємодію суспільства і держави у процесі соціалізації підрастаючих поколінь в Україні.
74. Охарактеризувати країну в контексті процесу соціалізації.
75. Розкрити сутність етнічнокультурних основ процесу соціалізації особистості.
76. Охарактеризувати державу як чинник процесу соціалізації особистості.
77. Охарактеризувати планету як чинник процесу соціалізації особистості.

78. Розкрити проблему людина – жертва несприятливих умов процесу соціалізації особистості.
79. Розкрити суть поняття «делінквентна поведінка» як прояву негативної соціалізації.
80. Несприятливі умови соціалізації. Навести приклади їх впливу на конкретному віковому етапі розвитку людини.
81. Сутність поняття віктимізації. Навести приклади.
82. Об'єктивні фактори віктимізації. Навести приклади їх впливу на конкретному віковому етапі розвитку людини.
83. Перелічити суб'єктивні фактори віктимізації. Навести приклади їх впливу на конкретному віковому етапі розвитку людини.
84. Охарактеризувати сутність політичної соціалізації.
85. Проаналізувати концепції політичної соціалізації.
86. Розглянути стадії політичної соціалізації.
87. Охарактеризувати фактори та агенти політичної соціалізації.
88. Проаналізувати форми політичної соціалізації.
89. Розкрити суть економічної соціалізації як психологічного феномена.
90. Розкрити складові процесу економічної соціалізації.

ДОДАТКИ

Додаток А

Проблемні завдання

1. Охарактеризувати особисту соціалізацію від народження до даного вікового періоду
  - *Які агенти, механізми, способи, інститути соціалізації задіяні в процесі?*
2. У багатьох соціально-історичних дослідженнях розвитку сімейних стосунків доведено, що емоційність, психологізація сімейних взаємин – це досить недавнє надбання людства.
  - *Як ви вважаєте, емоційна близькість людини – це характеристика тільки благополучних сімей?*
  - *Чи може вона існувати і в неблагополучних сім'ях?*
  - *Як впливає емоційність стосунків на виховання дітей (позитивно, негативно)? Наведіть приклади.*
3. Визначити своє ставлення до можливостей використання зарубіжних форм взаємодії суспільства із сім'єю у вітчизняному досвіді соціально-педагогічної роботи.
  - *Чи вважаєте ви доцільним його використання в традиціях соціального виховання?*
4. Охарактеризувати власний мікросоціум. Сформулювати проблеми, що вимагають соціального вирішення, характерні для різних членів цього мікросоціуму.
5. Проаналізувати основні мотиви спілкування дітей та молоді із засобами масової інформації.
  - *Як, на вашу думку, пов'язане формування цих мотивів із соціальною ситуацією розвитку дитини?*
6. Пояснити на прикладах думку, що негативний вплив засобів масової інформації є необоротним процесом.
  - *Які форми спілкування з кіно та відеопродукцією мають, на вашу думку, найнегативніші наслідки в соціалізації дитини, що позитивно впливають на її розвиток?*
7. Пояснити на прикладах думку про ефективність соціальної роботи з молоддю.
  - *Які методи роботи з молоддю найбільш ефективні в посиленні позитивних і нейтралізації негативних наслідків спілкування із засобами масової інформації?*
8. Охарактеризувати позитивні і негативні можливості соціалізації у місті, де ви проживаєте.
9. Охарактеризувати особливості підлітково-юнацької субкультури у вашому місті.
10. Існує думка про необхідність активного впровадження національних традицій у сучасну систему соціального виховання України.
  - *Як ви вважаєте, які інститути соціального виховання мають бути головними осередками відродження й популяризації національних традицій України? (Аргументуйте відповідь аналізом соціально-історичного шляху розвитку цих інститутів і традицій виховання, що склалися впродовж віків, перспективи впровадження нових форм і методів виховання з урахуванням особливостей національної психології, досвіду і практики соціалізації молоді в*

сучасній українській державі).

11. Проаналізувати зміст національних традицій соціального виховання в сучасних умовах.

- Які вважаєте застарілими?
- Які зберігають своє виховне значення?
- Які традиції української національної системи соціалізації молоді вважаєте незаслужено забутими, які форми їх відновлення найбільш доцільні та перспективні?

12. Проаналізувати сучасні погляди на значення релігії в суспільстві.

- У чому полягає проблема соціалізації особистості в системі релігійної освіти та виховання?

13. Порівняти зміст поняття «загальнолюдські цінності» в контексті релігійного і наукового світогляду.

- Як ви вважаєте, термін «асоціальність впливу» стосується системи релігійних поглядів, змісту релігійного вчення чи осіб, які використовують посадові обов'язки в культових установах?

14. На прикладі конкретних типів жертв охарактеризувати причини їх появи та можливості надання їм допомоги зі сторони соціального працівника, суспільства, держави.

Додаток Б

Діагностика адаптивних здібностей до стресу

Проведення обстеження

Тестування відбувається індивідуально із використанням тексту опитувальника та спеціального бланка для відповідей досліджуваного. Процедура займає близько 30 хвилин.

Результати обробляються за допомогою заздалегідь виготовлених «ключів» на заповнений бланк із відповідями. За допомогою підсумовування підраховуються значення основних шкал АС.

Опитувальник АС призначений для діагностики здібностей успішної адаптації в умовах стресу. Він включає коротку інструкцію і 143 пункти. Містить 9 шкал, одна з яких шкала неправди. Вона включає 15 пунктів, а субшкали, які об'єктивують складові адаптивних здібностей до стресу, – по 16 пунктів на кожну. Досліджуваному подається наступна інструкція: «Опитувальник містить ряд тверджень, що стосуються вашої поведінки, станів, темпераменту й характеру. Можливі два варіанти відповідей: «Так» (+) чи «Ні» (–). Якщо ви згодні з твердженням, відповідайте «Так», якщо не згодні – «Ні». Залишати твердження без відповіді та відповідати інакше, ніж «Так» чи «Ні», не можна. Не роздумуйте довго, важлива ваша перша реакція, тому що тут не може бути правильних і неправильних відповідей. Опитувальник не передбачений для перевірки ваших знань і розумових здібностей».

Шкали опитувальника

1. Шкала неправди «Н» (15 пунктів).
2. Шкала оптимістичності «Оп» (16 пунктів).
3. Шкала соціальної підтримки «СП» (16 пунктів).
4. Шкала адаптивного мислення «АМ» (16 пунктів).
5. Шкала адаптивного сну і сновидінь «СС» (16 пунктів).
6. Шкала впевненості в собі «Вп»: (16 пунктів).
7. Шкала управління психофізіологічним станом «УПФС» (16 пунктів).
8. Шкала соматичної регуляції «СР» (16 пунктів).
9. Шкала самоорганізації часу життя «СЧЖ» (16 пунктів).

Текст опитувальника адаптивності до стресу (АС)

1. Я майже щодня думаю про те, наскільки кращим було б моє життя, якби мене не переслідували невдачі.
2. Часом мені в голову приходять такі думки, що про них краще не розповідати.
3. Друзі запрошують мене в гості не так часто, як мені хотілося б.
4. Коли мені треба виконати багато справ до визначеного терміну, я витрачаю чимало часу, думаючи про це, замість того, щоб почати їх робити.
5. Я часто погано сплю через занепокоєння.
6. Я часто втрачаю впевненість у своїх силах.
7. Я постійно знаходжуся в напруженому стані.
8. У мене гарний апетит.
9. Коли мені необхідно зробити багато важливих справ, пишу план і

дотримуюсь його.

10. Іноді без явної причини почуваюся пригніченим, нещасливим.
11. Іноді мені хочеться сваритися з оточуючими.
12. Більшість людей рідко відчують себе самотніми.
13. Коли зі мною відбувається щось приємне, думаю про те, що тепер трапиться щось погане.
14. У мене переривчастий і неспокійний сон.
15. Вважаю, що більшість людей більше впевнені й наполегливі, ніж я.
16. Довгий час у мене пригнічений настрій, і я нічого не можу з цим подіяти.
17. Моя фізична працездатність не гірша, ніж була раніше.
18. Часом я виснажую себе тим, що беруся за багато справ одночасно.
19. Мені здається, що у своєму житті я дуже багато чого робив неправильно.
20. Я інколи говорю неправду.
21. Як і завжди, зараз справжніх друзів знайти легко.
22. Якщо мене щось сильно злякало, думки про це ще довго повертаються до мене.
23. Мене часто турбують кошмарні сновидіння.
24. Якщо мені пропонують товар, який зовсім не підходить, мені дуже важко сказати "ні".
25. Часто в мене бувають періоди такого сильного занепокоєння, коли я не можу довго всидіти на одному місці.
26. Моє фізичне здоров'я не гірше, ніж у більшості моїх знайомих.
27. Я не можу визначитися, за які справи варто братися в першу чергу, а за які пізніше.
28. Мені здається, що інші нерідко сміються з мене.
29. Я не кожного дня читаю передові статті у пресі.
30. Кожна людина завжди може знайти друзів, якщо вона товариська.
31. Я проводжу набагато більше часу, перебираючи свої невдачі, ніж згадуючи про свої успіхи.
32. У мене часто бувають неприємні й загадкові сновидіння.
33. Мені важко зробити комплімент привабливим особам протилежної статі.
34. Майже весь час я відчую тривогу через когось чи через щось.
35. Останні кілька років моє самопочуття переважно добре.
36. Усі важливі справи я майже завжди роблю в останній момент.
37. Я вважаю, що в мене достатньо підстав бути не дуже задоволеним своєю долею.
38. Іноді я буваю сердитим.
39. Світ, у якому ми живемо, у цілому – дружелюбне місце.
40. Навіть найменші ознаки несхвалення з боку навколишніх роздратовують мене.
41. У мене бувають періоди, коли тривога позбавляє сну.
42. Я не намагаюсь ставити питання з побоювання потрапити в незручну ситуацію.
43. Часто мені здається, що моя нервова система розхиталася, і я можу втратити

рівновагу.

44. У мене досить стабільна вага.

45. Я не встигаю вчасно виконати роботу.

46. Іноді здається, що я взагалі ні на що не здатний.

47. Іноді відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.

48. Зараз існує мало надійних зв'язків між людьми.

49. Коли переді мною стоїть складне завдання, намагаюся сам себе підбадьорити, щоб справитися з нею.

50. Часом стаю таким збудженим, важко заснути.

51. Я впевнений у собі.

52. Буває, що, розлютившись, втрачаю контроль над собою.

53. Велику частину часу почуваю загальну слабкість.

54. Мені майже завжди бракує часу на відпочинок та особисті стосунки.

55. Часто в мене буває такий настрій, що не хочу нічого ні бачити, ні чути.

56. Іноді, коли погано себе почуваю, буваю дратівливим.

57. Люди за своєю природою дружелюбні та готові завжди допомогти.

58. Мені часто приходять у голову думки про минулі невдачі.

59. Мене часто не бере сон від того, що мучать різні думки.

60. Мені часто важко відповісти «ні».

61. Нерви в мене бувають занадто напруженими.

62. У мене рідко бувають сильні серцебиття та задишка.

63. Я постійно поспішаю.

64. Часто сумніваюся, чи дійсно цікаво моїм співрозмовникам те, що говорю.

65. Мої манери за столом у себе вдома не такі гарні, як у гостях.

66. У мене не виходить відвідувати друзів так часто, як мені хотілося б.

67. Я не турбуюся про те, що я не в силах змінити.

68. Я страждаю безсонням.

69. Мені не вистачає впевненості в собі.

70. У напружених ситуаціях у мене часто бувають приступи тремтіння.

71. Звичайно, мої руки і ноги досить теплі.

72. Я намагаюся одночасно робити занадто багато справ.

73. Я хвилююся та переживаю навіть при думці про можливу невдачу.

74. Я переходжу вулицю в неналежному місці, коли впевнений, що мене не помітить міліціонер.

75. Мені здається, що мене ніхто не розуміє.

76. Якщо мені треба зробити щось неприємне, думаю про позитивну сторону цієї справи та намагаюся справитися щонайкраще.

77. Уранці прокидаюся свіжим і відпочилим.

78. Коли мені роблять компліменти, гублюся.

79. Певні дрібниці постійно дратують мене.

80. Мій шлунок сильно турбує мене.

81. Мені ніколи займатися важливими справами.

82. Іноді думаю, що краще б не народитися на світ, як тільки уявлю, скільки всяких неприємностей, можливо, прийдеться випробувати в житті.

83. У грі мені приємніше вигравати, ніж програвати.
84. Мені бракує спілкування з близькими людьми.
85. Після іспиту мені завжди здається, що я відповів гірше, ніж було насправді.
86. Я часто бачу один і той самий страшний сон.
87. Я без затримки й сорому можу висловлювати свою думку.
88. Мені нелегко стримувати свій гнів.
89. Я, як правило, повний енергії та працездатності.
90. На початку робочого дня резервую час для підготовчої роботи, планування.
91. У мене досить часто змінюється настрій.
92. Мені подобається мати відомих людей серед моїх знайомих, тому що це підвищує мій престиж.
93. Я почуваюся ізольованим від інших.
94. Коли зі мною відбувається щось неприємне, намагаюся більше не думати про це.
95. Я добре висипаюся ночами.
96. Я абсолютно впевнений у собі.
97. Я легко відновлююся після важкого робочого дня.
98. Я абсолютно здоровий фізично.
99. Я завжди планую свій час.
100. Мені буває незручно веселитися на вечірці, навіть якщо всі інші це роблять.
101. Не всі, кого знаю, мені подобаються.
102. Моя родина завжди мене підтримує у важкі хвилини.
103. Я довго думаю над своїми помилками, навіть коли нічого вже не можу змінити.
104. Я часто прокидаюся від раптового страху.
105. Я часто відчуваю невпевненість у своїх здібностях, очікую невдачу, провал.
106. Мені неважко зняти свою втому чи роздратування.
107. Мене часто турбують головні болі.
108. Я завжди встигаю виконувати все вчасно.
109. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я щойно познайомився.
110. Іноді я пліткую.
111. Велику частину часу почуваюся самотнім, навіть знаходячись серед людей.
112. Згадуючи своє життя, волію думати більше про приємне, ніж про неприємне.
113. Я засинаю дуже важко.
114. Коли мене просять що-небудь зробити, обов'язково уточнюю, навіщо це.
115. Я часто помічаю за собою, що тривожуся.
116. Моє статеве життя задовільне.

117. Як правило, я складаю список справ, які треба виконати.
118. Коли мені нудно, намагаюся влаштувати що-небудь веселе.
119. Іноді даю позитивну оцінку людям, про яких знаю дуже мало.
120. Члени моєї родини майже завжди розуміють мене.
121. Зіштовхуючись із новою ситуацією, увесь час думаю про її найгірший результат.
122. Уранці прокидаюся неохоче.
123. Я відчуваю нерішучість, коли потрібно зробити важливий дзвінок.
124. Мені важко себе стримувати, коли знаходжуся у збудженому стані.
125. У мене рідко що-небудь болить.
126. Я вмю сказати «ні», коли хтось зазіхає на мій час.
127. Моя зовнішність ніколи не викликає в мене занепокоєння.
128. Буває, що я сміюся з приводу вільного (непристойного) жарту.
129. У моїй родині є люди, які мене не розуміють.
130. Зіштовхуючись із новими проблемами, завжди ретельно продумую, як буду їх вирішувати.
131. Здебільшого я засинаю без тривожних думок.
132. Люди вважають мене впевненою в собі людиною.
133. Я важко все переживаю і нічого не можу з цим зробити.
134. У мене часто пересихає в роті.
135. Я направляю свою активність таким чином, щоб мати час для зосередження на життєво важливих проблемах.
136. Зіпсований настрій мені завжди легко виправити чим-небудь цікавим.
137. Серед членів моєї родини є люди, на яких я можу покластися у важку хвилину.
138. Коли зі мною трапляється невдача, це нагадує про все, що мені не вдалося в моєму житті, і мені стає ще гірше.
139. Мені хочеться спати вдень, а вночі страждаю від безсоння.
140. Я завжди висловлюю свою думку.
141. Мене важко вивести з себе чи розсердити.
142. У мене відсутні які-небудь неприємні фізичні відчуття, що заважають у роботі.
143. У своїх справах завжди визначаю те, що потрібно зробити в першу чергу.

КЛЮЧ

1. Шкала неправди «Н» (max. 15):
 відповідь «Так»: –
 відповідь «Ні»: 2, 11, 20, 29, 38, 47, 56, 65, 74, 83, 92, 101, 110, 119, 128.
2. Шкала оптимістичності «Оп» (max. 16):
 відповідь «Так»: 118, 127, 136;
 відповідь «Ні»: 1, 10, 19, 28, 37, 46, 55, 64, 73, 82, 91, 100, 109.
3. Шкала соціальної підтримки «СП» (max. 16):
 відповідь «Так»: 12, 21, 30, 39, 57, 102, 120, 137;
 відповідь «Ні»: 3, 48, 66, 75, 84, 93, 111, 129.

4. Шкала адаптивного мислення «АМ» (max. 16):
 відповідь «Так»: 49, 67, 76, 94, 112, 130;
 відповідь «Ні»: 4, 13, 22, 31, 40, 58, 85, 103, 121, 138.
5. Шкала сну і сновидінь «СС» (max. 16):
 відповідь «Так»: 77, 95, 131;
 відповідь «Ні»: 5, 14, 23, 32, 41, 50, 59, 68, 86, 104, 113, 122, 139.
6. Шкала впевненості в собі «Вп» (max. 16):
 відповідь «Так»: 51, 87, 96, 114, 132, 140;
 відповідь «Ні»: 6, 15, 24, 33, 42, 60, 69, 78, 105, 123.
7. Шкала управління психофізіологічним станом «УПФС» (max. 16):
 відповідь «Так»: 97, 106, 115, 141;
 відповідь «Ні»: 7, 16, 25, 34, 43, 52, 61, 70, 79, 88, 124, 133.
8. Шкала соматичної регуляції «СР» (max. 16):
 відповідь «Так»: 8, 17, 26, 35, 44, 62, 71, 89, 98, 116, 125, 142;
 відповідь «Ні»: 53, 80, 107, 134.
9. Шкала самоорганізації часу життя «СЧЖ» (max. 16):
 відповідь «Так»: 9, 90, 99, 108, 117, 126, 135, 143;
 відповідь «Ні»: 18, 27, 36, 45, 54, 63, 72, 81.

Інтерпретація

Шкала неправди (Н). Виявляє тенденцію досліджуваного подати себе в можливо більш вигідному контексті, продемонструвавши суворе дотримання соціальних норм. Високі показники за шкалою неправди (вище 10 с. б.) указують на навмисне прагнення прикрасити себе – «показати себе якнайкраще». Підвищення показників «Н» у межах 8–10 с. б. часто зустрічається в осіб примітивного психічного складу з недостатнім саморозумінням і низькими адаптативними здібностями. Низькі показники (0–2 с. б.) свідчать про відсутність тенденції прикрасити свої якості. Результати тестування недостовірні, якщо «Н» – 10 с. б. і вище.

Шкала оптимістичності (ОП). Високі оцінки за шкалою (12–16 балів) відображають активність життєвої позиції, високий рівень життєлюбства, почуття гумору, високу мотивацію досягнення, яка орієнтована на моторну і мовну активність.

Низькі показники за шкалою оптимістичності (менше 4 с. б.) виявляють зниження рівня оптимізму, життєлюбства, активності, депресивне фарбування настрою, підвищену стомлюваність, астенію, апатію.

Шкала соціальної підтримки (СП). Соціальна підтримка – почуття причетності, прийняття, відчуття того, що тебе люблять, просто тому, що ти є, а не тому, що ти можеш щось зробити.

Високі оцінки за шкалою (12–16 балів) свідчать, що в людини є близькі люди, з якою вона може поговорити, розділити свої проблеми, побоювання, труднощі. Вона у вигляді прямого інформування про небажані дії здатна запобігти стресу. Соціальна підтримка корисна також у постстресових станах, дозволяючи мобілізувати особистісні ресурси та справлятися з емоційними навантаженнями.

Низькі показники за шкалою (0–4 с. б.) свідчать про соціальну ізоляцію, слабку соціальну підтримку, самотність, замкнутість.

Шкала адаптивного мислення (АМ). Високі оцінки за шкалою (12–16 балів) переконують в усвідомленості, самоконтролі, рефлексивності, гнучкості мислення, здатності дистанціюватись від травматичних подій, що приводить до усунення стресової симптоматики.

Низькі показники за шкалою (0–4 с. б.) є свідченням слабого усвідомлення та самоконтролю над мисленнєвими процесами. Неадаптивні думки, які виникають самі по собі, стають причиною стресових станів.

Шкала сну і сновидіння (СС). Високі оцінки за шкалою (12–16 балів) свідчать про розвинуті навички оптимізації й нормалізації сну, управління, аналізу й усвідомленості сновидінь.

Низькі оцінки за шкалою (0–4 с. б.) є показником дезорганізації сну та сновидінь.

Шкала впевненості у собі (ВП). Високі оцінки за шкалою (12–16 с. б.) демонструють віру в себе, соціальну сміливість, ініціативність, позитивну самооцінку, відповідальність, соціальну компетентність, здатність до самостверджуваної поведінки.

Низькі оцінки за шкалою (0–4 с. б.) демонструють тривожність, боязкість, сором'язливість, відсутність соціальних навичок, нездатність відкрито висловлювати свої думки й почуття.

Шкала управління психофізіологічним станом (УПФС). Високі оцінки за шкалою (12–16 с. б.) свідчать про самовладання, здатність до самовідновлення й релаксації, самоконтроль над негативними емоціями сильними імпульсами.

Низькі оцінки за шкалою (0–4 с. б.) є показником нездатності контролювати й регулювати свої стани, невміння розслабитися в напруженій ситуації і зняти втому, відсутності самоконтролю над власною емоційною сферою.

Шкала соматичної регуляції (СР). Високі оцінки за шкалою (12–16 с. б.) свідчать про розвинуті механізми довільної і мимовільної соматичної регуляції, здатності підтримувати оптимальний фізичний стан і здоров'я, розвинуті фізичні якості.

Низькі оцінки за шкалою (0–4 с. б.) потверджують слабе фізичне здоров'я, нездатність підтримувати високу фізичну працездатність.

Шкала самоорганізації часу життя (СЧЖ). Високі оцінки за шкалою (12–16 с. б.) переконують у вмінні раціонально розпоряджатися часом власного життя, планувати й визначати пріоритети у своїх справах, пунктуальність, здатність не гаяти часу.

Низькі оцінки за шкалою (0–4 с. б.) є показником дезорганізації часу власного життя, відсутності навичок планування й управління часом. Такі особи беруться за занадто багато справ, однак мало що з цього виконують вчасно. Це передумови серцевих «хвороб стресу».

Опитувальник також дозволяє обчислити сумарний індекс адаптивності до стресу. Підсумкові показники вираховуються шляхом підсумовування значень 8 основних субшкал.

$$AC = O_{п} + C_{п} + AM + CC + B_{п} + УПФС + C_{P} + C_{ЧЖ}$$

Максимальне значення узагальненого індексу адаптивності до стресу складає 128 балів.

Рівень розвитку адаптивності до стресу визначається наступним чином:

96–128 с. б. – високий рівень;

64–95 с. б. – виражений (помірний) рівень;

32–63 с. б. – середній рівень;

0–31 с. б. – низький рівень;

Аналіз «сирих» балів за окремими шкалами вказує на слабкі ланки або ж компенсаторні можливості в структурі адаптивності до стресу [33, 42–46].

Додаток В

Десять заповідей спокою

1. Саме цей день я хочу прожити, не намагаючись одразу вирішити всі життєві проблеми.
2. Саме сьогодні зважатиму на свою поведінку: буду привітним до людей, не буду критикувати, виправляти чи вдосконалювати нікого, окрім себе.
3. Саме сьогодні буду щасливим, усвідомлюючи, що я створений для щастя не тільки у вічності, а й тепер. Є лише один світ.
4. Саме сьогодні підлаштуюся під обставини, не прагнучи, щоб вони підлаштувалися до моїх бажань.
5. Саме сьогодні відведу кілька хвилин свого часу для читання. Як їжа потрібна тілу, так добра книжка потрібна для духовного життя.
6. Саме сьогодні зроблю якийсь добрий учинок і нікому про це не скажу.
7. Саме сьогодні зроблю щось, до чого не маю жодного бажання. А коли почуватимусь ображеним, не виявлю цього.
8. Саме на цей день складу собі детальний план. Можливо, не буду його ретельно дотримуватися, але спробую виконати два правила: не буду поспішати і буду рішучим.
9. Саме сьогодні буду сильно вірити, навіть якщо обставини схилятимуть мене до чогось протилежного. Бог піклується про мене так, ніби на світі більше нікого немає.
10. Саме сьогодні не буду нічого боятися. Особливо не лякатимуся радості та всього, що красиве. Не боятимуся вірити у Добро і за все дякувати. Адже все є Божим даром [16, с. 192].

Додаток Д

У житті є тільки одне велике щастя:

любити і бути любимим!!!

Життя – це шанс. Скористайся ним.

Життя – це краса. Милуйся нею.

Життя – це мрія. Здійсни її.

Життя – це виклик. Прийми його.

Життя – це обов'язок. Виконай його.

Життя – це гра. Стань гравцем.

Життя – це цінність. Цінуй його.

Життя – це скарб. Бережи його.

Життя – це любов. Насолоджуйся нею.

Життя – це тайна. Пізнай її.

Життя – це юдоль бід. Перебори все.

Життя – це пісня. Доспівай її.

Життя – це боротьба. Почни її.

Життя – це безодня невідомого. Не бійся вступити в неї.

Життя – це удача. Шукай її.

Життя таке чудове!!! Не погуби його [83, с. 57].

Додаток Е
СНІЖИНКА

(Казка для натхнення)

«Скажи мені, скільки важить сніжинка?» – запитало Мишеня у Голуба.

«Не більше, ніж нічого», – відповів той.

«Тоді я розповім тобі одну дивовижну історію», – сказало Мишеня.

«Я сидів на гілці ялинки, біля самого стовбура, коли почав падати сніг. Це було схоже на безтурботний сон. Щоб якось згаяти час, я лічив сніжинки, що легко падали на хвою моєї гілки. Нарахував приблизно 3 741 952 сніжинки. Коли впала ще одна, то своєю вагою (не більшою, ніж нічого!) зламала гілку».

Розповівши цю історію, Мишеня зникло.

І Голуб подумав: «Мабуть для того, щоб настав мир у цьому світі, бракує голосу всього-навсього однієї людини».

Джерело

1. Вступ до спеціальності : навчально-методичний посібник / [автор-упорядник Оксана Володимирівна Джус]. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 128 с.

2. Права дитини: від витоків до сьогодення : [зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів : метод. вид. / авт.-упор. Г. М. Лактіонова (кер.), Л. В. Пироженко, О.В.Сухомлинська та ін.]. – К. : Либідь, 2002. – С. 156–157, 161–164, 175–177, 221–225.

Додаток Ж

Методика визначення мотивації до успіху та уникнення невдач (А. Реана)

Інструкція

Вам пропонується дати відповідь «Так» або «Ні» на записані нижче 20 суджень. Намагайтеся уявити ситуацію, яка впливає зі змісту. Перевагу віддавайте тій відповіді, яка першою спаде Вам на думку.

Текст опитувальника:

1. Починаючи роботу, сподіваюсь на успіх.
2. У діяльності я є активним.
3. Вважаю себе схильним до проявів ініціативи.
4. При виконанні відповідальних завдань намагаюся, у міру можливості, виявити причини відмови від них.
5. Схильний до крайнощів: обираю або надто легкі завдання, або нереально важкі.
6. При зустрічі з труднощами зазвичай не відступаю, а шукаю шляхів їх подолання.
7. При чергуванні успіхів і невдач схильний до переоцінювання своїх успіхів.
8. Продуктивність діяльності в основному залежить від моєї цілеспрямованості, а не від зовнішнього контролю.
9. При виконанні достатньо важких завдань в умовах обмеженості часу результативність моєї діяльності погіршується.
10. Я схильний проявляти наполегливість у досягненні мети.
11. Я схильний планувати своє майбутнє на достатньо віддалену перспективу.
12. Якщо я ризикую, то з розумом.
13. Я не дуже наполегливий у досягненні мети, особливо якщо відсутній контроль.
14. Волю ставити перед собою середні за важкістю або трохи завищені, але досяжні цілі.
15. У випадку невдачі у виконанні завдання зацікавлення ним спадає.
16. У чергуванні успіхів і невдач я більш схильний до переоцінювання невдач.
17. Віддаю перевагу плануванню свого майбутнього лише на найближчу перспективу.
18. У роботі за умови обмеженості часу результативність діяльності в мене покращується, навіть якщо завдання є достатньо важким.
19. У випадку невдачі я зазвичай не відмовляюся від поставленої мети.
20. Якщо я сам обрав для себе завдання, то у випадку невдачі зацікавлення ним лише зростає.

Аналіз результатів

Один бал отримують відповіді:

«Так» на твердження:	1, 2, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 20
«Ні» на твердження:	4, 5, 7, 9, 13, 15, 17

Підраховується загальна кількість балів. Якщо досліджуваний набрав від 1 до 7 балів, то діагностується мотивація на невдачу (страх перед невдачею). Якщо він набирає від 14 до 20 балів, то діагностується мотивація на успіх (надія на успіх). Якщо кількість набраних балів від 8 до 13, то можна вважати, що мотиваційний полюс у досліджуваного не є вираженим.

При цьому 8–9 балів – ближче до страху перед невдачею, а 12–13 – ближче до мотивації успіху [61, с. 268].

Додаток 3

Діагностика рівня конфліктності особистості

Інструкція. Прочитайте питання та оберіть один із запропонованих варіантів відповіді.

1. У громадському транспорті почалася суперечка на підвищених тонах. Ваша реакція?

- А. Не беру участі.
- Б. Коротко висловлююся на захист того, кого вважаю правим.
- В. Активно втручаюся, «викликаючи вогонь на себе».

2. Чи виступаєте Ви на зборах із критикою на адресу керівництва?

- А. Ні.
- Б. Тільки якщо маю на це підстави.
- В. Критикую з будь-якого приводу не тільки керівництво, але й тих, хто його захищає.

3. Чи часто Ви сперечаєтесь з друзями?

- А. Тільки якщо вони не надто вразливі.
- Б. Тільки з приводу принципових питань.
- В. Суперечки – моя стихія.

4. Уявіть, що Ви стоїте в черзі. Як Ви реагуєте, якщо хтось намагається пройти без черги?

- А. Обурююся в душі, але мовчу.
- Б. Роблю зауваження.
- В. Підходжу до початку черги і слідкую за порядком.

5. На обід Вам подали недосолену страву. Ваша реакція?

- А. Не буду піднімати шуму через дрібниці.
- Б. Посолою не коментуючи.
- В. Не втримаюся від зауваження і, можливо, демонстративно відмовлюсь від їжі.

6. Вам наступили на ногу на вулиці чи у транспорті. Ваша реакція?

- А. З обуренням подивлюся на кривдника.
- Б. Сухо зроблю зауваження.
- В. Висловлюсь, не підбираючи слів.

7. Хтось із Ваших близьких купив річ, яка Вам не сподобалась. Ваша реакція?

- А. Промовчу.
- Б. Обмежусь коротким коментарем.
- В. Влаштую скандал.

8. Вам не пощастило в лотереї. Як Ви до цього поставитесь?

- А. Намагатимусь бути байдужим, але в душі дам слово ніколи більше не брати участі в ній.
- Б. Не приховуватиму жалю, але поставлюсь до цієї ситуації з гумором, пообіцявши взяти реванш.
- В. Програш надовго зіпсує настрої.

Опрацювання результатів. Підрахуйте кількість набраних Вами балів, виходячи з того, що варіант А оцінюється 4, Б – 2, В – 0 балами.

28–32 бали. Ви тактовні й миролюбні, уникаєте суперечок, конфліктів і критичних ситуацій на роботі та вдома. Проте інколи Вас можуть назвати пристосованцем через те, що не прагнете відстоювати свої права, прислуховуючись до чужих рішень.

15–28 балів. Вас уважають людиною конфліктною. Але насправді Ви конфліктуєте тільки в тому випадку, якщо нема іншого виходу й інші засоби вирішення проблеми вичерпані. Ви твердо відстоюєте власну думку, не виходячи при цьому за рамки коректності, не принижуетесь до образ. Усе це викликає до Вас повагу.

0–14 балів. Суперечності і конфлікти – це повітря, без якого Ви не можете жити. Любите критикувати інших, але коли Вам це вигідно. Якщо ж чуєте зауваження на свою адресу, готові “з’їсти живцем” того, хто критикує. Ваша критика – заради критики, а не заради справи. Досить важко доводиться тим, хто поруч з Вами на роботі та вдома. Ваша нестриманість відштовхує людей. Спробуйте змінити свій складний і конфліктний характер.

Додаток 3
Оцінка врівноваженості в конфліктах і схильності
до нервових зривів

Інструкція. Чи загрожує Вам нервовий зрив? Ви дізнаєтеся про це, відповівши на запитання тесту.

1. Чи важко Вам звернутися до кого-небудь із проханням про допомогу?
  - Так, завжди (3);
  - дуже часто (2);
  - іноді (1);
  - дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
2. Чи думаєте Ви про свої проблеми навіть у вільний час?
  - Дуже часто (5);
  - часто (4);
  - іноді (2);
  - дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
3. Побачивши, що в людини щось не виходить, чи відчуваєте Ви бажання зробити це замість неї?
  - Так, завжди (5);
  - дуже часто (4);
  - іноді (2);
  - дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
4. Чи довго Ви хвилюєтеся через неприємності?
  - Так, завжди (5);
  - дуже часто (4);
  - іноді (2);
  - дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
5. Скільки часу Ви відпочиваєте?
  - Більше трьох годин (0);
  - дві-три години (0);
  - одну-дві години (2);
  - жодної хвилини (4).
6. Чи перебиваєте Ви, не дослухавши, людину, яка пояснює Вам що-небудь із зайвими подробицями?
  - Так, завжди (4);
  - часто (3);
  - залежить від обставин (2);
  - рідко (1);
  - ні (0).
7. Про Вас говорять, що Ви завжди поспішаєте?
  - Так (5);
  - часто поспішаю (4);
  - поспішаю, як і всі (1);
  - поспішаю тільки у виняткових випадках (0);
  - ніколи не поспішаю (0).
8. Чи важко Вам відмовитися від смачної їжі?
  - Так, завжди (3);
  - дуже часто (2);
  - іноді (0);

- дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
9. Чи доводилося Вам робити декілька справ одночасно?
- Так, завжди (5);
  - дуже часто (4);
  - іноді (3);
  - рідко (1);
  - ніколи (0).
10. Чи вважаєте, що під час розмови Ваші думки кружляють десь далеко?
- Дуже часто (5);
  - часто (4);
  - трапляється (3);
  - дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
11. Чи не здається Вам деколи, що люди говорять про несуттєві, “порожні” речі?
- Дуже часто (5);
  - часто (4);
  - іноді (1);
  - дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
12. Ви хвилюєтеся, коли стоїте у черзі?
- Дуже часто (4);
  - часто (3);
  - дуже рідко (1);
  - ніколи (0).
13. Чи любите Ви давати поради?
- Так, завжди (4);
  - дуже часто (3);
  - іноді (1);
  - дуже рідко (0);
  - ніколи (0).
14. Чи довго Ви вагаєтеся перед тим, як прийняти якийсь рішення?
- Завжди (3);
  - дуже часто (2);
  - часто (1);
  - дуже рідко (3);
  - ніколи (0).
15. Як Ви розмовляєте?
- Квапливо, скоромовкою (3);
  - швидко (2);
  - спокійно (0);
  - поволі (0).

Опрацювання та інтерпретація результатів

Від 45 до 60 балів – нервовий зрив для Вас – це реальна загроза. Перевірте кров’яний тиск і вміст холестерину в крові. Вам треба змінити спосіб і ритм свого життя.

Від 20 до 44 балів – Вам потрібно ставитися до життя спокійно й уміти внутрішньо розслабитися, знімаючи напруження.

До 19 балів – Вам вдається зберігати спокій і врівноваженість. Старайтеся й надалі уникати хвилювань, не звертати увагу на дрібниці, не сприймати драматично будь-які невдачі.

0 балів – якщо ви відповідали чесно й відверто, то єдина небезпека, яка Вам загрожує,

– це надмірний спокій і, зазвичай, нудьга [97, с. 84–87].

Додаток К

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про соціальну роботу з дітьми та молоддю

Цей Закон визначає організаційні і правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

соціальна робота з дітьми та молоддю – діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб;

соціальне обслуговування – робота, спрямована на задоволення потреб, які виникають у процесі життєдіяльності, що забезпечує гармонійний та різнобічний розвиток дітей та молоді шляхом надання соціальної допомоги і різноманітних соціальних послуг;

соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу;

соціальна профілактика – робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді та запобігання такому впливу;

соціальна реабілітація – робота, спрямована на відновлення морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, їх соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загальноновизнаними суспільними правилами і нормами;

соціальне інспектування – система заходів, спрямованих на здійснення нагляду, аналізу, експертизи, контролю за здійсненням соціальних програм, проєктів, умовами життєдіяльності, моральним, психічним та фізичним станом дітей та молоді, забезпечення захисту їх прав, свобод та законних інтересів;

центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – спеціальні заклади, що надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги; (Абзац восьмий статті 1 в редакції Закону N 2353-ІУ (2353-15) від 18.01.2005)

фахівець із соціальної роботи – особа, яка має спеціальну освіту і здійснює соціальну роботу з різними категоріями дітей та молоді або відповідними соціальними групами на професійних або волонтерських засадах;

волонтерський рух – добровільна, добродійна, неприбуткова та вмотивована діяльність, яка має суспільно корисний характер;

соціальний менеджмент - управління системою соціальної роботи, спрямоване на реалізацію її завдань та пошук оптимальних шляхів їх вирішення.

Стаття 2. Законодавство України про соціальну роботу з дітьми та молоддю

Законодавство України про соціальну роботу з дітьми та молоддю базується на Конституції України (254к/96- ВР) і складається з цього Закону та інших нормативно-правових актів.

Якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, то застосовуються правила міжнародних договорів.

Стаття 3. Суб'єкти соціальної роботи з дітьми та молоддю Суб'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

уповноважені органи, які здійснюють соціальну роботу з дітьми та молоддю;

фахівці із соціальної роботи.

До уповноважених органів належать:

органи виконавчої влади;

органи місцевого самоврядування;

служби у справах неповнолітніх;

центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, їх спеціалізовані формування; (Абзац п'ятий частини другої статті 3 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2353-ІУ (2353-15) від 18.01.2005)

підприємства, установи та організації, незалежно від їх підпорядкування та форми власності.

Стаття 4. Об'єкти соціальної роботи з дітьми та молоддю

Об'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

діти, молодь та члени їх сімей;

професійні та інші колективи;

соціальні групи, щодо яких здійснюється соціальна робота.

Стаття 5. Основні принципи здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю

Соціальна робота з дітьми та молоддю ґрунтується на загальновизнаних гуманістичних, демократичних та правових засадах.

Основними принципами соціальної роботи з дітьми та молоддю є: законність, додержання і захист прав людини; диференційність, системність, індивідуальний підхід; доступність, конфіденційність у соціальній роботі;

відповідальність суб'єктів соціальної роботи за додержання етичних і правових норм, вимог та правил здійснення соціальної роботи;

добровільність у прийнятті допомоги.

Стаття 6. Сфери та рівні здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю Сферами здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

громадська;
економічна;
освітня;
виховна;
культурна;
оздоровча.

Соціальна робота з дітьми та молоддю, державне управління та контроль у цій сфері здійснюються на місцевому, регіональному, державному рівнях.

Розділ II

ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ

Стаття 7. Основні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю Основними напрямками державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю є: визначення правових засад соціальної роботи з дітьми та молоддю;

розроблення та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціального становлення і соціальної підтримки дітей та молоді;

створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дітей та молоді, задоволення потреб у добровільному виборі виду діяльності, не забороненому законодавством, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній і оздоровчій діяльності;

консультування і надання соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги;

здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на подолання соціальних проблем;

здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання наслідкам негативних явищ та подолання таких наслідків;

розроблення та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного та фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації;

сприяння дитячим і молодіжним організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів;

забезпечення дотримання соціальних стандартів і нормативів умов життєдіяльності, морального, психологічного та фізичного стану дітей та молоді;

здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного та інших видів забезпечення соціальної роботи;

сприяння розвитку та підтримка волонтерського руху;

встановлення та зміцнення зв'язків із соціальними службами для молоді за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю; здійснення комплексу медико-соціальних та реабілітаційних заходів щодо адаптації в суспільстві дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.

Стаття 8. Соціальне обслуговування дітей та молоді

Соціальне обслуговування дітей та молоді здійснюється у порядку, визначеному законодавством, шляхом надання соціальних послуг:

гарантованих державою безкоштовних фізкультурно-оздоровчих послуг;

у доборі роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, професійної орієнтації та перепідготовки;

у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку;

добродійних послуг для задоволення духовних, культурних, естетичних, виховних, освітніх, оздоровчо-лікувальних, рекреаційних та інших потреб.

Стаття 9. Соціальний супровід дітей та молоді

Соціальний супровід передбачає здійснення:

службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді системного обліку та догляду дітей і молоді, які опинилися в складних життєвих ситуаціях; (Абзац другий статті 9 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2353-ІУ 2353-15) від 18.01.2005)

систематичних і комплексних заходів, спрямованих на подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу дітей та молоді;

системи заходів, спрямованих на подолання різних видів залежностей, які завдають шкоди психічному і фізичному здоров'ю дітей та молоді;

соціальної опіки щодо дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.

Стаття 10. Соціальна профілактика серед дітей та молоді

Соціальна профілактика серед дітей та молоді передбачає здійснення:

системного обліку і догляду за дітьми та молоддю, які виявили схильність до асоціальної поведінки;

інформаційно-просвітницької, пропагандистської та агітаційної роботи серед дітей та молоді за місцем проживання, навчання або роботи.

Стаття 11. Соціальна реабілітація дітей та молоді

Соціальна реабілітація дітей та молоді передбачає здійснення:

навчально-виховної реабілітації у загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей та молоді, які потребують соціальної допомоги; у спеціальних загальноосвітніх школах

(школах-інтернатах) для дітей та молоді, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку; у загальноосвітніх санаторних школах (школах-інтернатах) для дітей, які потребують тривалого лікування;

соціально-лікувальної та психологічної реабілітації у відповідних закладах охорони здоров'я дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, а також які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;

фізичної реабілітації дітей та молоді з фізичними, розумовими вадами у спеціалізованих фізкультурно-оздоровчих закладах (клубах, центрах тощо);

медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, які зловживають алкоголем, наркотиками і які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації;

соціально-освітньої реабілітації в школах соціальної реабілітації та професійних училищах соціальної реабілітації неповнолітніх, які скоїли правопорушення.

Стаття 12. Соціальне інспектування у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю

Соціальне інспектування здійснюється з метою контролю за додержанням вимог законодавства щодо захисту прав і свобод дітей та молоді у сфері соціальної роботи з ними.

Соціальне інспектування здійснюється центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді спільно з відповідними органами виконавчої влади, яким законодавством надано право здійснювати інспекторський нагляд. (Частина друга статті 12 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2353-IV (2353-15) від 18.01.2005)

Порядок і умови здійснення соціального інспектування визначаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики.

За результатами соціального інспектування центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді мають право: (Абзац перший частини четвертої статті 12 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2353-IV (353-15) від 18.01.2005)

звертатися до органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій всіх форм власності;

порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до підприємств, установ та організацій усіх форм власності, громадян, накладання дисциплінарних та адміністративних стягнень на посадових осіб у разі порушення ними законодавства стосовно дітей та молоді.

Стаття 13. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

1. Здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю покладається на: Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді;

республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні, Київський та Севастопольський міські, районні, міські, районні у містах, селищні та сільські центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

спеціалізовані формування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (служба соціальної підтримки сімей, служба роботи з ін'єкційними споживачами наркотиків, центр соціально-психологічної допомоги, центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, мобільний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевості, школа волонтерів, студентська соціальна служба, служба "Телефон довіри", інформаційно-ресурсний центр, дружня клініка для молоді, консультаційні пункти в закладах соціального спрямування тощо).

Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді діє в складі центрального органу виконавчої влади з питань сім'ї, дітей та молоді і йому підпорядковується.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді утворюються, реорганізуються і ліквідуються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, належать до сфери їх управління і підпорядковуються відповідно органу виконавчої влади чи виконавчому органу міської, селищної, сільської ради.

Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді контролює і координує діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні, Київський та Севастопольський міські центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді контролюють і координують діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відповідно районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах, селищних та сільських рад, а також надають їм практичну і методичну допомогу.

1. Штатна чисельність працівників республіканського (Автономної Республіки Крим), обласних, Київського та Севастопольського міських, районних, міських, районних у містах, селищних та сільських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді встановлюється згідно з державними соціальними стандартами і нормативами.

2. Загальне положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді затверджує Кабінет Міністрів України.

3. Діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді фінансується за рахунок коштів, передбачених у місцевих бюджетах за відповідним кодом програмної класифікації видатків, та інших джерел, не заборонених законодавством.

4. Послуги, що надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, є державними послугами і здійснюються на безоплатній основі. (Стаття 13 в редакції Закону № 2353-IV (2353-15) від 18.01.2005)

Стаття 14. Завданнями суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю є: надання різноманітних соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної, матеріальної та інших видів соціальної допомоги, консультування дітей та молоді;

розроблення та здійснення системи заходів по створенню умов, достатніх для життєдіяльності різних категорій дітей та молоді;

здійснення соціально-профілактичної роботи серед дітей та молоді, проведення системи заходів щодо запобігання негативним явищам та їх подолання;

розроблення та здійснення реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, пристосування їх до безпечних соціальних та інших умов життєдіяльності, а також надання допомоги дітям, молоді, які зазнали жорстокості та насильства, потрапили в екстремальні ситуації;

здійснення міжнародного співробітництва, вивчення і поширення передового міжнародного досвіду з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю;

сприяння молодіжним організаціям і окремим громадянам у їх культурному і фізичному розвитку, участі в трудовій та суспільно корисній діяльності;

здійснення інших повноважень у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Стаття 15. Права суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю
Суб'єкти соціальної роботи з дітьми та молоддю мають право:

вносити до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування пропозиції щодо соціальної роботи з дітьми і молоддю, брати участь у їх реалізації;

укладати договори з підприємствами, установами і організаціями, в тому числі зарубіжними, на виконання ними робіт, що сприяють підвищенню ефективності соціальної роботи;

створювати агентства, спеціалізовані служби, інші установи соціального спрямування, займатися благодійництвом відповідно до законодавства України;

одержувати від підприємств, установ та організацій усіх форм власності інформацію з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю;

проводити на підприємствах, в установах та організаціях соціологічні дослідження з проблем молоді;

представляти інтереси окремих молодих людей (молодих сімей) в їх відносинах з підприємствами, установами, організаціями. (Абзац восьмий статті 15 виключено на підставі Закону № 2353-IV (2353-15) від 18.01.2005)

Стаття 16. Права та обов'язки фахівця із соціальної роботи з дітьми та молоддю

Права та обов'язки фахівця із соціальної роботи з дітьми та молоддю визначаються та затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики.

Стаття 17. Підстави щодо зміни або припинення надання соціальних послуг дітям та молоді

Підставами щодо зміни або припинення надання соціальних послуг дітям та молоді визнаються:

досягнення повноліття дітьми та віку молодими громадянами, з якого на них не поширюються норми цього Закону;

добровільна відмова від отримання відповідного виду соціальних послуг, якщо ця відмова або її наслідки не порушують прав, свобод інших осіб та не несуть в собі загрозу життю особи, яка відмовляється від отримання відповідного виду соціальних послуг;

інші обставини, встановлені законом.

Розділ III

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ

Стаття 18. Відповідальність за порушення у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю

Порушеннями у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю визнаються:

порушення принципів здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю;

невиконання фахівцями із соціальної роботи своїх обов'язків;

порушення порядку здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю;

порушення суб'єктами соціальної роботи інших вимог законодавства у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю.

За порушення законодавства щодо соціальної роботи з дітьми та молоддю суб'єкти соціальної роботи несуть відповідальність згідно з законами України.

Стаття 19. Порядок розгляду спорів, що виникають у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю

Спори, що виникають у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю, розглядаються відповідно до законодавства України.

Розділ IV

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ

Стаття 20. Міжнародне співробітництво у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю

Україна бере участь у міжнародному співробітництві у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю на державному, регіональному та місцевому рівнях.

З метою розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері Україна укладає міжнародні угоди з іншими державами та міжнародними організаціями.

Розділ V

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.
2. Кабінету Міністрів України у тримісячний строк:
  - подати до Верховної Ради України пропозиції про приведення законодавчих актів України у відповідність з цим Законом;

розробити і затвердити мінімальні стандарти щодо здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю; привести свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом.

Президент України Л.КУЧМА

м. Київ, 21 червня 2001 року № 2558-III

Джерело: [<http://zakon4.rada.gov.ua/>].

Додаток Л

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів)

Першочерговим завданням соціального працівника є покращення добробуту і допомога у задоволенні основних потреб усіх людей, а особливо потреб найбільш незахищених груп населення. Історично склалося, що соціальна робота фокусується на соціальному благополуччі людей і суспільства. Завданням соціальної роботи є також з'ясування причин, які зумовлюють виникнення життєвих проблем, та пошук засобів їх розв'язання.

Соціальні працівники сприяють утвердженню соціальної справедливості і соціальним змінам в суспільстві на користь своїх клієнтів. До поняття клієнтів включають дітей, підлітків, старшокласників, молодь, сім'ї, педагогів, шкільні та позашкільні групи, організації і громади. Соціальні працівники враховують культурні та етнічні особливості, вони борються проти дискримінації, всілякого роду утисків, бідності та інших форм соціальної несправедливості. Такого роду діяльність може здійснюватися у вигляді безпосередньої допомоги, організаційної роботи у місцевих громадах, консультативної і юридичної допомоги, політичних акцій, дослідження та оцінки ефективності. Соціальні працівники намагаються навчити людей використовувати власний потенціал і самостійно вирішувати свої життєві проблеми. Соціальні працівники також прагнуть підвищити відповідальність організацій, громад, інших соціальних інститутів перед їхніми членами за задоволення потреб та вирішення соціальних проблем.

Професія соціального працівника (соціального педагога) ґрунтується на низці основних цінностей. Вироблені соціальними працівниками протягом усього існування цієї професії, вони і тепер є фундаментом їх унікальної місії:

- служіння людям;
- захист соціальної справедливості;
- повага до особистості і людської гідності;
- шанування людських стосунків;
- цілісність;
- компетентність.

Це коло цінностей відображає всю унікальність професії соціального працівника (соціального педагога). Основні цінності і принципи, які на них базуються, мають узгоджуватися із суспільними процесами та всім набутим суспільним досвідом.

Мета створення етичного кодексу:

Оскільки професійна етика є основою соціальної роботи, необхідно чітко сформулювати її етичні принципи та етичні стандарти. Етичний кодекс Асоціації соціальних працівників являє собою ті принципи та стандарти, якими мають керуватися фахівці у роботі.

Етичний кодекс важливий для всіх соціальних працівників незалежно від їхніх конкретних професійних функцій, умов роботи та особливостей населення, якому вони надають послуги.

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України – це документ, який націлює на здійснення соціальної роботи в багатьох функціональних сферах з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб.

В Етичному кодексі спеціалістів із соціальної роботи України визначені положення, які є для фахівців принциповими орієнтирами з питань професійної діяльності, виконання службових обов'язків, організації взаємодії з клієнтами. У документі визначені шляхи розв'язання моральних проблем та прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях.

В основу Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України покладений

вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах Міжнародної Федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шрі-Ланка) 6–8 липня 1994 року.

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України містить:

–етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи (перелік базових етичних ідей і традицій, що стають підґрунтям для прийняття етичного рішення в соціальній роботі);

–норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи (основа професійної діяльності).

1. Етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи

Повага до гідності кожної людини. Кожна людина є неповторною та унікальною, що необхідно враховувати, не допускаючи жодного прояву зневаги до особистості. Кожна людина має право на самореалізацію, що не призводить до порушення подібних прав інших осіб. Соціальна робота несумісна з прямим чи опосередкованим примусом клієнтів до будь-яких дій навіть на користь клієнта або його близького соціального оточення.

Пріоритетність інтересів клієнтів. Спеціалісти із соціальної роботи спрямовують усі зусилля, знання та навички на допомогу окремим громадянам, сім'ям, групам, спільнотам та громадам для їх удосконалення, а також з метою вирішення конфліктів та подолання їх наслідків.

Толерантність. Спеціалісти із соціальної роботи є толерантними до різних емоційних проявів клієнтів, мають належний рівень професійної підготовки, за будь-яких обставин зберігають рівновагу, терпимість. Вони сприймають проблеми й обставини клієнтів незалежно від їхнього способу життя, поведінки, соціального та національного походження, статі тощо.

Довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта. Спеціалісти із соціальної роботи співпрацюють з клієнтами, намагаючись якнайкраще розв'язувати будь-які завдання, з якими вони стикаються, з метою задоволення їхніх інтересів. Такі фахівці сприяють добровільній участі клієнтів у процесі надання соціальної послуги. Вони мають сприяти максимальній самостійності клієнтів у розв'язанні їхніх соціальних проблем та в діях у відповідних соціальних ситуаціях. Спеціалісти із соціальної роботи створюють доброзичливу атмосферу спілкування з клієнтом. Довіра до спеціаліста із соціальної роботи є необхідною умовою результативної соціальної діяльності.

Доступність послуг. Спеціалісти із соціальної роботи надають допомогу кожному, хто звертається до них за захистом, підтримкою, консультацією або порадою, без будь-якої дискримінації щодо статі, віку, фізичних або розумових обмежень, соціальної чи расової приналежності, віросповідання, мови, політичних поглядів, сексуальної орієнтації.

Конфіденційність. Спеціалісти із соціальної роботи в будь-якій соціальній ситуації інформують клієнтів про те, як забезпечується конфіденційність, для чого вона необхідна, а також про обмеження в її дотриманні. Обов'язок спеціалістів із соціальної роботи – бути конфіденційними, що виключає можливість розголошення будь-яких відомостей про клієнтів, за винятком тих випадків, коли це робиться з їхньої згоди чи в установленому законом порядку.

Дотримання норм професійної етики. Спеціалісти із соціальної роботи сприяють формуванню та реалізації заходів соціальної політики, забезпеченню благополуччя людини, спільноти, громади, несуть відповідальність за розвиток та дотримання професійних норм у розв'язанні практичних завдань соціальної роботи.

2. Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи

Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи є основою їхньої професійної діяльності згідно із загальнолюдськими цінностями та етичними принципами соціальної роботи.

2.1. Етична поведінка стосовно професії:

Дотримуватися Етичного кодексу, діяти відповідно до принципів і норм етичної

поведінки.

Підвищувати якість та ефективність соціальних послуг, розвивати професіоналізм у соціальній роботі, залучаючи волонтерів (добровільних помічників) до виконання посильних для них завдань.

Бути відповідальним за клієнтів у рамках обмежень, установлених положеннями цього кодексу.

Визначати й з'ясовувати характер та причини індивідуальних, сімейних, групових соціальних та проблем територіальної громади, глобальних соціальних проблем.

Підвищувати статус соціальної та соціально-педагогічної роботи.

Стимулювати розроблення та впровадження соціальних технологій, методів, методик, програм, що спрямовані на покращення якості життя людини, сім'ї, групи людей, громади, спільноти та суспільства.

Визнавати пріоритети професійної відповідальності над власними інтересами.

Роз'яснювати призначення, цілі та завдання професійної соціальної та соціально-педагогічної роботи.

2.2. Етична поведінка стосовно колег

Визнавати різні погляди та форми практичного досвіду колег у соціальній роботі й інших фахівців, висловлювати критичні зауваження та пропозиції лаконічно і коректно.

Піддавати конструктивному аналізу професійні дії колег, теоретичні та методичні засади їхньої професійної діяльності.

Створювати та систематично використовувати можливості, умови для обміну знаннями, досвідом і поглядами з колегами у соціальній роботі, фахівцями інших галузей, волонтерами з метою вдосконалення власної практики діяльності та збагачення інтелектуальних ресурсів професійної групи.

Підтримувати діяльність легалізованих професійних об'єднань та асоціацій, що відповідає вимогам чинного законодавства.

Відстоювати професійну честь і гідність своїх колег, не допускати упередженої критики на їхню адресу та щодо професії взагалі.

Звертати увагу відповідних організацій на будь-які порушення положень цього Кодексу.

2.3. Етична поведінка стосовно клієнтів

Поважати особистість клієнта і гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток.

Прагнути зрозуміти кожного клієнта, з'ясовувати всі чинники проблеми, що виникла, пропонувати оптимальні види професійної діяльності або соціальних послуг.

Безпека клієнтів є першою умовою діяльності спеціалістів із соціальної роботи.

Допомагати всім клієнтам рівною мірою.

Заохочувати клієнта до взаємодії, яка ґрунтується на довірі, співчутті та збереженні конфіденційності.

Визнавати й поважати наміри, відповідальність клієнтів за прийняте рішення.

Якщо неможливо надати відповідну соціальну послугу, спеціалісти із соціальної роботи зобов'язані повідомити про це клієнтам, залишивши за ними право на свободу дій.

2.4. Етична поведінка стосовно взаємодіючих організацій

Співпрацювати з тими установами й організаціями, наміри та діяльність яких спрямовані на надання соціальних послуг, використовувати досвід їхньої роботи як ресурсну можливість для підвищення якості допомоги клієнтам.

Підтримувати та популяризувати партнерські стосунки між організаціями, що здійснюють соціальну діяльність у громаді, суспільстві.

Забезпечувати професійну звітність перед клієнтами та громадськістю про ефективність і продуктивність роботи шляхом періодичних публічних оглядів якості, результативності та ефективності послуг, що надаються [84, с. 169–182].

Етичний кодекс психолога

На I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 року в м. Києві прийнято Етичний кодекс психолога. Цей нормативний акт є гарантом високопрофесійної, гуманної, високоморальної діяльності психологів України, здійснюваної залежно від спеціалізації та сфери їх інтересів.

Даний Кодекс являє собою сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві й регулюють його життєдіяльність. Об'єктом досліджень і впливу психологів є внутрішній світ особистості, тому їхні контакти з іншими людьми повинні бути теплими, доброзичливими.

Етичний кодекс сприяє більш успішному здійсненню психологами своєї професійної діяльності, зокрема, психологам шкіл і вищих навчальних закладів допомагає у підвищенні ефективності навчання і виховання учнів та студентів; у галузі охорони здоров'я – у виконанні функцій, пов'язаних з профілактикою захворювань, лікуванням, реабілітацією пацієнтів; у сфері державного управління – у психологічному забезпеченні загального й галузевого управління.

Заснована Товариством психологів України Комісія з етики проводить роботу, спрямовану на правильне тлумачення ними Етичного кодексу, здійснює контроль за його додержанням, забезпечує формування сприйняття цього Кодексу як зобов'язання перед громадськістю, одного з важливих актів чинного законодавства.

I. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1.1. Психологи несуть особисту відповідальність за свою роботу.

1.2. Психологи зобов'язані всіляко запобігати й не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності.

1.3. Психологи повинні утримуватися від будь-яких дій чи заяв, що загрожують недоторканості особи; не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності, пригнічування особистості або маніпулювання нею; несуть відповідальність за додержання пріоритету інтересів людини.

1.4. На психологів покладається відповідальність за надійність використовуваних методів та програмного забезпечення, валідність обробки даних досліджень, у тому числі і тих, які проводяться із застосуванням комп'ютерних технологій.

1.5. Психологи застосовують лише ті знання, якими вони володіють відповідно до своєї кваліфікації, повноважень і соціального статусу.

II. КОМПЕТЕНТНІСТЬ

2.1. Психологи постійно поповнюють свої знання про нові наукові досягнення в галузі

їхньої діяльності, беруться за розв'язання тільки тих завдань, які належать до сфери їх компетенції. У разі неспильності завдання передають його іншому досвідченому фахівцеві або допомагають людині, яка звернулася за підтримкою, налагодити контакт з професіоналами, котрі можуть надати адекватну допомогу.

2.2. Психологи не застосовують методів і процедур, не апробованих центральними органами Товариства психологів України. У тих випадках, коли психологічні методики лише проходять випробування (з дозволу контрольних органів Товариства), психологи, проводячи експеримент з обмеженим контингентом досліджуваних, попереджають їх про застосування неперевіраних методів і технічних пристроїв або свій недостатній рівень оволодіння ними.

2.3. Психолог публікує під своїм ім'ям лише ту працю, яка повністю виконана ним самим або містить істотний власний внесок; недопустима публікація з метою особистої, матеріальної вигоди недостатньо підготовлених праць, невалідизованих методик, а психолог не може виконувати практичної роботи, не маючи належної кваліфікації та досвіду.

2.4. Психолог прагне до адекватних знань про свої індивідуальні якості та особливості і визначення меж власних професійних можливостей. Особистісні психологічні проблеми (які негативно впливають на якість виконання обов'язків) можуть бути показником професійної непридатності і мають якомога швидше коригуватись та розв'язуватись психологом.

III. ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ КЛІЄНТА

3.1. Психологи суворо додержуються принципу добровільної участі клієнта в обстеженнях. Під час роботи з дітьми, пацієнтами з тяжкими психічними розладами (тобто в крайніх випадках) допускаються відхилення від принципу добровільності, але в межах законодавчих норм; обов'язком психолога є намагання налагодити з клієнтом співробітництво. Психологи утримуються від непотрібних лікувань.

3.2. Психологи, вступаючи з особами у контакт, для яких він є обов'язково-примусовим (наприклад, у разі проведення психологічної експертизи), не мають права змушувати клієнта повідомляти відомості поза його волею, не можуть вживати примусових заходів для одержання даних, крім випадків, коли така інформація сприятиме безпеці навколишніх або самого клієнта.

3.3. Психологи не беруть участі в діях, спрямованих проти свободи особи. Вони не мають права змушувати клієнта розповідати про свою життєву філософію, політичні, релігійні чи етичні переконання, не повинні вимагати відмовитися від них.

3.4. Психологи беруть на себе професійну відповідальність за кваліфіковане обстеження, консультування, лікування. Вони домовляються про терміни завершення своєї діяльності або доцільність направлення клієнта до іншого компетентного спеціаліста. Відповідальність з психолога знімається, якщо він упевнився, що інший спеціаліст узяв відповідальність за клієнта на себе.

3.5. Психологи не мають матеріальних або особистих привілеїв, не можуть використовувати свої знання і становище, довірливе ставлення і залежність клієнта у власних корисливих інтересах. У тих випадках, коли послуги є платними, про фінансові умови домовляються заздалегідь; не встановлюється додаткова оплата за консультації і не береться плата з тих, кого психолог навчає або збирається екзамінувати. Якщо клієнт може отримати психологічну допомогу безкоштовно або меншим коштом в іншого фахівця, то психолог інформує про це клієнта.

3.6. Психолог уникає встановлення неофіційних взаємин з клієнтом, якщо це може стати на перешкоді проведенню діагностичної, консультаційної і корекційної роботи з ним. Між психологом і клієнтом не повинно бути статевої близькості у період, коли психолог несе відповідальність за нього.

3.7. Психолог має право вирішувати, на якому етапі консультування або лікування можна дати об'єктивний професійний висновок, а у випадках, коли він не може діяти в інтересах клієнта, роз'яснює йому і батькам (опікунам, піклувальникам) реальний стан справ.

3.8. Висновок за результатами проведеного обстеження чи лікування робить сам психолог, він не може перекладати це на інших. Він повинен чітко й однозначно формулювати висновок, так щоб його можна було правильно зрозуміти й використати отримані дані на користь клієнта.

3.9. Психолог не робить висновків і не дає порад, не маючи достовірних знань про клієнта або ситуацію, в якій він перебуває. У звіті (висновку) психолога має міститися лише необхідна і водночас достатня, що відзначається цілковитою надійністю результатів, інформація для розв'язання поставленого завдання, вказуватися межі здійснюваних досліджень, характер виявлених симптомів – постійний чи тимчасовий.

3.10. Психолог у доступній формі повідомляє обстежуваному про поставлений діагноз, методи та засоби допомоги. При цьому він зобов'язаний обачливо й обережно

висловлюватися щодо виявлених патологій у психічному стані клієнта. Психолог обов'язково попереджає про те, хто і для чого може використати ці дані; він не може приховувати від людини, які офіційні рішення можуть бути винесені на підставі висновку.

Психолог уповноважений особисто запобігати некоректному й неетичному використанню результатів досліджень і повинен виконувати цей обов'язок незалежно від посадової субординації.

IV. КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ

4.1. Психолог зобов'язаний додержуватися конфіденційності у всьому, що стосується взаємин з клієнтом, його особистого життя і життєвих обставин. Виняток становлять випадки, коли виявлені симптоми є небезпечними для клієнта та інших людей, і психолог зобов'язаний поінформувати тих, хто може надати кваліфіковану допомогу.

Конфіденційності можна не додержуватись, якщо клієнт просить або згоджується, аби в його інтересах інформацію було передано іншій особі.

Психолог не збирає додаткових відомостей про обстежуваного без його згоди і задовольняється лише тією інформацією, яка потрібна для виконання професійного завдання. Запис на магнітну стрічку і відеоплівку, фотографування і занесення інформації про клієнта до комп'ютерних банків даних здійснюються лише за згодою учасників.

Психолог зобов'язаний оберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностичної і корекційної роботи, додержуватись анонімності імені клієнта (наприклад, під час навчання, в публікаціях). Для демонстрації і прослуховування будь-яких матеріалів потрібний письмовий дозвіл людини, за чією згодою вони були записані; на вимогу клієнта матеріали негайно знищуються.

Документація роботи психологів повинна вміщувати лише професійно необхідні матеріали. До цих матеріалів, пов'язаних з конфіденційним змістом діяльності психологів, має виключатися доступ сторонніх осіб. У тих випадках, коли психологи звертаються за допомогою до інших фахівців, потрібно спеціально ознайомити їх з питаннями, що стосуються умов і терміну зберігання таких матеріалів, а також обмежень у використанні інформації про клієнта, і попередити про міру відповідальності за недодержання конфіденційності.

Якщо психолог не в змозі надалі виконувати свої функції, він з'ясовує, чи потрібно зберігати матеріали (також інформацію, занесену до комп'ютера). У разі потреби психолог повинен передати виконання покладених на нього функцій іншому фахівцеві.

Психолог інформує клієнтів про правила додержання конфіденційності. Смерть або зникнення обстежуваного не звільняє психолога від необхідності зберігати професійну таємницю.

Психолог не передає методичних матеріалів особам, які не уповноважені здійснювати психологічну діяльність; не розкриває суті і призначення конкретної методики (за винятком доступних роз'яснень правоохоронним і судовим органам).

V. ЕТИЧНІ ПРАВИЛА ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

5.1. Планування психологічних досліджень передбачає дотримання таких умов: визначення об'єкта дослідження; чітке й однозначне формулювання його мети і завдань; встановлення контингенту обстежуваних; прогнозування можливостей використання одержаних результатів (наприклад, оцінювання перспективи професійної успішності, формування спільного колективу, психологічного втручання тощо). Психолог самостійно вибирає методи роботи, керуючись при цьому вимогами максимальної ефективності та наукової обґрунтованості.

5.2. Психолог забезпечує цілковиту надійність результатів, відповідає за рішення, які приймають офіційні особи на основі його висновків та рекомендацій, запобігає можливим помилкам у діяльності непрофесіоналів, котрі допомагають у роботі, але не ознайомлені з вимогами, що стосуються обмежень у використанні інформації про досліджуваних.

Психолог несе відповідальність за правильне і доступне роз'яснення непрофесіоналам суті застосовуваних психологічних методів, а також за можливі антигуманні наслідки. Щодо психолога використовується принцип, аналогічний принципу презумпції невинності у судочинстві. Вина психолога в порушенні Етичного кодексу повинна бути доведена Комісією з етики Товариства психологів України.

Психолог зводить до мінімуму ризик ненавмисного негативного впливу на тих, хто бере участь в експерименті. Коли очікується, що дослідження або лікування може викликати у клієнта психогенну реакцію, психолог повинен отримати дозвіл на проведення роботи з ним Комісії з етики. Якщо умови експерименту потребують необізнаності досліджуваних з його суттю і результатами, психолог має пересвідчитися в тому, що це не завдасть шкоди жодному з учасників досліду. Такі відомості можуть бути розкриті після завершення експериментальної програми.

Психолог заздалегідь інформує клієнтів про право відмовитись від участі в дослідженні. Коли ж попри це вони дають згоду взяти участь в експерименті, психолог має переконатися в тому, що таке рішення прийняте незалежно від нього або інших осіб (наприклад, батьків, опікунів, піклувальників, які наполягають пройти обстеження).

VI. КВАЛІФІКОВАНА ПРОПАГАНДА ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Психологи інформують науковців, учителів, лікарів, широку громадськість про свою галузь діяльності на основі об'єктивних, точних даних таким чином, щоб не дискредитувати професію психолога і психологію як науково-практичний комплекс.

1.2. Психолог не виступає з публічними заявами для реклами або самореклами. Уміщуючи у засобах масової інформації оголошення про надання психологічних послуг населенню, повідомляє лише своє ім'я, адресу, номер телефону, професійну кваліфікацію, науковий ступінь, галузь психології, години прийому. У рекламному проспекті не може йтися про суми гонорару, не даються гарантії, не перелічуються здобутки і успішні випадки лікування, консультивання, експертизи. Оголошення мають містити інформацію про мету курсів, а не обіцянки стосовно досягнення специфічних результатів. Психолог повинен брати професійну участь у навчальних програмах для населення, однак він має право робити це лише за умови, що вони виключають сумнівні методи й неефективні процедури.

1.3. Поради психолога у засобах масової інформації мають подаватися в узагальненій формі, без посилань на конкретні факти і ситуації, щоб не допустити розголошення конфіденційної інформації.

Усні виступи, аудіовізуальні, друковані матеріали та інші публікації, в яких наводяться з ілюстративною метою клінічні випадки, повинні виключати ідентифікування особи, групи чи організації. Методики публікуються лише у формі, яка дає змогу зберегти їх валідність та надійність.

VII. ПРОФЕСІЙНА КООПЕРАЦІЯ

7.1. Психолог, ведучи професійну дискусію, не повинен дискредитувати колег або представників інших професій, які використовують ті самі або інші наукові методи; він має виявляти повагу до наукових шкіл і напрямів. Психолог цінує професійну компетентність, високу культуру та ерудицію, відповідальне ставлення до справи колег та представників інших професій. Якщо ж виявить ненауковість чи неетичність у професійній діяльності колеги, повинен сприяти виправленню ситуації, у разі неуспіху цих зусиль може виступити з об'єктивною, аргументованою критикою роботи колеги у психологічному співтоваристві. У тих випадках, коли критика на адресу члена Товариства виявляється суб'єктивною, упередженою, він має право звернутися до Комісії з етики, висновок якої може використати для спростування несправедливих оцінок чи критики.

7.2. Психолог не може застосовувати маніпулятивні методи для здобуття прихильності і привернення на свій бік клієнтури, не повинен намагатися стати

монополістом у своїй галузі. Про досягнуті результати в теоретичній і практичній психології він зобов'язаний інформувати психологічну громадськість, ділитися набутиим під час своєї професійної діяльності досвідом.

7.3. Розв'язуючи конкретні завдання обстеження, консультування і лікування людей, психолог вирішує, чи може використати знання, технічні й адміністративні можливості інших фахівців на благо клієнта та за згодою клієнта вступити в контакт з ними, зокрема особами, які лікують або лікували його раніше. Психолог бере відповідальність за клієнта, лише переконавшись, що той не має клієнтурних стосунків з іншими психологами.

7.4. Психолог забезпечує персонал адекватною інформацією про клієнтів, які користуються його послугами, передає у розпорядження колег тільки надійні й валідизовані психологічні методи, технічний інструментарій і відкриття. Усі професійні взаємини будуються на основі Закону про авторські права.

7.5. У вирішенні спірних питань психолог керується положеннями даного Етичного кодексу. Арбітром може бути Комісія з етики Товариства психологів України.

7.6. За порушення чинного законодавства, Статуту Товариства психологів та Етичного кодексу на психолога можуть бути накладені Комісією з етики такі стягнення: попередження; догана; виключення з Товариства.

У разі виявлення порушень психологами, які не є членами Товариства, Комісія з етики звертається до інших громадських організацій чи державних установ з тим, щоб вони вжили необхідних заходів до винного.

7.7. Рішення Комісії з етики може бути скасоване Президією або з'їздом Товариства психологів [73, с. 87–95].

Додаток М
Перелік нормативно-правової документації
соціального працівника

№	Документ
1.	Конституція України
2.	Конвенція про права дитини
3.	Декларація прав дитини
4.	Етичний кодекс соціального педагога
Закони України	
5.	Закон України від 28.02.1991 № 796-ХІІ «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»
6.	Закон України від 21.03.1991 № 875-ХІІ «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»
7.	Закон УРСР від 23.05.1991 № 1060-ХІІ «Про освіту»
8.	Закон України від 05.11.1991 № 1789-ХІІ «Про прокуратуру»
9.	Закон України від 21.11.1992 № 2811-ХІІ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»
10.	Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР «Про професійно-технічну освіту»
11.	Закон України від 13.05.1999 № 651-ХІV «Про загальну середню освіту»
12.	Закон України від 06.07.1999 № 864 -ХІV «Про внесення змін до Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»
13.	Закон України від 08.07.1999 № 864-ХІV «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»
14.	Закон України від 20.04.2000 № 1685-ІІІ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення боротьби з незаконним виробництвом та обігом спирту етилового, коньячного, плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів»
15.	Закон України від 01.06.2000 № 1768-ХІV «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» зі змінами (останні зміни відповідно до Закону України від 09.12.2012 № 5462-17)
16.	
17.	Закон України від 21.11.2000 № 2109-ІІІ «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»
18.	Закон України від 26.04.2001 № 2402-ІІІ «Про охорону дитинства»
19.	Закон України від 15.11.2001 № 2789-ІІІ «Про попередження насильства в сім'ї»
20.	Закон України від 17.01.2002 № 2984-ІІІ «Про вищу освіту»
21.	Закон України від 13.01.2005 № 2342-ІV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»
22.	Закон України від 02.06.2005 № 2623-ІV «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»
23.	Закон України від 06.10.2005 № 2961- ІV «Про реабілітацію інвалідів в Україні»
24.	Закон України від 1 січня 2009 р. із змінами № 2628-ІІІ «Про дошкільну освіту»
25.	Закон України від 19.02.2009 № 1026-VI «Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки»
26.	Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI «Про захист персональних даних»
27.	Закон України від 06.07.2010 № 2442-VI «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу»
28.	Закон України від 01.07. 2010р. № 2394-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа»
29.	Закон України від 23.09.2010 № 2556-VI «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за неналежне виконання обов'язків стосовно охорони життя та здоров'я дітей, а також за зловживання опікунськими правами»
30.	Закон України від 17.05.2012 № 4723-VI «Про внесення змін до ст.13 Закону України «Про охорону дитинства»
31.	Закон України від 16.06.2011 № 3525-17 «Про внесення зміни до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»
Укази, розпорядження Президента України	
32.	Указ Президента України від 17.03.1998 № 197/98 «Про деякі заходи щодо державної підтримки сімей з неповнолітніми дітьми працівників органів внутрішніх справ, які загинули під час

	виконання службових обов'язків
33.	Указ Президента України від 18.03.1998 № 200/98 «Про затвердження Комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві»
34.	Указ Президента України від 30.12.2000 № 1396/2000 «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей»
35.	Указ Президента України від 29.03.2010 № 221/2001 «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики»
36.	Указ Президента України від 23.06.2001 № 467/2001 «Про додаткові заходи щодо вдосконалення роботи з дітьми, молоддю та сім'ями»
37.	Указ Президента України від 13.11.2001 № 1071/2001 «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» із змінами і доповненнями, внесеними Указом Президента України»
38.	Указ Президента України від 11.07.2005 р. № 1086/2005 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей»
39.	Указ Президента України від 01.06.2005 № 900/2005 «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями»
40.	Указ Президента України від 04.05.2007 № 376/2007 «Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей»
41.	Розпорядження Президента України від 11.06.2007 № 119/2007-рп «Про заходи щодо захисту дітей, батьки яких загинули під час виконання службових обов'язків»
42.	Указ Президента України від 18.12.2007 № 1228/2007 «Про невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими можливостями»
43.	Указ Президента України від 24.05.2011 № 597/2011 «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»
44.	Указ Президента України від 16.12.2011 № 1163/2011 «Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні»
45.	Указ Президента України від 01.06.2013 № 312/2013 «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей»
Постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України	
46.	Постанова Кабінету Міністрів України № 896 від 03.11.1993 «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)
47.	Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1994 № 226 «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування» зі змінами та доповненнями (остання редакція від 06.09.2005 № 868)
48.	Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1999 № 961 «Про деякі заходи щодо підтримки здоров'я сім'ї, безпечного материнства і відповідального батьківства»
49.	Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 565 «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю»
50.	Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2005 № 823 «Про затвердження Порядку надання одноразової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення 18-річного віку»
51.	Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.11.2005 № 444-р від 03.11.2005 «Про затвердження плану додаткових заходів щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями»
52.	Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.04.2006 р. № 229 «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки»
53.	Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.05.2006 № 263-2006-р «Про схвалення Концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»
54.	Постанова Кабінету Міністрів України від 08.12.2006 № 1686-р «Про затвердження Державної типової програми реабілітації інвалідів»
55.	Постанова Кабінету Міністрів України № 1242 від 17.10.2007 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»
56.	Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 № 1228 «Питання організації виконання законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування»
57.	Постанова Кабінету Міністрів України № 866 від 24.09.2008 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»
58.	Постанова Кабінету Міністрів України від 28.01.2009 № 41 «Про затвердження Державної цільової

	соціальної програми «Молодь України» на 2009-2015 роки» зі змінами ПКМУ від 03.11.2010 № 1015-2010-п
59.	Постанова Кабінету Міністрів України № 872 від 15.08.2011 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах»
60.	Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.1997 №565 «Про Типове положення про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх»
61.	Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 № 1039-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»
62.	Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1209-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року»
63.	Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.06.2003 № 364-р «Про затвердження Концепції запобігання та викоренення найгірших форм праці дітей»
64.	Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.12.2010 № 2154-р «Про затвердження плану заходів з проведення Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року
Накази Міністерства освіти і науки України	
2013	
65.	Наказ МОН України № 1106 від 06.08.2013 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки щодо розвитку психологічної служби на період до 2017 року»
66.	Наказ МОН України № 680 від 04.06.2013 «Про організацію діяльності психолого-медико-педагогічних консультацій»
2012	
67.	Спільний наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України від 01.06.2012 № 329/409/652/502 «Про взаємодію місцевих органів виконавчої влади з питань здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу, соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу»
68.	Наказ МОНмолодьспорт України від 11.01.2012 № 12 «Про заходи щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні»
69.	Наказ МОН молоді та спорту України № 888 від 03.08.2012 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року»
70.	Наказ МОН молоді та спорту України № 827 від 19.07.2012 «Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо запобігання торгівлі людьми на період до 2015 року»
71.	Наказ МОНмолодьспорт України, НАПН України № 316/33 від 20.03.2012 «Про приведення діяльності Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи у відповідність до діючих нормативно-правових документів»
72.	Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2012 № 136 «Про заборону продажу та вживання алкогольних напоїв, тютюнових виробів у навчальних закладах»
2011	
73.	Наказ МОНмолодьспорт України № 714 від 30.06.2011 «Про затвердження Примірного положення про консультативний центр для батьків або осіб, які їх замінюють і дітей, які виховуються в умовах сім'ї»
74.	Наказ МОНмолодьспорт України та НАПН України № 623/61 від 23.06.2011 «Про внесення змін до Положення про центральну та республіканську (Автономна Республіка Крим), обласні, Київську та Севастопольську міські, районні (міські) психолого-медико-педагогічні консультації»
75.	Наказ МОНМС від 31.10.2011 №1243 «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України»
2010	
76.	Наказ Міністерства освіти і науки України від 30.12.2010 № 1313 «Про виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2010 року № 2140»
77.	Наказ МОН України №1312 від 30.12.2010 «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року»
78.	Наказ МОН України №1224 від 09.12.2010 р. «Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах»
79.	Наказ МОН України №1023 від 29.10.2010 «Щодо профілактики злочинності і правопорушень серед дітей, захисту їх прав на освіту»
80.	Наказ МОН України № 912 від 01.10.2010 «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання»
81.	Наказ МОН України № 930 від 06.10.2010 «Про затвердження Типового положення про атестацію

	педагогічних працівників»
82.	Наказ МОН України № 59 від 01.02.2010 «Про вжиття заходів щодо запобігання насильству над дітьми»
2009	
83.	Наказ МОН України № 1248 від 30.12.2009 «Про покращання соціально-педагогічного і психологічного супроводу навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації»
84.	Наказ МОН України № 839 від 10.09.2009 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту»
85.	Наказ МОН України № 741 від 12.08.2009 «Про реалізацію Програми «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя»
86.	Наказ МОН України № 616 від 02.07.2009 «Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України»
87.	Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 29.07.2009 № 2669 «Про Порядок ведення службами у справах дітей обліку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах»
2008	
88.	Наказ МОН України № 554 від 19.06.2008 «Про виконання рішення колегії Міністерства освіти і науки України з питання «Про стан та подальший розвиток психологічної служби системи освіти України»
2007	
89.	Наказ МОН України від 21.06.2007 р. № 531 «Про виконання рішення колегій Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту з питань профілактики злочинності та проявів насилля серед учнівської молоді, безпритульності і бездоглядності дітей»
90.	Наказ МОН України від 02.02.2007 р. № 302/80/49 «Про затвердження Порядку вибуття дітей із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, й соціального захисту дітей до сімейних форм виховання»
2006	
91.	Наказ МОН України № 865 від 28.12.2006 «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів»
92.	Наказ МОН України № 864 від 28.12.2006 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України»
93.	Наказ МОН України № 844 від 25.12.2006 «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми»
94.	Наказ МОН України № 631 від 23.08.2006 «Про вжиття вичерпних заходів, спрямованих на дотримання законодавства щодо захисту прав неповнолітніх»
95.	Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань № 1983/388/452/221/556/596/106 від 14.06.2006 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах»
96.	Наказ МОН України від 13.01.2006 р. № 9 «Про атестацію працівників психологічної служби системи освіти»
2005	
97.	Наказ МОН України від 08.12.2005 № 1/9-701 «Про освітній та кваліфікаційний рівень практичних психологів і соціальних педагогів навчальних закладів»
98.	Наказ МОН України від 10.11.2005 р. № 649 «Про проведення у 2005-2007 роках інформаційно-освітніх заходів у навчальних закладах із питань запобігання торгівлі дітьми»
99.	Наказ МОН України від 31.10.2005 р. № 627 «Про встановлення кваліфікаційних категорій практичним психологам, соціальним педагогам, методистам та керівникам обласних, районних (міських) центрів практичної психології і соціальної роботи»
100.	Наказ МОН України від 27.07.2005 р. № 441 «Про реалізацію проекту «Науково-організаційне забезпечення профілактики ВІЛ/СНІДУ через систему освіти»
101.	Наказ МОН України від 01.06.2005 р. № 330 «Щодо захисту законних прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»
2004	
102.	Наказ МОН України, Міністерство у справах сім'ї, дітей та молоді від 21.09.2004 № 747/460 «Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»

103.	Наказ МОН України від 07.07.2004 № 569/38 «Про затвердження Положення про центральну та республіканську (Автономна Республіка Крим), обласні, Київську та Севастопольську міські, районні (міські) психолого-медико-педагогічні консультації»
104.	Наказ МОН України від 12.05.2004 р. № 386 «Про виконання рішення колегії Міністерства освіти і науки України з питання «Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти України»
105.	Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 №5/34/24/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення»
2003	
106.	Наказ МОН України від 12.06.2003 № 363 «Про затвердження Положення про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат»
107.	Наказ МОН України від 17.11.2003 №763 «Про затвердження норм матеріального та нормативів фінансового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також вихованців шкіл-інтернатів»
2002	
108.	Наказ МОН України від 26.11.2002 р. № 673/79 «Про підпорядкування центральній психолого-медико-педагогічній консультації»
2001	
109.	Наказ МОН України та Академії педагогічних наук України № 592/33 від 15.08.2001 «Про забезпечення розвитку психологічної служби в системі освіти України»
110.	Наказ МОН України № 439 від 07.06.2001 «Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України»
111.	Наказ МОН України № 330 від 20.04.2001 «Про затвердження Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України»
1999	
112.	Наказ МОН України № 127 від 03.05.99 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616) «Положення про психологічну службу системи освіти України»
113.	Спільний Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26.05.1999 № 34/166/131/88 «Про затвердження Правил опіки та піклування»
1996	
114.	Наказ Міністерства освіти України від 19.06.1996 № 216 «Про затвердження Інструкції про виготовлення і правила користування Єдиним квитком для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків»
Листи Міністерства освіти і науки України	
2013	
115.	Лист МОНУ № 1/9-479 від 08.07.2013 «Про діяльність психологічної служби у 2013/2014 навчальному році»
116.	Лист МОНУ № 1/9-413 від 06.06.2013 «Про впровадження факультативних курсів працівниками психологічної служби системи освіти»
117.	Лист МОНмолодьспорт № 1/9-1 від 02.01.2013 «Про визначення завдань працівників психологічної служби системи освіти в умовах інклюзивного навчання»
2012	
118.	Лист МОНмолодьспорту України від 28.09.2012 № 1/9-694 «Щодо введення посади вихователя (асистента вчителя) у загальноосвітніх навчальних закладах з інклюзивним навчанням»
119.	Лист МОНмолодьспорт України від 26.09.2012 №1/9-683 «Щодо розподілу робочого часу у практичних психологів та соціальних педагогів»
120.	Лист МОНмолодьспорту України від 25.09.2012 № 1/9-675 «Щодо посадових обов'язків асистента вчителя»
121.	Лист МОНМС від 23.08.2012 № 1-9-595 «Деякі питання організації виховної роботи»
122.	Лист МОНмолодьспорт від 27.07.2012 р. № 1/9-532 «Про посилення профілактичної роботи в інтернатних закладах»
123.	Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/9-529 від 26.07.2012 «Про організацію психологічного і соціального супроводу в умовах інклюзивного навчання»
124.	Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/9-517 від 19.07.2012 «Інструктивно-методичні рекомендації щодо діяльності працівників психологічної служби у

	2012/2013 н.р.»
125.	Лист МОН, молоді та спорту України від 18.05.2012 №1/9–384 «Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах»
126.	Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 12.01.2012 № 1/12-20 «Про виконання наказу від 30.12.2010 № 1313»
127.	Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 26.01.2012 № 1/9-58 «Щодо інформації МВС про стан правопорушень у дитячому середовищі»
128.	Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 20.01.2012 № 1/9-43 «Щодо посилення профілактичної роботи у навчальних закладах та організації змістовного дозвілля дітей та учнівської молоді»
129.	Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 21.02.2012 № 1/9-129 «Про посилення профілактичної роботи в інтернатних закладах по попередженню бродяжництва, жебракування»
2011	
130.	Лист МОН України від 28.01.2011 №1/9-48 «Про мобільний соціально-психологічний пункт освітнього округу»
131.	Лист МОН України від 20.01.2011 № 1/9-34 «Про атестацію працівників психологічної служби системи освіти»
132.	Лист МОН України від 13.01.2011 № 1/9-19 «Про збереження посад працівників психологічної служби» http://ruoord.kharkivosvita.net.ua/nakaz_mon/19.doc
133.	Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 10.10.2011 № 1/9-761 «Про стан злочинності серед неповнолітніх у I півріччі 2011 року та основні завдання органів управління освітою щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх»
2010	
134.	Лист МОН України №1/9-623 від 13.09.10 року «Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи»
135.	Лист МОН України 05.08.2010 № 1/9-530 «Про сприяння у розвитку психологічної служби системи освіти»
136.	Лист Міністерства освіти і науки України від 19.11.2010 № 1/9-838 «Про рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення»
2009	
137.	Лист МОН України від 06.11.2009 № 1/9-768 «Про захист дітей та молоді від негативних інформаційних впливів»
138.	Лист МОН України від 11.09.2009 №1/9-632 «Про поліпшення превентивного виховання та профілактичної роботи з подолання злочинності серед неповнолітніх»
139.	Лист МОН України від 09.09.2009 №1/9-616 «Про розрахунок кількості ставок практичних психологів і соціальних педагогів у ЗНЗ»
2008	
140.	Лист МОН України від 05.03.2008 р. №19-128 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами»
141.	Лист МОН України від 17.12.2008 р. №1/9-811 «Про здійснення соціально-педагогічного патронажу»
2007	
142.	Лист МОН України від 17.10.2007 р. № 624 «Про розрахунок нормативів чисельності практичних психологів і соціальних педагогів навчальних закладів селищ міського типу»
143.	Лист МОН України від 17.10.2007 р. № 623 «Про викладання соціально-психологічних дисциплін в навчальних закладах практичними психологами і соціальними педагогами»
144.	Лист МОН України від 15.08.2007 № 1/9-479 «Про нормативи чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів»
145.	Лист МОН України від 27.07.2007 № 1/9-448 «Про проведення психологічних та соціологічних досліджень серед учасників навчально-виховного процесу»
146.	Лист МОН України від 13.03.2007 р. № 1/9-141 «Про присвоєння педагогічних звань працівникам психологічної служби системи освіти»
2005	
147.	Лист МОН України від 08.12.2005 р. № 1/9-701 «Про освітній та кваліфікаційний рівень практичних психологів і соціальних педагогів навчальних закладів»
148.	Лист МОН України від 04.04.2005 р. № 1/9-165 «Про можливість працювати практичними психологами та соціальними педагогами дошкільних навчальних закладів фахівців зі спеціальністю 2110»
149.	Лист МОН України від 14.02.2005 р. № 1/9-64 «Про тривалість робочого тижня практичних психологів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів»

2004	
150.	Лист МОН України від 15.06.2004 р. № 1/9-324 «Про внесення змін і доповнень до нормативів чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів»
2003	
151.	Лист МОН України від 30.10.2003 р. № 1/9-488 «Про найменування посад, розміри посадових окладів, тривалість щорічної відпустки працівників психологічної служби»
152.	Лист МОН України від 18.08.2003 р. № 1/9-385 «Про внесення змін і доповнень до нормативів чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів»
2001	
153.	Лист МОН України від 13.12.2001 р. № 1/9-439 «Про атестацію практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів та центрів практичної психології і соціальної роботи»
2000	
154.	Лист МОН України від 27.08.2000 № 1/9-352 «Про планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України»
155.	Лист МОН України від 27.11.2000 за № 109 «Про тривалість робочого тижня практичного психолога, соціального педагога»
Державні програми	
156.	Загальнодержавна програма Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року (затверджено Законом України від 5 березня 2009 року № 1065-VI)
157.	Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки (затверджено Законом України від 19 лютого 2009 року № 1026-VI)
158.	Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009-2015 роки (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2009 р. № 41)
159.	Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006р. № 1849)
160.	Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 1242)
161.	Комплексна програма профілактики правопорушень на 2011-2015 роки
162.	Міська комплексна програма «Назустріч дітям» на 2011-2015 роки
163.	Комплексна програма протидії злочинності і корупції на 2011-2015 роки

Джерело: [<http://www.kievskiy-ruo.edu.kh.ua>].

Додаток Н
Тест «Визначення емпатійних здібностей особистості»
(за методикою В. Бойка)

Ви маєте погодитись із наведеними твердженнями або заперечити їх, позначивши знаками «+» і «-» необхідні відповіді.

№ з/п	Твердження	Відповіді	
		«Так»	«Ні»
1	2	3	4
1	У мене є звичка уважно вивчати особистість і поведінку людей, їхній характер, схильності, можливості		
2	Якщо оточуючі виявляють ознаки знервованості, я зазвичай залишаюся спокійним		
3	Я більше довіряю своєму розуму, ніж інтуїції		
4	Я вважаю цілком доречним для себе цікавитись сімейними проблемами колег		
5	Я можу легко ввійти в довіру до людини, якщо буде потрібно		
6	Зазвичай я з першої зустрічі вгадую «споріднену душу» в новій людині		
7	Я з цікавістю розмовляю про життя, роботу, політику з подорожніми в потягу, літаку		
8	Я почуваюся непевно, якщо оточуючі чимось захоплені		
9	Моя інтуїція – надійніший засіб розуміння оточуючих, ніж знання або досвід		
10	Цікавитися внутрішнім світом іншої особистості – не тактовно		
11	Часто своїми словами я кривджу близьких мені людей, не помічаючи цього		
12	Я легко можу уявити себе якою-небудь твариною, відчуті її поведінку і стан		
13	Я рідко міркую про причини вчинків людей, що безпосередньо мене стосуються		
14	Я рідко переймаюся проблемами своїх друзів		
1	2	3	4

15	Звичайно за декілька днів я відчуваю: щось повинно трапитися з близькою мені людиною, і мої очікування справджуються		
16	У спілкуванні з діловими партнерами намагаюся уникати розмов про особисте		
17	Іноді близькі люди дорікають мені, що я до них неухважний		
18	Мені легко вдається копіювати інтонацію, міміку людей, наслідувати їх		
19	Мій зацікавлений погляд часто шукає нових партнерів		
20	Чужий сміх передається мені		
21	Часто, діючи навмання, я знаходжу правильний підхід до людини		
22	Я вважаю, що плакати від щастя не варто		
23	Я здатний цілком злитися з коханою людиною, ніби розчинившись у ній		
24	Мені рідко зустрічалися люди, котрих я розумів без зайвих слів		
25	Я мимоволі або з цікавості часто підслуховую розмови сторонніх людей		
26	Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі навколо мене хвилюються		
27	Мені простіше підсвідомо відчути сутність людини, ніж зрозуміти її, «розклавши все по полицках»		
28	Я спокійно ставлюся до дрібних прикростей, що трапляються з ким-небудь із членів сім'ї		
29	Мені було б важко щиро, довірливо розмовляти із замкненою людиною		
30	У мене творча натура – поетична, художня, артистична		
31	Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих		
32	Я нервую, коли бачу людину, котра плаче		
33	Моє мислення більше відзначається конкретністю, суворістю, послідовністю, ніж інтуїцією		
1	2	3	4

34	Коли друзі починають говорити про свої прикраси, я намагаюся перевести розмову в інше русло		
35	Якщо я бачу, що комусь із близьких важко на душі, то зазвичай утримуюся від запитань		
36	Мені важко зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей		

Опрацювання результатів

Підраховується кількість правильних відповідей (згідно з ключем) за кожною шкалою, а потім визначається сумарна оцінка.

Ключ

1. Раціональний канал емпатії: +1, +7, -13, +19, +25, -31, +24.
2. Емоційний канал емпатії: -2, +8, -14, +20, -26, +32.
3. Інтуїтивний канал емпатії: -3, +9, +15, +21, +27, -33.
4. Настанови, що підкріплюють емпатію: +4, -10, -16, -22, -28, -34.
5. Здатність до проникнення в емпатію: +5, -11, -17, -23, -29, -35.
6. Ідентифікація в емпатії: +6, +12, +20, -24, +30, -36.

Інтерпретація результатів

Аналізуються показники окремих шкал, їхня загальна сумарна оцінка рівня емпатії. Оцінки за кожною шкалою варіюються від 0 до 6 балів і свідчать про значущість конкретного параметра в структурі емпатії. Шкальні оцінки виконують допоміжну роль в інтерпретації основного показника – рівня емпатії. Сумарний показник теоретично може змінюватися в межах від 0 до 36 балів.

За даними експериментальних досліджень можна вважати, що:

- 30 і більше балів – дуже високий рівень емпатії;
- 29–22 бали – середній рівень;
- 21–15 балів – знижений;
- менше ніж 14 балів – дуже низький.

Раціональний канал емпатії. Характеризує спрямованість уваги, сприймання і мислення на сутність кожної людини – її стан, проблеми, поведінку. Це спонтанний інтерес до інших, що відкриває шляхи емоційного та інтуїтивного відображення партнера. У раціональному компоненті емпатії не слід шукати логіки або мотивації інтересу до інших.

Емоційний канал емпатії. Фіксує здатність людини входити в емоційний резонанс з оточуючими – співпереживати, допомагати. Емоційна чутливість у цьому випадку стає способом “входження” до енергетичного поля партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, прогнозувати поведінку й ефективно впливати можна лише за наявності енергетичного зв’язку партнерів. Співчуття і співпереживання виконують роль ланцюга, що поєднує двох людей.

Інтуїтивний канал емпатії. Оцінка в балах свідчить про здатність респондента передбачати поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту початкової інформації про них, опираючись на досвід підсвідомого. На рівні інтуїції узагальнюються різні відомості про партнерів. Інтуїція менше залежить від оцінкових стереотипів, ніж усвідомлене сприйняття партнерів.

Настанови, що підкріплюють емпатію, полегшують дію всіх емпатичних каналів. Ефективність емпатії знижується, якщо людина прагне уникнути особистих контактів з іншими, вважає нетактовним виявляти інтерес до інших, переконує себе спокійно ставитися до переживань та проблем оточуючих. Такі міркування обмежують діапазон емоційної чутливості та емпатичного сприймання. Навпаки, різні канали діють активніше

та надійніше, якщо відсутні перешкоди з боку настанов особистості.

Здатність проймається емпатією оцінюється як важлива комунікаційна властивість людини, яка дає можливість створювати атмосферу відкритості, щирості, любові. Поведінка і ставлення до партнерів впливають на інформаційно-енергетичний обмін між людьми з позитивного чи негативного боку. Розслаблення партнерів веде до емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозри заважає розкриттю й емоційному пізнанню.

Ідентифікація – ще одна важлива умова успішної емпатії співчуття. Це вміння зрозуміти іншого на основі співпереживання, поставити себе на його місце. Основу ідентифікації становлять легкість, рухливість, гнучкість емоцій, здатність до копіювання [2, с. 204–208].

Додаток П

Практичні поради

1. Професійні розмови між соціальними працівниками в присутності клієнта повинні вестися тільки з метою отримання позитивного психотерапевтичного ефекту. В інших випадках вони недоцільні.
2. Мова й поведінка фахівця у професійному сенсі – це мистецтво з позитивним емоційним і моральним спрямуванням. Свобода дій і водночас дотримання «сценарію» діалогу з клієнтом є необхідною складовою професійного успіху. Намагайтеся, аби ваші ідеї клієнт сприйняв як власні. Для цього доцільно мобілізувати вербальні ресурси, щоб аргументація була яскравою, нешаблонною й щирою. Водночас треба максимально уважно слухати клієнта, не вдаючись до звернення на «ти», особливо якщо він молодший за вас і має нижчий соціальний стан.
3. Необхідно виробляти професійні навички у процесі сприйняття клієнта й загалом іншої людини; слід звикати вдивлятися у психологічні риси й особливості вашого співрозмовника.
4. Треба виховувати в собі терплячість, уважність, чуйність, професійний такт, методичку діагностики й прогнозування, концентровані виключно на клієнті, його проблемах.
5. Необхідно враховувати й послідовно долати почуття страху та депресії у клієнтів. Випромінюйте спокій та оптимізм, наполегливо контролюйте свій настрій перед зустріччю з клієнтом і під час неї. Ваш кабінет – своєрідна сцена.
6. Треба намагатися досягти емпатії з клієнтом, тонкого відчуття його емоційного стану. Уникайте чинників, що спричиняють фрустрацію – моральне ушкодження клієнта й руйнування його сподівань. Бо, можливо, ви його єдина надія.
7. Потрібно цікавитися моральним станом колег, допомагати людям, які оточують вас, принаймні духовно.
8. Не можна звикати до страждань клієнта. Емоційна байдужість несумісна з вашою професією.
9. Як зазначено у Етичному кодексі, соціальний працівник не може відмовити у наданні допомоги. Гуманістичний характер завдань, покладених на нього, дає підставу фахівцеві вимагати законної охорони особистої гідності, а також допомоги у виконанні своїх професійних обов'язків.
10. Щодня треба аналізувати свою поведінку в аспекті її моральності й мотивації, піклуватися про моральну чистоту мови. «Не квапся своїми устами», – наголошує Еклезіаст. «Ваше ж слово хай буде: так – так, ні – ні» (Матв. 5, 37).
11. Необхідно плекати співчуття, товарицькість, духовну єдність з колегами та клієнтами.
12. Потрібно виховувати в собі категорії доречної професійної поведінки: тактовність, стриманість, простоту і скромність, елементи професійної побутової естетики (охайність, акуратність в одязі, зачісці тощо).
13. Залежно від психічного стану клієнта й особливостей його характеру щоразу треба користуватись індивідуальним стереотипом збирання інформації та діагностування, змінюючи звичну схему в спілкуванні: соціальний працівник – клієнт.
14. Не потрібно зраджувати принципам етичності під час відвертої розмови з рідними і близькими важкого клієнта.
15. Треба пам'ятати, що навіть ненавмисна помилка соціального працівника свідчить про недостатність його знань і навичок. Необхідно опановувати практичне мистецтво фаху та його наукові настанови.
16. Бажано перед тим, як почати діагностувати чи надавати допомогу клієнту, уявити себе на його місці. І це буде надійною гарантією справедливості прийнятого вами

рішення.

17. Треба уникати не лише страхітливих, а й так званих образливих діагнозів, наприклад, «невроз», «істерія», «депресія» тощо. Останні нібито принижують особистість клієнтів, особливо тих, які мають лабільну (нестійку) психіку.

18. До «неприємного» клієнта соціальний працівник повинен проявити максимум терпіння і співчуття.

19. У свідомості клієнта, котрий має проблеми, треба створити враження, що він не один, що всі, хто його оточують, щиро і глибоко співчують йому та готові допомогти.

20. Треба виховувати в собі засади фахової моралі, враховуючи найкращі взірці життєвої поведінки й учинків видатних педагогів-гуманістів.

21. Під час спілкування з родичами клієнта треба зберігати добросердність, тактовність і терпіння. Ваші співрозмовники можуть бути необ'єктивними і надто збентеженими, але то не їхня провина. Пробачайте їм таку поведінку

22. Не треба нехтувати порадами свого колеги навіть у тих випадках, коли ваша теоретична підготовка краща за його. Пам'ятайте, що в роботі велике значення має практичний досвід.

23. Потрібно намагатися не робити категоричних умовиводів у складних педагогічних ситуаціях, не зіставивши своїх думок з позицією колег.

24. Частіше потрібно радитись зі своїми колегами, адже таке взаємне спілкування допоможе вам виробити правильне фахове мислення.

25. Треба запам'ятати, що ваша надмірна гординя буде спрямована проти вашого авторитету.

26. Не потрібно звертатися за порадами до колег з дріб'язкових питань; прагніть отримати на них відповідь самостійно, шляхом кропіткої праці над спеціальною літературою.

27. Радячись зі своїми колегами, не треба робити спроб і зусиль перекласти свої професійні обов'язки на них, прикриватись авторитетом інших.

28. Поради колег не повинні бути для вас аксіомами, а, скоріше, вказівками до розв'язання складних фахових завдань. Прийняття остаточного рішення залишається за вами.

29. Не треба боятися відповідальності за свої професійні вчинки, якщо останні здійснені за велінням вашої совісті.

30. Зауваження колезі треба намагатися робити якомога делікатніше й водночас принципово та наполегливо.

31. Треба бути морально безкомпромісними з колегами, особливо якщо мова йде про інтереси клієнта. Такої поведінки вимагає професійна честь.

32. У роботі з клієнтом ніколи не варто позбавляти його надії.

33. Треба пам'ятати, що формалізм, черствість та байдужість – вороги всієї фахової діяльності, але особливо неприпустимі вони, коли соціальний працівник працює з людьми з девіантними відхиленнями та певними фізичними чи психічними обмеженнями.

34. Здебільшого думка про людину й, зокрема, соціального працівника виникає на підставі першого враження. Отже, треба зважати, що спілкування з клієнтом потребує вашої уваги, чемності, відповідного вигляду, вміння розмовляти. Жодна така деталь не проходить повз “психологічне дзеркало” клієнта.

35. Потрібно постійно аналізувати свої взаємини з клієнтами та колегами, особливо помилки, яких ви могли припуститися, але зуміли уникнути.

36. Виховуйте в собі почуття професійної відповідальності перед клієнтом.

37. Необхідно залишатися людиною серед людей, бо така риса характеру є провідною в особистості соціального працівника.

[Авторська розробка].

Додаток Р

Орієнтовні моральні норми в поведінці соціального працівника

1. Знайди того, хто має потребу в твоїй підтримці, допоможи, захисти його. Прояви милосердя, доброту та людяність, уміння співпереживати, співчувати.
2. Не нашкодь клієнтові.
3. Пам'ятай, що твоя сила – цінність для тебе, для твого оточення, це твоє моральне, фізичне та психічне здоров'я.
4. Розкрий себе в будь-якій ініціативі, починанні.
5. Не заганяй життя клієнтів у жорсткі рамки заздалегідь створених планів.
6. Надаючи соціальну допомогу, не перетворюй її на подачку, що принижує гідність особистості.
7. Оцінюй себе та своїх товаришів не за словом, а за реальними діями та вчинками.
8. Будь гуманістом, формуй у собі комунікативні й організаторські здібності, почуття такту.
9. Залишайся висококультурною людиною.
10. Будь готовий до передачі знань і вмінь іншим.
11. Прагни до соціальної справедливості, економічного, фізичного, розумового добробуту всіх членів соціуму.
12. Не зловживай довір'ям клієнта, умій берегти його таємницю [47, с. 31].

Орієнтовні моральні норми в поведінці соціального працівника з сім'єю

1. Пам'ятай про інтереси сім'ї в цілому й окремих її членів, старайся зберігати цілісність сім'ї.
2. Захищай права сім'ї та її членів, надавай необхідну підтримку і допомогу, сприяй розвитку сім'ї та її стабілізації, формуванню самостійності.
3. Сприяй благу сім'ї.
4. Здійснюй вплив на сім'ю в цілому та на окремих її членів.
5. Запобігай нерівності, дискримінації, негуманності дій у сім'ї та щодо неї, борися з такими проявами, виступаючи як захисник сім'ї.
6. Спонукай сім'ю та її членів до самовизначення, активізуй і стимулюй її потенціал.
7. Спонукай сім'ю до самостійного та спільного прийняття рішень.
8. Інформуй сім'ю про мету, зміст, методи, засоби, результати своїх досліджень, здійснюй їх за згодою сім'ї.
9. Ураховуй структуру сім'ї, розподіл влади, гендерні, вікові, індивідуальні особливості її членів.
10. Будуй стосунки з сім'єю на основі діалогу, на рівних.
11. Працюй з опорою на позитивне в сім'ї та людині.
12. Нагадуй сім'ї про її можливості, потенціал, а не про недоліки.
13. Схвалюй і попереджуй, застосовуй якомога менше осуду й критики, переконуй, а не забороняй.
14. Активно співпрацюй з іншими особами, від котрих залежить добробут сім'ї.
15. Не відштовхуй людей, якщо не можеш їм допомогти [58, с. 131].

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизація (лат. *безумовний*) – абстракція найвищого порядку, результатом якої є так звані абсолютні, нічим не зумовлені об'єкти, які існують самі по собі; надання недосяжно високих якостей, значень.

Автентичний (франц. *справжній, дійсний, достеменний, вірогідний*) – тотожний самому собі.

Автономія (грецьк. *сам та закон*) – відносна незалежність, внутрішнє почуття залежності особистості лише від самої себе, здатність певною мірою керувати подіями, які впливають на її власне життя.

Авторитарність (франц. *влада, вплив*) – соціально-психологічна характеристика особистості, яка відображає її прагнення максимально підпорядкувати своєму впливові партнерів по взаємодії та спілкуванню.

Агресія (лат. *кидатися, нападати*) – фізична або вербальна форма поведінки, метою якої є заподіяння комусь шкоди; силовий спосіб розв'язання конфліктів.

Адаптація (лат. *приспособлення*) – соціальне пристосування, процес або результат процесу, який передбачає гармонійне з точки зору індивідуальних прагнень людини задоволення її потреб, створення умов для здорового, щасливого життя в суспільстві.

Адекватний (лат. *співвимірний, еквівалентний, відповідний, узгоджений*) – відповідний до чогось.

Акомодація, асиміляція (лат. відповідно *приспособлення та уподібнення, схожість*) – вихідні категорії у теорії швейцарського психолога Ж. Піаже. У них відображено здатність організму, завдяки якій він опановує середовище і водночас пристосовується до нього.

Алгоритм (лат. *програма*) – сукупність правил, спосіб поведінки, система заданих “кроків” для ефективного розв'язання завдань.

Альтруїзм (лат. *інший*) – мотив, що спонукає надавати допомогу іншим, не пов'язаний із свідомими егоїстичними інтересами особистості.

Апомія (грецьк. *відсутність закону, організації*) – стан зруйнованості соціальних норм та моральних цінностей, катастрофа культури.

Антисоціальна особистість – особистість, дії якої спрямовані проти суспільства, існуючих суспільних відносин.

Антропогенеза (грецьк. *людина та виникнення*) – процес виникнення та історико-еволюційного формування фізичного типу людини.

Антропосоціогенеза (грецьк. *людина, соціальність та виникнення*) – взаємозумовлені процеси формування фізичного й соціального типу людини та суспільства.

Архетип (грецьк. *початок та зразок*) – універсальні образи та символи, які притаманні колективній свідомості й які зумовлюють індивідуальні способи почуттів, мислення щодо конкретних об'єктів або ситуацій.

Гендерні ролі – набір очікуваних зразків поведінки (норм) залежно від чоловічої або жіночої статі.

Девіант – особа, яка не дотримується існуючих у суспільстві норм поведінки.

Делінквент – особа, яка порушує кримінальне законодавство.

Девіантна поведінка (лат. *відхилення*) – поведінка, яка не узгоджується із соціальними та моральними нормами, не відповідає очікуванням групи чи всього суспільства.

Деіндивідуалізація – втрата самооцінки, небажання її здійснювати, розчинення в масі.

Деперсоналізація – втрата відчуття особистої автентичності, визначеності.

Дискримінація (лат. *розрізнення*) – невинувато негативно поведінка стосовно групи або окремого її члена.

Егалітарний (франц. *рівний, рівноправний*) – зрівнялювальний; такий, що свідчить про необхідність рівності в розподілі багатства, доходів, життєвих шансів.

Егоїзм (лат. *я, єство*) – мотивація, яка спрямовує поведінку індивіда на покращення власного добробуту без урахування інтересів інших. Протилежна альтруїзму, який має на меті покращення добробуту інших поза особистою вигодою. Себелюбність.

Емпатія (грецьк. *співпереживання*) – здатність особи досягнути емоційний стан іншої людини, проникнення в переживання іншої людини шляхом внутрішнього відчуття. Здатність співпереживати через ототожнення з емоційним станом іншої особи.

Ендогенний (грецьк. *внутрішнього походження*) – зумовлений внутрішніми причинами.

Ергономіка (грецьк. *робота та закон*) – інтегративна наука, яка вивчає закономірності особливостей людини та засобів виробництва. Виникла на стику технічних наук і психології, фізіології та гігієни праці.

Еталонна група (референтна група) (франц. *зразок, мірило*) – група, система поглядів якої використовується діючою особою як система еталонів.

Етноцентризм (грецьк. *племінний, народний* та лат. *центр*) – переконання у зверхності, вищості власної етнічної та культурної групи, відповідно зневага до інших груп.

Задатки – природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, що становлять природне підґрунтя розвитку здібностей.

Ідеал (грецьк. *ідея*) – взірць досконалості, образ бажаного та уявлюваного майбутнього. Ідеал об'єднує ціннісні орієнтації, життєві принципи та плани, рівень домагань, задуми та вчинки в цілісну лінію осмисленої поведінки, життєвого шляху людини.

Ідентифікація (лат. *ототожнення*) – процес, завдяки якому дитина присвоює характеристики “іншого”.

Ізоляція (франц. *відособлення*) – почуття соціального спустошення і безнадії, яке виникає внаслідок нездатності досягати соціальні, інтимні контакти.

Індивід (лат. *неподільне*) – людина як окрема природна істота, представник виду, носій індивідуально своєрідних рис. Найістотніші характеристики індивіда – цілісність психофізичної організації, стійкість у взаємодії із зовнішнім світом.

Інтерація (франц. *взаємодія*) – характеристика діяльності, у якій беруть участь два або більше суб'єктів.

Інтеріоризація (лат. *перетворювання*) – процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами на внутрішні ідеальні дії, перетворення об'єктивних змістів на суб'єктивні смисли.

Кваліфікація (лат. *якість, робити*) – щабель професійної підготовленості.

Когнітивний дисонанс – напруження, яке переживає людина, відчуваючи несумісність кількох фрагментів знань.

Колективізм – концепція, яка надає вищості груповим цілям та інтересам над особистісними.

Компетентність (лат. *відповідність, здатність*) — психосоціальна якість, яка означає силу й упевненість, джерелом яких є відчуття власної успішності та корисності. Компетентність сприяє усвідомленню особистістю власної здатності ефективно взаємодіяти з оточенням.

Комплекс меншовартості – глибоке всеохоплююче почуття власної неповноцінності порівняно з іншими людьми. Часто супроводжується дефективними, помилковими установками і поведінкою.

Комунікабельність (лат. *повідомляю*) – риса особистості, яка відображає її здатність до спілкування з іншими людьми.

Конфлікт (лат. *зіткнення*) — несумісність дій та цілей агентів взаємодії.

Конформізм (лат. *подібність, схожість*) – зміна поведінки або переконань під впливом реального чи уявного тиску групи.

Коригування педагогічне (лат. *виправлення, поліпшення*) – подолання чи послаблення порушень, вад психічного, фізичного або соціального розвитку дітей.

Креативний (лат. *такий, що створює*) – творчий.

Латентний (лат. *прихований, невидимий*) – такий, що ще не має зовнішніх видимих проявів.

Лідерство (англ. *провідний, керівник*) – процес, у ході якого певні члени групи здійснюють мотивування діяльності всієї групи, ведуть її за собою.

Лонгітюд – наукове дослідження процесу, що відбувається впродовж тривалого часу (антропологічне, соціологічне тощо).

Маргінальність (лат. *край, кордон*) – пограничний стан особистості стосовно будь-якої спільноти, який справляє вплив на її психіку та спосіб життя.

Молодь – соціально-демографічна група, яка має специфічні соціальні та психологічні риси, переживає період становлення соціальної зрілості, входження й адаптацію до світу дорослих, до майбутнього його становлення.

Мотивація (франц. *спонукка*) – спонукання, яке спричиняє активність організму й визначає її спрямованість.

Навички – автоматизовані дії, що формуються повторенням і характеризуються високою мірою засвоєння, не потребують регулювання та контролю. Навички є необхідними компонентами вмінь.

Намір – рішення людини виконати певну дію й домогтися певного результату.

Національна самоідентифікація – складова процесу формування соціальної визначеності та самовизначеності особистості, пов'язана з формуванням суспільних відносин особистості в структурі етносу, становленням відповідних мотивацій, цінностей, життєвих орієнтирів, ідеалів та норм, почуттів, світогляду, самосвідомості.

Нігілізм (лат. *ніщо*) – заперечення усталених суспільних норм, ідеалів, принципів, авторитетів, традицій тощо. Психологічна риса важковиховуваних дітей.

Об'єктивність – незалежність від суб'єкта, характеристика людської діяльності та пов'язаних з нею явищ, яка наголошує на їх зумовленості зовнішньою, незалежною від волі та почуттів людини реальністю.

Онтогенеза (грецьк. *зародження, розвиток*) – індивідуальний розвиток організму, сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних та біохімічних перетворень, що відбувається в організмі з моменту його зародження до смерті; розвиток людського індивіда в соціальних вимірах його буття.

Особистість – індивід як суб'єкт суспільних відносин та свідомої діяльності. Характеризується активністю, мотивацією досягнення, цілеспрямованістю.

Педагогічна культура – органічна складова культури суспільства, характеризує соціально-історичні особливості організації педагогічних взаємин та діяльності у спільноті.

Пенітенціарна система (лат. *покаянний, виправний*) – система виправних закладів.

Персоналізм (лат. *персона, особистість*) – напрям сучасної філософії, який визнає особистість первинною творчою реальністю та вищою духовною цінністю, а світ загалом – проявом творчої активності верховної особистості – Бога.

Персоніфікація (лат. *особистість, особа та робити*) – часткова ідентифікація себе з іншими, усвідомлення і відчуття власної індивідуальності та унікальності, відкриття особистістю самої себе.

Покликання – життєве призначення та спрямування людини, що надає доцільності, осмисленості та перспективності її діяльності.

Потяг – стан організму, у якому безпосередньо виявляються чуттєві потреби. Динамізує поведінку людини, є джерелом її активності.

Прагматизм (грецьк. *діло, справа*) – філософське вчення, яке визнає істинним тільки те, що дає практичні, корисні результати.

Проекція (лат. *кидання вперед*) – спосіб сприйняття, за якого партнерові по спілкуванню приписують власні чесноти та вади.

Просоціальна поведінка – позитивна, соціально корисна поведінка, протилежність антисоціальної поведінки.

Професійна мобільність – здатність змінювати різновид праці, переключатися на інші різновиди діяльності.

Професійне самовизначення – процес прийняття особистістю рішення щодо вибору різновиду майбутньої трудової діяльності.

Раціоналізація (лат. *розумно обґрунтований*) – захисний психологічний механізм, який дозволяє індивіду віднаходити правдоподібне виправдання власної поведінки, привнесення логічного начала.

Рефлексія (лат. *відображення*) – відтворення внутрішнього світу завдяки проникненню в цей світ; розмірковування; щабель самосвідомості.

Розвиток особистості – процес формування особистості як суспільної якості індивіда завдяки навчанню, вихованню та соціалізації.

Роль – набір норм, які визначають способи та правила поведінки людей, що мають ту чи ту соціальну позицію, статус, функції.

Самоповага – всеохоплювальна самооцінка людини, яка базується на почутті власної гідності.

Самопрезентація (лат. *подання*) – акт самовираження та поведінки, спрямований на те, щоб створити добре враження, узгодження з ідеалами інших значимих людей.

Самосвідомість – стан, за якого свідомість людини фіксується на ній самій; духовний образ самого себе.

Світогляд – інтеграція досвіду, знань та самосвідомості в ціннісну картину світу, що зумовлює життєву орієнтацію людини, її ставлення до дійсності та самої себе. Світогляд є формою духовно-практичного опанування світу, своєрідною духовною призмою, що визначає життєву позицію особистості.

Скептицизм (грецьк. *той, що розглядає, досліджує, сумнівається*) – психологічний стан людини, невпевненої у комусь або чомусь; позиція людини, що сумнівається; філософський напрям, який характеризується сумнівами в існуванні будь-якого надійного критерію істини.

Соціалізація – процес становлення особистості на основі засвоєння нею цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі.

Соціальна адаптація – процес активного пристосування особистості до умов соціального середовища; різновид взаємодії особистості з соціальним середовищем.

Соціальна дезадаптація – процес втрати особистістю чи несформованість у неї соціально значущих якостей, що гальмують успішне пристосування до умов соціального середовища.

Соціальна фасилітація – тенденція, яка зумовлює людей краще виконувати знайомі та нескладні завдання в присутності інших.

Соціальний (лат. “socialis” – *спільний, суспільний*) – усе те, що пов’язане зі спільним життям людей, різними формами їх спілкування та взаємодії.

Соціальний статус (лат. *стан, положення*) – становище особистості в суспільстві, яке встановлюється в термінах прав, обов’язків, привілеїв та свобод, які вона отримує завдяки своєму становищу.

Соціальне середовище – сукупність соціальних умов життєдіяльності людини, які впливають на її свідомість і поведінку.

Соціальне виховання – процес, спрямований на розвиток, формування та зміну особистості; педагогічно орієнтована й доцільна система сприяння особистості в оптимальній реалізації здібностей і можливостей у суспільстві.

Стереотип (соціальний) (грецьк. *твердий та відбиток*) – схематичний, стандартизований образ соціального об’єкта, явища, найчастіше емоційно забарвлений і достатньо стійкий.

Стратифікація соціальна (лат. *верства* та *робити*) – система ознак та критеріїв соціального розшарування, нерівності в суспільстві, соціальна структура суспільства.

Суб'єктивність – залежність від суб'єкта, характеристика людської діяльності, яка наголошує на її залежності від особистісних, суб'єктивних феноменів.

Творчість – діяльність, результатом якої є створення якісно нових матеріальних благ та духовних цінностей. Вона має психологічний аспект і передбачає наявність в особистості здібностей, мотивів, знань та вмінь, завдяки яким створюється продукт, що характеризується новизною та оригінальністю.

Толерантність (лат. *терплячий*) – терпимість до чужих думок, ідей, вірувань, учинків.

Тяглість культури – культурно-історична спадковість, неперервність культурного життя.

Установка – стан готовності до певної активності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби. Психологічний стан суб'єкта, породжений зорієнтованістю на мету та готовністю до дії. Сприятлива або несприятлива оцінювальна реакція на будь-що або будь-кого, яка передається почуттями, судженнями, враженнями, цілеспрямованою поведінкою.

Фобії (грецьк. *страх*) – нав'язливі стани страху, побоювань.

Фрустрація (лат. *обман, невдача, марне сподівання*) – блокування цілеспрямованої поведінки та пов'язані з ним негативні почуття – досади, гніву, жалю, ненависті, розпачу тощо.

«Я-ідентичність» – сукупність уявлень про себе, які дають можливість відчувати власну унікальність та автентичність.

«Я-концепція» – відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, на ґрунті якої він вибудовує взаємодію з іншими людьми. **ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА: [1, 8, 10, 11, 12]**

Рекомендована література

Базова

1. *Богданова І. М.* Соціальна педагогіка : навч. посіб. / І. М. Богданова. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
2. *Голованова Н. Ф.* Социализация и воспитание ребенка : учеб. пособ. / Н. Ф. Голованова. – СПб. : Речь, 2004. – 187 с.
3. *Калашник Н. Г.* Соціалізація особистості засобами естетичного виховання та фізичної культури : наук. монографія / Н. Г. Калашник, В. В. Феуерман. – Сімферополь : ВАТ «Сімферопольська міська друкарня» (СГТ), 2008. – 296 с.
4. *Капська А. Й.* Соціальна педагогіка : навч. посіб. / А. Й. Капська. – К., 2011. – 488 с.
5. *Лавриченко Н. М.* Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – К. : Віра ІНСАЙТ, 2000. – 526 с.
6. *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
7. *Москаленко В. В.* Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К., 2005. – 624 с.
8. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : підруч. : [у 2 кн.]. – Кн. 1 / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.
9. *Пенішкевич О.* Соціальна педагогіка : Модульна технологія вивчення навчального курсу : навч. посіб. / О. Пенішкевич, Л. Тимчук. – Чернівці : Рута, 2007. – 336 с.
10. *Радул В. В.* Соціалізація особистості : навч. посіб. / В. В. Радул, Я. В. Галета. – Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2013. – 236 с.
11. *Розум С. И.* Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 238с.
12. Соціалізація особистості школяра / [за ред. Л. Е. Орбан]. – Івано-Франківськ, 1996. – 68с.
13. *Харченко С. Я.* Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : [монографія] / С. Я. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 320 с.

Допоміжна

1. Актуальні проблеми теорії та соціальної роботи на межі тисячоліть : монографія. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с.
2. *Абдюкова Н. В.* Тенденції процесу соціалізації підлітків в умовах мікросоціуму / Н. В. Абдюкова // Вісник Прикарпатського університету. – 2001. – Вип. II. – С. 176–181.
3. *Акбердина А. Р.* Ценностные ориентации как главные факторы процесса профессиональной социализации молодежи / А. Р. Акбердина // Аспирант и соискатель. – 2006. – № 2. – С.156–158.

4. *Акопян Т.* Як успішно соціалізувати учнів / Т. Акопян // Відкритий урок. Розробки, технології, досвід. – 2012. – № 3. – С. 24–25.
5. *Алексеева-Вовк М. І.* Основні поняття теорії й практики соціалізації сучасних студентів / М. І. Алексеева-Вовк // Проблеми освіти. – 2007. – № 53. – С. 71–79.
6. *Алексеевко Т. Ф.* Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування / Т. Ф. Алексеевко // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2011. – № 4. – С. 4–9.
7. *Арабчук Я.* Роль політичних партій в соціалізації особистості / Я. Арабчук // Гілея. – 2013. – № 7. – С. 209–213.
8. *Аза Л. А.* Воспитание как философско-социологическая проблема / Л. А. Аза. – К. : Наукова думка, 1993. – 129 с.
9. *Акбердина А. Р.* Ценностные ориентации как главные факторы процесса профессиональной социализации молодежи / А. Р. Акбердина // Аспирант и соискатель. – 2006. – № 2. – С. 156–158.
10. *Алексеевко Т.* «Я-соціальне» та «Я-індивідуальне» в соціалізації особистості / Т. Алексеевко // Шлях освіти. – 2009. – № 4. – С. 7–9.
11. *Асламов А. Г.* Психология личности / А. Г. Асламов. – М. : Москов. ун-ет, 1990. – 367 с.
12. *Афанасьєва В. В.* Психолого-педагогічні проблеми соціальної адаптації девіантних підлітків / В. В. Афанасьєва // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 2. – С. 65–70.
13. *Бабак І. М.* Соціально-психологічна адаптація студентів у ВНЗ: проблеми і перспективи / І. М. Бабак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 3. – С. 156–161.
14. *Бабенко Т.* Навчання іноземних мов як чинник соціальної адаптації особистості в добу глобалізації / Т. Бабенко // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2009. – № 3. – С. 90–94.
15. *Балтремус В.* Досвід школи «SUDBURY VALLEY» у позитивній соціалізації учнів / В. Балтремус // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 4. – С. 81–86.
16. *Беззуб'як М. Й.* Соціум і соціальне навчання / М. Й. Беззуб'як // Гуманітарні науки. – 2009. – № 1. – С. 164–169.
17. *Бенько Л.* Нормативна девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації / Л. Бенько // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 64–69.
18. *Барнич О.* Вплив стилю сімейного виховання на соціалізацію підлітків / О. Барнич // Еврика-ХІV: [зб. студент. наук. праць]. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 4–5.
19. *Білозор В. М.* Сміслова система діяльності дитячих громадських організацій в контексті соціалізації / В. М. Білозор // Збірник наук. праць. – Івано-Франківськ, 2007. – Ч. 1. – Вип. 12. – С. 205–211.
20. *Белецька І. В.* Теоретичні основи соціалізації підлітків за місцем проживання / І. В. Белецька // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2012. – № 3. – С. 32–38.

21. *Богданова Н.* Проблема інформатизації і соціалізації освіти / Н. Богданова // Вища освіта України. – 2009. – № 2. – С. 83–89.
22. *Бойко О. П.* Партнерство школи, сім'ї та органів самоорганізації населення у справі соціалізації молоді / О. П. Бойко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2. – С. 25–34.
23. *Бондаренко В.* Поняття «соціального виховання»: його необхідність та евристичне значення / В. Бондаренко // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. X. – С. 126–131.
24. *Борбич Н.* Особливості шкільної соціалізації учнів початкових класів / Н. Борбич // Зб. наук. праць. – Полтава, 2009. – Вип. 2. – С. 4–8.
25. *Бурим О. В.* Образовательное пространство как фактор социализации школьника / О. В. Бурим // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 38–40.
26. *Буряк О. В.* Бюджетна політика, інноваційна спрямованість розвитку та соціалізація економіки у США / О. В. Буряк // Вісник КНУ : економіка. – 2006. – № 91. – С. 9–13.
27. *Варій М. Й.* Соціалізація особистості / М. Й. Варій // Психологія особистості. – К., 2008. – С. 380–393.
28. *Васильчук Є. О.* Молодіжна субкультура як засіб ідентифікації, соціалізації та соціального становлення особистості / Є. О. Васильчук // Гілея. – 2012. – № 1. – С. 600–606.
29. *Виноградова В.* Проблеми соціалізації студентської молоді / В. Виноградова // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – Ч. 2 : спецвипуск. – С. 150–155.
30. *Витязь Т.* Гуманізація навчально-виховного процесу – основа адаптації дошкільника до умов сучасного соціуму / Т. Витязь // Зб. наук. праць [упоряд. Н. М. Бабій, Г. Й. Мишаста]. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 61–63.
31. Виховна робота зі студентською молоддю : навч. посіб. / [за заг. ред. Т. Ю. Осипової]. – Одеса : Фенікс, 2006. – 288 с.
32. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді : монографія / [кол. авт. : М. Михальченко (кер.), Т. Андрущенко, В. Баранівський, О. Бульвінська та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 320 с.
33. *Власенко Ф. П.* Соціокультурні та природні чинники соціалізації людини / Ф. П. Власенко // Практична філософія. – 2005. – № 4. – С. 119–126.
34. *Власова О. І.* Динаміка розвитку соціальних здібностей в умовах спрямованої соціалізації / О. І. Власова // Вісник КНУ : Соціологія, психологія, педагогіка. – 2006. – № 26. – С. 37–40.
35. *Воеводіна Т. Ю.* Специфіка взаємозв'язку процесів соціалізації та самовизначення / Т. Ю. Воеводіна // Соціальна педагогіка : теорія і практика. – 2008. – № 2. – С. 4–10.
36. *Возняк Л. С.* Вплив соціалізації студентської молоді на успішність її професійної підготовки / Л. С. Возняк // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2006. – Ч. 1. – С. 204–213.

37. *Возняк Л. С.* Психологічні особливості соціалізації майбутніх фахівців / Л. С. Возняк // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2006. – Ч. 2. – С. 205–214.
38. *Волкова Н. П.* Педагогіка / Н. П. Волкова. – К., 2001. – 326 с.
39. *Ворожбит С.* Проблеми загальної та навчальної адаптації студентів / С. Ворожбит // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 87–97.
40. *Воропай О.* Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 598 с.
41. *Галушка З.* Суперечності соціалізації як проблема організаційної культури економічної системи / З. Галушка // Банківська справа. – 2009. – № 1. – С. 51–57.
42. *Геллер Г. А.* Формирование защищённости личности школьника как аспект педагогики / Г. А. Геллер // Вісник НТУУ. – 2002. – Вип. 2. – С. 95–99.
43. *Головкін Б. М.* Макросередовищні детермінанти криміналізації психології та свідомості молодіжних кіл у відношенні збагачення засобами кримінального насильства / Б. М. Головкін // Зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 48. – С. 448–455.
44. *Горностай П. П.* Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / П. П. Горностай // Основи теорії гендеру : [навч. посіб.]. – К., 2004. – С. 132–156.
45. *Горяева Т. Н.* Соціалізація молоді / Т. Н. Горяева // Аспирант и соискатель. – 2006. – № 2. – С. 164–168.
46. *Гоян І.* Вплив сучасних інститутів соціалізації на процес морального становлення підлітків / І. Гоян // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 1996. – № 1. – С. 106–112.
47. *Грибенко І.* Школа і сім'я як агенти соціалізації підлітків / І. Грибенко // Соціальна психологія. – 2009. – № 5. – С. 153–158.
48. *Гримова А.* Соціалізація – навчання жити в суспільстві / А. Гримова, А. Гречишкіна // Дошкільне виховання. – 2008. – № 3. – С. 10–14.
49. *Гущина Т. Ю.* Соціалізація та соціальна зрілість особистості / Т. Ю. Гущина // Тезиси докладов Межд. конф. по педагогике ненасилия. – СПб, 2004. – С. 100–110.
50. *Дембицька Н.* Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 2. – С. 49–59.
51. *Дембицька Н.* Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 53–68.
52. *Дідук І.* Становлення правової свідомості особистості в сучасних соціокультурних умовах / І. Дідук // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С. 105–114.
53. *Дічек Н. П.* До історії соціального виховання: школа радості Н. Шульмана і С. Раверса (поч. 20-х років 20 ст.) / Н. П. Дічек // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 4. – С. 93–110.
54. *Дічек Н. П.* З історії соціального виховання: до започаткування в українському радянському шкільництві колективних форм організації

- життєдіяльності дітей / Н. П. Дічек // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 3. – С. 71–82.
55. *Долженко А.* Психолого-педагогічні дослідження проблеми соціально-трудової адаптації розумово відсталих дітей / А. Долженко // Дефектологія. – 2008. – № 4. – С. 21–26.
56. *Доннік М. С.* Соціалізація молоді, позбавленої батьківського піклування в умовах соціального гуртожитку / М. С. Доннік // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 1. – С. 16–21.
57. *Ентоні Д. С.* Національна ідентичність / Д. С. Ентоні. – К. : Основи, 1995. – 223 с.
58. *Єрмаков І. Г.* Образ школи у контексті життєтворчості особистості / І. Г. Єрмаков // Імідж школи на порозі ХХІ ст. : [у 2 ч.]. – К., 1998. – Ч. 1. – С. 7–25.
59. *Жданович Ю. М.* Соціалізація юнаків у пластовому гуртку як референтній групі / Ю. М. Жданович. – Луганськ : Ред. ж-лу. – С. 41–46.
60. *Жигайло Н. І.* Соціально-виховні інститути в системі соціалізації особистості / Н. І. Жигайло // Соціальна педагогіка. – 2007. – С. 117–123.
61. *Завадська Л. М.* Особливості детермінантного впливу молодіжної субкультури на соціалізацію учнівської молоді / Л. М. Завадська // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 6. – С. 62–64.
62. *Завгородня Н. М.* Виховна робота як ефективна умова розв'язання проблеми соціалізації обдарованих учнів у загальноосвітніх навчальних закладах / Н. М. Завгородня // Обдарована дитина. – 2009. – № 9. – С. 60–65.
63. *Завгородня В.* Организация внеучебной художественно-эстетической деятельности как средство социализации студенческой молодежи / В. Завгородня // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 4. – С. 59–63.
64. *Зарубінська І. Б.* Дослідження сформованості мотиваційної складової соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів / І. Б. Зарубінська // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 1. – С. 27–33.
65. *Захаренко О.* Соціалізаційна функція навчально-виховного закладу : порівняльний аналіз її реалізації в американській школі «Монте віста» та українській авторській О. А. Захаренка загальноосвітній школі с. Сахнівка / О. Захаренко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2009. – № 3. – С. 65–68.
66. *Захарова М. С.* Статеворольова соціалізація у контексті загальних тенденцій психічного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / М. С. Захарова // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2007. – Ч. 1. – Вип. 12. – С. 272–283.
67. *Зверєва М. А.* Основні напрямки реформування середньої школи Франції в галузі професійної соціалізації учнів / М. А. Зверєва // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 2. – С. 87–92.

68. *Зімакова Л.* Роль мистецтва слова в процесі соціалізації особистості / Л. Зімакова // Зб. наук. праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2006. – № 4. – С. 149–154.
69. *Зозуляк Р.* Вплив мікрофакторів соціалізації на важковиховуваність у дітей / Р. Зозуляк // Обрії. – 2007. – № 2. – С. 22–24.
70. *Зозуляк Р.* Взаємозв'язок ідей правди і добра з національним вихованням у Галичині на початку ХХ століття / Р. Зозуляк // Зб. наук. прfwm. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 61–65.
71. *Зозуляк Р.* Висвітлення морально-виховних ідеалів у педагогічній пресі Галичини (1900–1939 рр.) / Р. Зозуляк // Вісник Прикарпатського ун-ту. – 2003. – Вип. VIII. – С. 137–144.
72. *Зозуляк Р.* Діяльність вищих педагогічних навчальних закладів з адаптації студентів до навчального середовища / Р. Зозуляк // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 11 (21). – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 136–140.
73. *Зозуляк Р.* Ідеї добра і правди у вихованні національної свідомості галичанок засобами преси (кінець ХІХ – початок ХХ століть) / Р. Зозуляк // Джерела. – 2003. – № 3. – С. 12–16.
74. *Зозуляк Р.* Моральне виховання як чинник соціалізації дітей Галичини: історичний аспект / Р. Зозуляк // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 447–448. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 150–154.
75. *Зозуляк Р.* Особливості формування етновиховного простору в Галичині (перша третина ХХ століття) / Р. Зозуляк // Вісник Прикарпатського ун-ту. – 2010. – Вип. XXXII. – С. 3–7.
76. *Зозуляк Р.* Підручники як засіб виховання моральних норм у молодших школярів Галичини (1900–1939) / Р. Зозуляк // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 175. – Педагогіка та психологія. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 88–94.
77. *Зозуляк Р.* Процес соціалізації особистості: ретроспективний аналіз / Р. Зозуляк // Джерела. – 2006. – № 3–4. – С. 23–27.
78. *Зозуляк Р.* Релігійно-моральне виховання молодших школярів засобами галицьких підручників як мезофактор процесу соціалізації: історичний аспект / Р. Зозуляк // Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми і перспективи : [матеріали конференції]. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 131–138.
79. *Зозуляк Р.* Соціалізація креативно обдарованої особистості / Р. Зозуляк // Система діяльності обласних відділень МАН України у формуванні креативної культури учнівської молоді : [матеріали конференції]. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – С. 56–60.
80. *Зозуляк Р.* Українська дитяча література Галичини як фактор соціалізації молодших школярів (перша третина ХХ ст.) / Р. Зозуляк // Зб. наук. праць. – Херсон, 2006. – Вип. XXXXI. – С. 40–44.
81. *Зозуляк-Случик Р.* Обдарована особистість як об'єкт процесу соціалізації / Р. Зозуляк-Случик // «Інтелект і особистість» : матеріали семінару «Інтелект і

- особистість» та круглого столу «Структура особисті дитини у віковому вимірі», 27 квітня 2010 р. / НАПН, Ін-т обдар. дитини. – К., 2010. – С. 35–37.
82. *Зозуляк-Случик Р. В.* Педагогічні погляди на моральне виховання як фактор соціалізації дітей Галичини: історичний аспект / Р. Зозуляк-Случик // Вісник Прикарпатського ун-ту. – 2011. – Вип. XL. – С. 146–149.
83. *Золотухін Г.* Соціалізація в умовах незалежності: жертви і переможці / Г. Золотухін // Соціальна психологія. – 2006. – № 3. – С. 52–65.
84. *Иовайша Л. А.* Проблемы профессиональной ориентации школьников / Л. А. Иовайша. – М. : Педагогика, 1983. – 128 с.
85. *Ісхакова Н. Г.* Політична соціалізація в умовах становлення демократії / Н. Г. Ісхакова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2006. – № 76–79. – С. 164–167.
86. *Карнаух Л.* Соціальне середовище як чинник соціалізації дітей дошкільного віку в реаліях сьогодення / Л. Карнаух // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 1. – С. 4–9.
87. *Карпенко О. Г.* Професійне становлення соціального працівника : навч.-метод. посіб. / О. Г. Карпенко. – К. : ДЦССМ, 2004. – 164 с.
88. *Карп'як О.* До питання про співвідношення понять «адаптація», «соціальна адаптація», «соціалізація», «політична адаптація» / О. Карп'як // Грані. – 2006. – № 4. – С. 162–166.
89. *Кінчук Я. В.* Сучасні аспекти правової соціалізації учнівської молоді / Я. В. Кінчук // Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2004. – № 17. – С. 28–32.
90. *Клименко Ю. О.* Психолого-педагогічні проблеми соціалізації підлітків з агресивною поведінкою / Ю. О. Клименко // Витоки педагогічної майстерності // Зб. наук. праць Полтавського державного педагогічного ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – Вип. 3. – С. 199–203.
91. *Ковбас Б.* Основи родинних взаємин : [у 3 т.] / Б. Ковбас, В. Костів // Родинна педагогіка. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – 288 с.
92. *Коровка О.* Виховна система школи майбутнього як модель позитивної соціалізації учня / О. Коровка, С. Бочаров, Л. Дубинка // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2009. – № 6. – С. 116–122.
93. *Котигоренко В. О.* Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2005. – 222 с.
94. *Кравець В.* Особливості сексуальної соціалізації молоді / В. Кравець // Гендерна педагогіка. – Тернопіль, 2003. – С. 248–324.
95. *Кравченко Т.* Вплив сім'ї на соціалізацію підлітків / Т. Кравченко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – Ч. 2 : спецвипуск. – С. 181–189.
96. *Кравченко Т.* Національна самосвідомість як складова соціалізації підлітків / Т. Кравченко // Рідна школа. – 2008. – № 1–2. – С. 21–24.
97. *Кравченко Т.* Соціалізація дітей старшого шкільного віку: результати педагогічної діагностики / Т. Кравченко // Рідна школа. – 2008. – № 12. – С. 19–22.

98. *Кравченко Т. В.* Сім'я та її вплив на соціалізацію дитини / Т. В. Кравченко // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 3. – С. 32–42.
99. *Кравченко Т. В.* Сутнісні характеристики соціалізації / Т. В. Кравченко // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 3. – С. 11–20.
100. *Красновський В. М.* Глобальні системи сучасності і підліток: фактори взаємодії / В. М. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 28–32.
101. Крок до соціалізації осіб з розумовою відсталістю // Соціальний захист. – 2007. – № 6. – С. 50–52.
102. *Кузьменко Т.* Соціальна адаптація особистості в нестабільній життєвій ситуації / Т. Кузьменко // Соціальна психологія. – 2009. – № 2. – С. 58–71.
103. Курляк І. Соціальна педагогіка / І. Курляк. – Львів: Норма, 2003. – 112 с.
104. *Кушнар'ов С. В.* Науково-теоретичні проблеми соціалізації й ресоціалізації неповнолітніх засуджених / С. В. Кушнар'ов // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 4. – С. 47–54.
105. *Лавриченко Н.* Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 540 с.
106. *Лесіна Т. М.* Сучасна молодь як об'єкт соціалізації / Т. М. Лесіна // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного ун-ту. – Ізмаїл, 2004. – № 17. – С. 63–66.
107. *Лень Т.* Система гендерної соціалізації в сучасних умовах / Т. Лень // Вища освіта України. – 2007. – № 3. – С. 63–70.
108. *Липова Л.* Профільне навчання і проблеми соціалізації випускників / Л. Липова, П. Замаскіна, В. Малишев // Шлях освіти. – 2008. – № 1. – С. 38–42.
109. *Листопадова Л.* Педагогіка життєтворчості як шлях до вирішення проблем соціальної адаптації й розвитку дітей, підлітків і молоді в сучасних умовах / Л. Листопадова // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2007. – № 5. – С. 78–86.
110. *Ложкін Г. В.* Особливості соціалізації в юнацькому віці / Г. В. Ложкін // Психологічний ресурс простору вищої освіти. – 2004. – № 1. – С. 86–93.
111. *Львовочкіна О.* Соціалізація підлітків-правопорушників як педагогічна проблема / О. Львовочкіна // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 4. – С. 42–46.
112. *Максименко С. Д.* Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 12. – С. 1–11.
113. *Максимовська Н.* Актуалізація соціального виховання у навчально-виховному процесі ВНЗ / Н. Максимовська // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 93–101.
114. *Малинина Е. В.* Социально-педагогическая реабилитация детей с нарушениями речи средствами АФК / Е. В. Малинина // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2009. – № 2. – С. 31–34.

115. *Мацейків Т.* Українські народні традиції виховання дітей і молоді / Т. Мацейків // Людина і світ. – 1995. – Вересень. – С. 26–36.
116. *Мироненко В.* Десоціалізація дитини в умовах сімейного неблагополуччя / В. Мироненко // Вісник прокуратури. – 2009. – № 9. – С. 103–109.
117. *Михайленко В. А.* Проблеми соціальної та психологічної адаптації населення до умов життя на радіоактивно забруднених територіях / В. А. Михайленко // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 2. – С. 18–25.
118. *Москаленко В. В.* Екологічна соціалізація особистості / В. В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 8. – С. 1–10.
119. *Мудрик А. В.* Воспитание в системе образования: воспитание и социализация / А. В. Мудрик // Стратегия воспитания в образовательной системе России: подходы и проблемы / [под ред. проф. И. А. Зимней]. – 2-е изд., доп. и перераб. – М., 2005. – С. 13–23.
120. *Мудрик А.* Социализация и «смутное время» / А. Мудрик. – М. : Аспект Пресс, 1991. – С. 34–56.
121. *Мудрик А. В.* Социализация человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – С. 278–282.
122. *Нечитайло В. В.* Пропедевтика впливу віктимогенних факторів на соціалізацію підлітків як психолого-педагогічна проблема / В. В. Нечитайло // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 1. – С. 53–58.
123. *Овчиннікова М. М.* Концепція соціальної адаптації дітей-сиріт в умовах школи-інтернату / М. М. Овчиннікова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 3. – С. 33–39.
124. *Олійник Л.* Статеві соціалізація дошкільнят / Л. Олійник // Дошкільне виховання. – 2008. – № 11. – С. 7–20.
125. *Орбан-Лембрик Л.* Соціалізація особистості в контексті етнокультурної парадигми / Л. Орбан-Лембрик // Зб. наук.-теорет. ст. : / [головний ред. В. І. Кононенко; ред. В. І. Кононенко] – Івано-Франківськ, 2003. – № 1. – С. 85–90.
126. *Пахомова О. М.* Розвиток соціальності особистості як соціально-педагогічна проблема / О. М. Пахомова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 4–9.
127. *Печенко І. П.* Соціалізація особистості в дошкільному дитинстві як предмет науково-педагогічного дослідження / І. П. Печенко // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 10–17.
128. *Печенко І.* Деякі концептуальні засади соціалізації дітей дошкільного віку в сучасній виховній системі / І. Печенко // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 4. – С. 27–34.
129. *Печенко І.* Теоретичні позиції побудови експериментальної моделі соціалізації особистості в дошкільному дитинстві / І. Печенко // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 1. – С. 9–18.

130. *Пілецька Л. С.* Експериментальне дослідження процесу соціалізації студентської молоді / Л. С. Пілецька, О. М. Чуйко // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 1. – С. 138–149.
131. *Пілецька Л. С.* Теоретичні засади психологічного вивчення соціальної мобільності особистості / Л. С. Пілецька // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2007. – Ч. 1. Вип. 12. – С. 165–173.
132. *Потопа К.* Студентське самоврядування як умова соціалізації молоді / К. Потопа // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 2. – С. 42–46.
133. *Присяжная Н. В.* Дети-сироты: постинтернатное жизнеустройство / Н. В. Присяжная // Социс. – 2007. – № 11. – С. 54–64.
134. *Пробийголова Н.* Політична освіта як складова політичної соціалізації молоді... / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 128–137.
135. *Просандеева Л.* Диференційно-діагностичні критерії порушення самоцінності дитини в процесі соціалізації / Л. Просандеева // Директор школи, лицею, гімназії. – 2008. – № 5. – С. 75–82.
136. *Просандеева Л. Є.* Соціалізація людей «третього віку» у контексті проблеми самоцінності / Л. Є. Просандеева // Гуманітарні науки. – 2007. – № 2. – С. 156–166.
137. Психология развивающейся личности / [под ред. Д. Я. Райгородского]. – М. : Педагогика, 1987. – 238 с.
138. *Радина Н. К.* Возрастные и социокультурные аспекты гендерной социализации подростков / Н. К. Радина, Е. Ю. Терешенкова // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 49–59.
139. *Радул В.* Соціалізація й розвиток особистості / В. Радул // Шлях освіти. – 2006. – № 2. – С. 7–12.
140. Развитие творческой деятельности в контексте социальной адаптации студентов / [Носков В. И., Мирошниченко О. В., Кальянов А. В., Носкова О. В.] // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ та вчен.-дослідників із пробл. виховання студентства в сучас. умовах / [ред. В. І. Астахова]. – Харків, 2003. – Ч. 1. – С. 160–163.
141. *Рижанова А.* Становлення вітчизняної теорії соціального виховання / А. Рижанова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 1. – С. 59–66.
142. *Розов В. І.* Психологічна діагностика адаптивних здібностей до стресу / В. І. Розов // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 11. – С. 41–47.
143. *Розум С.* Психология социализации и социальной адаптации человека / С. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.
144. Роль сім'ї у соціалізації її членів // Організація роботи з батьками / [упоряд. Л. О. Юзефик]. – Тернопіль, 2002. – С. 11–12.

145. *Романовська Л. І.* Проблема ефективності роботи дитячих громадянських об'єднань у процесі соціального виховання / Л. І. Романовська // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 2. – С.19–23.
146. *Романовська Л. І.* Соціально-психологічні засади діяльності дитячих громадських об'єднань як інституту соціального виховання / Л. І. Романовська // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 3. – С. 4–11.
147. *Савченко С. В.* Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства / С. В. Савченко. – Луганськ : Альма Матер, 2003. – 406 с.
148. *Сак Т.* Як соціалізувати дитину з особливостями психофізичного розвитку в інтегрованому класі / Т. Сак // Початкова школа. – 2008. – № 8. – С. 53–56.
149. *Семанюк Г.* Особливості соціалізації дітей із неповних сімей у Польщі / Г. Семанюк // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 180–185.
150. *Середюк О. С.* Змістовий аналіз виховання учнів як педагогічна проблема / О. С. Середюк // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 32–37.
151. *Середюк О. С.* Змістовий аналіз соціального виховання учнів як педагогічна проблема / О. С. Середюк // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 3. – С. 32–37.
152. *Сомов М.* Психічне благополуччя нації: соціальний аспект / М. Сомов // Соціальний захист. – 2007. – № 11. – С. 11–13.
153. *Сорочинська В. Є.* Засоби масової комунікації та їх вплив на соціалізацію молоді // Організація роботи соціального педагога : навч. посіб. / В. Є. Сорочинська. – К., 2005. – С. 49–63.
154. *Сорочинська В. Є.* Соціальна адаптація молоді в сучасних умовах. // Сорочинська В. Є. Організаційна робота соціального педагога : навч. посіб. / В. Є. Сорочинська. – К., 2005. – С. 23–48.
155. *Сохан І. О.* Морально-правове виховання як складові морально-правової соціалізації молоді / І. О. Сохан // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2007. – Ч. 1. – Вип. 12. – С. 289–295.
156. *Сохан І. О.* Ціннісно-нормативна система особистості в юнацькому віці / І. О. Сохан // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2006. – 11. – С. 37–44.
157. Соціально-виховні інститути в системі соціалізації особистості // Соціальна педагогіка. – К., 2006. – С.167–244.
158. *Струк Е. Н.* Социальная адаптация к инновационным изменениям в современном обществе / Е. Н. Струк // Вестник МГУ: социология и политология. – 2007. – № 2. – С. 119–132.
159. *Струтинська Т.* Особливості соціалізації дітей із неповних сімей у США (за результатами досліджень Ю. Валерштейн, Ю. Льюїс, С. Блакесле). / Т. Струтинська // Зб. наук. праць]. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 197–200.

160. *Струтинська Т.* Особливості соціалізації дітей із неповних сімей в сучасній українській родині / Т. Струтинська // Українська етнопедагогіка у контексті розвитку сучасних теорій виховання та навчання // [за ред. проф. Н. Лисенко]. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 195–203.
161. Сучасна позакласна робота // Відкритий урок: Розробки, технології, досвід. – 2009. – № 1. – С. 64–66.
162. *Ткаченко В.* Умови діяльності соціального педагога в школі-інтернаті як джерело підвищення ефективності соціалізації вихованців / В. Ткаченко // Шлях освіти. – 2009. – № 4. – С. 32–35.
163. *Філіпов Ю.* Молодіжні громадські організації як одні з найважливіших інститутів трудової соціалізації молоді людини / Ю. Філіпов // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 1. – С. 23–30.
164. *Фіцула М.* Педагогіка / М. Фіцула. – К., 2000. – 560 с.
165. *Харченко Л. Г.* Гендерно чувствительная практика как социально-педагогическое условие формирования современных гендерных стереотипов в процессе социализации женской молодежи / Л. Г. Харченко // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 3. – С. 89–96.
166. *Циба В. Т.* Соціологія особистості: системний підхід / В. Т. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 152 с.
167. *Циба В.* Соціалізація особистості / В. Циба // Системна соціальна психологія : навч. посібн. – К., 2006. – С. 170–184.
168. *Циба В.* Феноменологія соціалізації / В. Циба // Соціальна психологія. – 2009. – № 4. – С. 21–32.
169. *Цивінський В. В.* Особливості процесу соціалізації старшокласників в неформальних молодіжних групах / В. В. Цивінський // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2007. – Ч. 1. – Вип. 12. – С. 283–289.
170. *Чумак Л.* Становлення та розвиток вітчизняної системи соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. Чумак // Рідна школа. – 2008. – № 6. – С. 68–70.
171. *Шайгородський Ю.* Економічна соціалізація молоді / Ю. Шайгородський // Соціальна психологія. – 2008. – № 6. – С. 164–165.
172. *Шалатова О. А.* Розвиток здібностей дітей шляхом включення сім'ї до процесу соціалізації / О. А. Шалатова // Обдарована дитина. – 2007. – № 6. – С. 51–63.
173. *Шаронов В. В.* Основы социальной антропологии / В. В. Шаронов. – СПб. : Лань, 1997. – 188 с.
174. *Шестопал Е. Б.* Политическая социализация и ресоциализация в современной России / Е. Б. Шестопал // Полития. – 2005. – № 4. – С. 48–69.
175. *Шмалей С. В.* Розуміння адаптації в контексті соціально-педагогічної діяльності / С. В. Шмалей // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – Вип. 3. – С. 18–24.
176. *Штокало О. А.* Інноваційні програми ботанічних садів України як чинник соціалізації дітей з особливими потребами / О. А. Штокало // Вісник Одеського національного ун-ту. – Одеса, 2007. – Т. 12. – Вип. 14. – С. 75–81.

177. Юрченко З. В. Особливості статевої соціалізації дитини в дошкільному віці / З. В. Юрченко, Л. С. Бірчинська // Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2008. – № 13. – С. 137–143.
178. Яценко Н. Г. Особливості діяльності соціального педагога щодо соціалізації старшокласників / Н. Г. Яценко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К.-Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 17. – Ч. 2. – С. 149–154.
179. Яценко В. М. Механізми і засоби соціалізації / В. М. Яценко // В. М. Яценко. Опорні конспекти з психології і педагогіки : пробний навч. посібн. – Тернопіль, 2004. – С. 95–99.

Навчальний посібник

ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник

Зозуляк-Случик Росоляна Васишівна

В авторській редакції
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 13,92
Наклад 100 прим.

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
тел. (034) 250-57-82, (050) 433-67-93
email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції № 4191 від 12. 11. 2011 р.